

На основі опублікованих матеріалів та архівних джерел висвітлюються актуальні питання історії України, всесвітньої історії, археології та етнології.

On the basis of publications and archives a number of principal issues of the history of Ukraine, world history, archaeology and ethnical studies are examined.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	В.Ф. Колесник, чл.-кор. НАН України, д-р іст. наук, проф.
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Б.М. Гончар, д-р іст. наук, проф.; Г.Д. Казьмирчук, д-р іст. наук, проф.; В.П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф.; О.Ю. Комаренко, канд. іст. наук, доц. (відп. секретар); А.П. Коцур, д-р іст. наук, проф.; О.П. Крижанівський, д-р іст. наук, проф.; В.М. Литвин, акад. НАН України, д-р іст. наук, проф.; В.М. Мордвінцев, д-р іст. наук, проф.; А.Г. Слюсаренко, акад. АПН України, д-р іст. наук, проф.; Р.В. Терпиловський, д-р іст. наук, проф.; М.Г. Щербак, д-р іст. наук, проф.; В.І. Яровий, д-р іст. наук, проф.
Адреса редколегії	01033, Київ–33, вул. Володимирська, 60, історичний факультет; ☎ (38044) 234 10 57
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 22 жовтня 2009 року (протокол № 2)
Атестовано	Вищою атестаційною комісією України. Постанова Президії ВАК України № 1-05/6 від 12.06.02
Зареєстровано	Міністерством інформації України. Свідоцтво про Державну реєстрацію КІ № 251 від 31.10.97
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	01601, Київ–601, б-р Т.Шевченка, 14, кімн. 43 ☎ (38044) 239 3172, 239 3222; факс 239 3128

ЗМІСТ

Бадах Г.

Реалізація ідей болонського процесу в Німеччині: забезпечення контролю якості вищої освіти та акредитаційна система країни..... 4

Василенко В.

Співробітництво ЮНЕСКО та держав СНД в галузі освіти..... 6

Даценко І.

Інститут приват-доцентів та підготовка молодих науковців в університетах Російської Імперії (друга половина XIX – початок XX століття)..... 9

Казьмирчук М.

Соціальне забезпечення та охорона здоров'я на промислових підприємствах Київської губернії наприкінці XIX століття..... 14

Комаренко О., Чолій С.

Особливості соціального портрету військовослужбовців австро-угорської армії II половини XIX – початку XX століття (за картками особового обліку) 18

Коцур А., Гордійчук О.

Діяльність київського товариства грамотності у сфері поширення початкової освіти та елементарних знань серед населення Правобережної України (1897–1908) 21

Кучменко Н.

Легальна та нелегальна еміграція українців до Португалії : сучасні методи підрахунку..... 24

Моргунова І.

Наталя Полонська-Василенко: період становлення 27

Морозова Я.

Досвід керування підводною культурною спадщиною на прикладі Італії 29

Ніколаєва Н.

Жіноцтво в соціально-економічному житті США в період громадянської війни 1861–1865 рр..... 32

Ніколаєць К.

Виникнення народного руху України: історіографія 37

Погорєлова І.

Сучасний стан і перспективи розвитку українсько-південнокорейських відносин..... 40

Рассамакін М.

Криза Партії демократичного соціалізму Німеччини після успіху 1998 року 43

Сергієнко А.

Церковні зміни в Російській імперії в 60-70-х роках XIX століття 45

Чолій С.

Реформування мобілізаційної системи в Австро-Угорщині наприкінці XIX – на початку XX століття 48

Шіцина К.

Елементи популізму та пропаганди в суспільно-політичній діяльності Луція Корнелія Сулли 50

Юрченко В.

Циркуляри цензурних установ Києва як історичне джерело 54

CONTENTS

Badakh G.

The realization of the Bologna Process ideas in Germany: securing the control of the higher education quality and the accreditation system of the country..... 4

Vasilenko V.

Cooperation among the CIS countries and UNESCO in education 6

Datsenko I.

The institute of private-docents and training of young scientists in the Russian empire's universities (second half of the XIX-th – beginning the XX-th century)..... 9

Kazmyrchuk M.

The social security and the health protection on the enterprises of Kyiv gubernia at the end of the XIX century 14

Komarenko A.,Choliy S.

The Main Features of the Social Portrait of the Austro-Hungarian Army Serviceman in the 2nd half of the XIX – beginning of the XX centuries (on the basis of the personal dossier cards) 18

Kozur A.,Gordiychuk A.

The activity of Kiev society of literacy in the field of primary education and elementary knowledge spreading among the population of right-bank Ukraine (1897–1908) 21

Kuchmenko N.

Legal and illegal Ukrainians emigration to Portugal: contemporary methods of calculation 24

Morgunova I.

N. Polonska-Vasylenko: period of development 27

Morozova Y.

The management of underwater cultural heritage; the case study of the Italian experience 29

Nikolaeva N.

Women in social and economic life in the USA during the civil war period in 1861–1865 32

Nikolayets K.

The emergence of the People's Movement of Ukraine: Historiography 37

Pogoryelova I.

Modern status and prospects of Ukrainian-South Korean relations..... 40

Rassamakin M.

Crisis of the Party of Democratic Socialism in Germany after success in 1998..... 43

Sergienko A.

The Church Changes In The Russian Empire In The 60–70-th Of The XIX Century..... 45

Choliy S.

The Reformation of the Mobilization System in Austria-Hungary in the late XIX – early XX century 48

Shitsyna K.

The elements of populism and propaganda in the social and political activities of Lucius Cornelius Sulla..... 50

Yurchenko V.

The circulars of Kiev's censorship institutions like a historical source 54

РЕАЛІЗАЦІЯ ІДЕЙ БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ В НІМЕЧЧИНІ: ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНТРОЛЮ ЯКОСТІ ВИЩОЇ ОСВІТИ ТА АКРЕДИТАЦІЙНА СИСТЕМА КРАЇНИ

У статті розглянуті питання забезпечення контролю якості освіти в німецьких вищих навчальних закладах, систему акредитації та основні шляхи адаптації національної системи вищої освіти країни до Болонського процесу.

The article dealt up with the theme of securing the control of the higher education quality in the German higher educational institutions, the system of the accreditation and the main ways of adaptation of the national system of higher education to the Bologna process.

На початку ХХІ століття соціокультурний розвиток визначив закріплення складної та суперечливої тенденції, що дістала назву глобалізація, яка значно посилила вплив на трансформацію національних систем вищої освіти. Так, на думку одного з відомих теоретиків університетської освіти, віце-канцлера Кенсінгтонського університету П.Скотта, глобалізація є найфундаментальнішим викликом, з яким зіткнулася вища школа за всю понад тисячолітню історію існування [1, С. 3]. В цих умовах саме університет стає головним соціальним інститутом сучасного суспільства. Як елітний вищий навчальний заклад, він перейняв на себе велику кількість функцій, зокрема таких як: організація та проведення спільних міжнародних фундаментальних наукових досліджень; забезпечення потреб суспільства у висококваліфікованих кадрах; розвиток загальної освіти.

Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. практично у розвитку вищої освіти кожної європейської країни починається новий етап. Величезні перспективи відкриває процес європейської інтеграції, який супроводжується формуванням єдиного загальноєвропейського інтелектуально-освітнього та науково-технічного середовища, що було й закріплено Болонською конвенцією, підписаною в 1999 році [9]. Особливий інтерес викликає досвід реформування системи вищої освіти Німеччини в нових умовах. Разом із іншими європейськими країнами Німеччина ставить за мету провести структурне реформування вищої освіти і консолідувати зусилля наукової та освітньої громадськості й уряду для істотного підвищення конкурентоспроможності європейської системи вищої освіти та науки у світі. Основними напрямками на шляху конструктивних динамічних перетворень у вищій освіті Німеччини є якісна освіта на всіх рівнях підготовки, інноваційний розвиток освіти, розвиток суспільства на засадах конкурентоспроможності освіти.

Стаття має на меті розглянути питання забезпечення контролю якості освіти в німецьких ВНЗ, систему акредитації та основні шляхи адаптації національної системи вищої освіти країни до Болонського процесу.

Зважаючи на недостатнє висвітлення у вітчизняній науковій літературі питань реалізації ідей Болонського процесу в Німеччині, зокрема забезпечення контролю якості вищої освіти та акредитаційної системи країни, в статті в основному було використано праці німецьких вчених. Питання реформування вищої освіти Німеччини є актуальними для німецьких дослідників і знайшли свій відбиток у ряді публікацій Петера Векса, Олівера Маасена, Філіпа Екарда, Ханс Лайнера Фрідріха, Анке Ханфт, Ізабелль Мюскенс та багатьох інших дослідників. Важливим джерелом для вивчення проблематики даної теми є також тексти основних документів Болонського процесу, матеріали конференцій ВНЗ Європи та, укладені по закінченню цих зустрічей, конвенції та декларації, національні звіти країн-учасниць, зокрема Німеччини. На межі тисячоліть проблема вищої освіти, її роль в становленні держави і вплив на життя суспільства, набула особливої актуально-

сті і стала предметом дослідження не тільки істориків, а й економістів, політологів, педагогів, філософів.

Серед основних положень Болонської декларації, що обумовлюють проведення до 2010 р. перетворень в національних системах вищої освіти, проблемі якості освіти відведено відносно скромне місце. Але не виникає сумнівів, що саме якість європейської вищої освіти перебуває в центрі уваги ініціаторів та учасників Болонського процесу, головне завдання якого і полягає в збереженні і підвищенні рівня цієї якості, у той час як інші положення Декларації по суті вказують на основні механізми її рішення. Підписання Болонської декларації, незважаючи на лаконізм сформульованого в ній положення про якість освіти, дало потужний імпульс для відновлення дискусії з цього питання, які почалися ще з середини 90-х р. Болонський процес, що поєднує безліч різномірних та незалежних один від одного учасників (уряд, вищі навчальні заклади, представники студентства, ділові кола і т.д.), виявився, можливо, найбільш оптимальною організаційною та інституційною формою для проведення загальноєвропейської дискусії про якість вищої освіти та для вироблення на її основі відповідних рекомендацій [7, S.155].

Вже 29-30 березня 2001 р. на зустрічі представників більше 300 європейських вузів в Саламанці (Іспанія) проблема якості освіти і його оцінки стала центральною на порядку денному [8]. У прийнятому за підсумками зустрічі Посланні, якості вищої освіти відведена ключова роль поряд з фундаментальними академічними цінностями, без яких неможливе створення загального Європейського освітнього простору. Тут знову було відзначено всеосяжне значення поняття якості і підкреслено, що вона (тобто якість), не є незмінною категорією, а потребує постійного підтвердження. У Посланні європейських ВНЗ сформульовано визначення якості стосовно до завдань побудови єдиного освітнього простору, і в цьому контексті воно розглядається як невід'ємна умова встановлення довіри, співвідносності, мобільності, порівняльності та привабливості в Європейському просторі вищої освіти. У цьому ж Посланні підкреслюється, що формування відносин взаємної довіри між країнами, до якості їх вищої освіти, не може ґрунтуватися тільки на використанні загальних для всіх стандартів. Найбільш доцільною тут буде розробка на європейському рівні механізмів взаємного визнання результатів оцінки якості, які будуть враховувати національні особливості та змістовні відмінності об'єктів оцінки, а механізми акредитації будуть виступати загальноєвропейським гарантом довіри [4].

Також однією з головних завдань здійснюваних в Європі реформ освіти є досягнення релевантності вищої освіти з європейським ринком праці, що забезпечує оптимальне співвідношення між кількістю і якістю фахівців-випускників і попитом на них в рамках об'єднаної Європи. Очевидно, що сукупна продуктивність європейського простору вищої освіти більш ніж достатня, щоб задовольнити в кількісному плані потреби об'єднаної Європи у фахівцях будь-якого рівня і профілю. Про-

блема співвідносності, таким чином, носить перш за все якісний характер і полягає в тому, щоб основна маса випускників відповідала за своїми професійно-кваліфікаційними характеристиками вимогам ринку праці, який в свою чергу постійно змінюється. Таким чином передбачається розробка та введення таких освітніх програм, які можна видозмінювати відповідно до кон'юнктури ринку, зокрема, за допомогою застосування модульної системи. Це означає, що в ідеалі необхідно забезпечити таку якість освіти, що дозволить кожному випускнику не тільки знаходити для себе оптимальну нішу трудової діяльності, а й безболісно змінювати її в разі потреби, самостійно обираючи найбільш підходящу для цього форму безперервної додаткової освіти.

В свою чергу, привабливість німецьким ВНЗ та європейській вищій освіті в цілому для талановитої молоді всього світу безпосередньо може забезпечити лише можливість отримання в Європі якісної освіти. Мова йде про підвищення конкурентоспроможності європейських ВНЗ на світовому ринку освітніх послуг. Рішення цієї масштабної задачі потребує проведення розрахунків на тривалу перспективу заходів, які не завжди можуть бути обмежені рамками систем освіти. Зокрема, необхідно передбачити можливість адаптації освітніх програм і отриманих в результаті кваліфікацій до вимог не тільки європейського, а й світового ринків праці; розширити навчання на основних світових мовах; поліпшити освітній менеджмент, інформаційну діяльність і маркетинг; сприяти мобільності студентів і науково-педагогічних працівників та їх працевлаштування в Європі, всіляко поєднувати освіту і наукові дослідження, оновлювати освітні програми та вищу освіту в цілому з урахуванням сучасного стану науки і наукових уявлень про світ.

Національні системи оцінки якості освіти, які існують в даний час в різних країнах, істотно розрізняються не тільки за цілями, завданнями, критеріями і процедурами, а й за багатьма іншими параметрами, в тому числі, ступенем залучення до цього процесу урядових, громадських, професійних органів та установ. У Німеччині до недавнього часу головна роль у забезпеченні якості підготовки знаходилась у внутрішній компетенції університету. Внутрішній контроль якості освіти у ВНЗ Німеччини здійснювався в основному факультетами, а точніше, їх спеціальними комісіями, які відповідали за навчальний процес. Зовнішній контроль здійснювався з боку регіональних органів управління освітніми установами та був спрямований на формування викладацького та керівного складу ВНЗ та відкриття нових спеціальностей і напрямів підготовки. Всі ці питання підлягали затвердженню міністерством освіти відповідного регіону (землі). В останні роки в країні прийшли до висновку, що цих способів контролю недостатньо, і в 1995 р. почала запроваджуватися система зовнішньої оцінки якості, що функціонує за складною багатоступеневою схемою під егідою Конференції ректорів вищих навчальних закладів [2, С.2]. На першому етапі ВНЗ, який піддається процедурі оцінки, готує звіт на основі самостійної атестації, що містить інформацію про інтелектуальний потенціал, матеріально-технічну базу та інші аспекти освітньої діяльності. Комісія ВНЗ, що проводить оцінку, особливу увагу звертає також на анкетування студентів з метою отримання їх думки, що стає одним з основних показників при проведенні атестації даного напрямку підготовки. Наступний етап – зовнішня оцінка. Конференція ректорів ВНЗ Німеччини формує спеціальні атестаційні комісії з різних напрямків, які проводять перевірку однієї і тієї ж освітньої програми, що реалізується всіма ВНЗ конкретного регіону. Така процедура, що

дозволяє здійснювати порівняльний аналіз якості підготовки в різних університетах, вважається найбільш об'єктивною і економічно найменш витратною.

Слід зазначити, що акредитація навчальних закладів на федеральному рівні в Німеччині була відсутня – державні ВНЗ отримували акредитацію автоматично. Що ж до недержавних, то їх акредитація здійснювалася міністерством освіти кожної землі відповідно до власного регіонального законодавства про акредитацію. Введення, в зв'язку з участю Німеччини в Болонському процесі, нових кваліфікацій "бакалавра" та "мастера" стало додатковим стимулом для поширення інституту акредитації на федеральному рівні [6]. З цією метою було створено Національну акредитаційну раду (Akkreditungsrat), до основних завдань якої належить: координація процедур оцінки освітніх програм; акредитація регіональних і міжрегіональних агентств, які уповноважені проводити оцінку якості; забезпечення об'єктивності і прозорості правил оцінки [10, S.277]. Кожен ВНЗ зобов'язаний пройти перевірку якості, яка може бути внутрішньою, коли навчальний заклад сам запрошує своїх експертів або зовнішніх експертів. Для цього в Німеччині існують спеціальні агентства. Перевірка – обов'язок ВНЗ, їх внутрішня справа, а от акредитацію роблять вже зовнішні агентства, які вибираються і оплачуються університетом, але агентства перевіряють не сам ВНЗ, а конкретні освітні програми. Тобто на кожну освітню програму потрібно наймати таке агентство, щоб воно могло перевірити і допустити її до користування. Проблема в Німеччині постає зараз в тому, що німецькі університети не встигають подавати програми на акредитацію чи не мають для цього достатньо коштів, так як це досить дорога процедура. До основних акредитаційних агентств Німеччини належать: Akkreditierungs-, Zertifizierungs- und Qualitätssicherungs-Institut (ACQUIN) – інститут з забезпечення акредитації, сертифікації, контролю якості; Akkreditierungsagentur für Studiengänge im Bereich Gesundheit und Soziales (AHPGS) – акредитаційне агентство в галузі соціальних програм та програм здоров'я; Agentur für Qualitätssicherung und Akkreditierung kanonischer Studiengänge (AKAST) – агентство по забезпеченню якості та акредитації канонічних програм; Österreichische Qualitätssicherungsagentur (AQA) – австрійське агентство з забезпечення якості; Agentur für Qualitätssicherung durch Akkreditierung von Studiengängen (AQAS) – агентство з забезпечення якості шляхом акредитації програм; Akkreditierungsagentur für Studiengänge der Ingenieurwissenschaften, der Informatik, der Naturwissenschaften und der Mathematik (ASIIN) – акредитаційне агентство по вивченню програм в галузі інформатики, природничих наук та математики; Foundation for International Business Administration Accreditation (FIBAA) – акредитаційний фонд з економіки (ділова адміністрація); Organ für Akkreditierung und Qualitätssicherung der Schweizerischen Hochschulen (OAQ) – орган з акредитації за забезпечення якості освіти для Швейцарських ВНЗ; Zentrale Evaluations- und Akkreditierungsagentur Hannover (ZEVA) – центральне агентство з оцінки та акредитації в Ганновері [11].

Отже, у Німеччині Болонська система впроваджується протягом багатьох років і у цій країні вже накопичений великий досвід. Більше 70 напрямів підготовки бакалаврів і магістрів були за ці роки створені заново, це абсолютно нові та відмінні від колишніх програми. Велика кількість навчальних програм, які існували для підготовки спеціалістів, були реструктуровані та модернізовані. 70% сучасних програм підготовки бакалаврів і магістрів використовують систему кредитів [3, S.288].

Для підтримки ВНЗ конференція ректорів ВНЗ Німеччини створила сервіс-центр "Болонья", зібравши в ньому експертів і радників з впровадження Болонського процесу, які виїжджають до ВНЗ і проводять там конкретні консультації для розширеного складу керівництва, щодо впровадження Болонського процесу. Крім цього, існує ще компетент-центр "Болонья", який розробляє список компетенцій для кожного напрямку і проект забезпечення якості освіти. Загалом, впровадженням Болонського процесу в Німеччині займається серйозна робоча група, до якої входять представники федерального міністерства освіти і науки Німеччини, різних наукових фондів, які теж фінансуються державою, Німецького клубу академічного обміну, Конференції ректорів ВНЗ Німеччини, Конференції міністрів освіти суб'єктів федерації, вільного союзу студентства, федерального союзу роботодавців, профспілки працівників науки і освіти, федерального атестаційного ради. Тобто в цій робочій групі представлені всі зацікавлені особи, які в тій чи іншій мірі впливають на ситуацію з впровадженням Болонського процесу в Німеччині. Особливе значення має входження в цю групу представників Вільного союзу студентів Німеччини, це вимога Болонського процесу, щоб студенти з самого початку і скрізь були представлені, а також представників Федерального союзу роботодавців [5, S.90].

У сучасному швидко мінливому світі вища школа, що знаходиться в процесі інтенсивних перетворень, є одночасно і об'єктом, і суб'єктом змін, що відбуваються. Збереження, а при можливості і зміцнення суб'єктності вищої освіти, виступає як базовий принцип не тільки реформ національних систем освіти, але і широкомасштабних інтеграційних процесів, які розгортаються в регіоні Європи, про що й свідчать прийняті документи, що характеризують цілі та завдання європейських реформ освіти на сучасному етапі. В результаті їх здійснення повинна зрости роль вищої освіти в цілому, роль кожного вищого навчального закладу, викладачів і студентів як активних і відповідальних учасників процесу змін. Разом з тим зміни необхідні і в державній політиці, і в інституційних відносинах: адекватне фінансування, розширення автономії ВНЗ, демократизація вищої освіти в цілому.

Необхідність освітніх реформ у душі Болонського процесу викликана в першу чергу тим, що Європа все

більшою мірою усвідомлює себе як єдине ціле. Вища освіта є сферою, яка в значній мірі впливає на те, як формується суспільство, тому роздробленість, строкастість освітніх систем перешкоджають єднанню Європи. Єдина Європа передбачає вільне пересування робочої сили, товарів і капіталу, звідси необхідність у порівнянності кваліфікацій у галузі вищої освіти, без чого вільне пересування висококваліфікованих кадрів неможливо. Нарешті, вища освіта стає високорентабельною сферою бізнесу, в якій лідируючі позиції займають США. Європа лише як ціле може розраховувати на успішну конкуренцію в цій галузі. Якість вищої освіти, один з наріжних каменів Болонського процесу, є багатовимірним поняттям, яке включає всі його функції і види діяльності: навчальні та академічні програми, наукові дослідження і стипендії, укомплектування кадрами, учнів, будівлі, матеріально-технічну базу, обладнання, роботу на благо суспільства і академічну середу. Встановлення та дотримання діючих в Європі стандартів якості у вищій освіті є основною метою Болонського процесу. Передумовою є розробка порівнянних методів та критеріїв оцінки якості в сферах навчання, викладання та наукових досліджень, а інструментами з реалізації та дотримання стандартів якості є акредитація та оцінка.

1. Скотт П. Глобализация и университет // Вестник высшей школы (ВВШ) "Alma Mater". -2000. -№ 4. -С.3-8. 2. Сенашенко, В. Ткач Г. Болонский процесс и качество образования // Alma mater. - 2003. - № 8. - С. 8-14. 3. Bologna-Reader II. Neue Texte und Hilfestellungen zur Umsetzung der Ziele des Bologna-Prozesses an deutschen Hochschulen. -Bonn, Hochschulrektorenkonferenz, 2007. -361 S. 4. Convention of European Higher education Institutions, Salamanca, 29-30 March 2001. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://bologna.mgimo.ru/fileserver/File/declarations/2001_Salamanca-conv_eng.pdf. 5. Eckardt, Philipp. Der Bologna-Prozess. Entstehung, Strukturen und Ziele der europäischen Hochschulreformpolitik. Norderstedt 2005. 158 S. 6. Einführung eines Akkreditierungsverfahrens für Bachelor-/Bakkalaureus und Master-/Magistersstudiengänge. Kultusministerkonferenz, 3. Dezember 1998. 7. Maassen T Oliver. Die Bologna-Revolution. Auswirkungen der Hochschulreform in Deutschland. / Verlag - Bankakad.-Verl., Frankfurt am Main, 2004. -232 S. 8. Shaping the future. Message from the Salamanca Convention of European Higher Education Institutions. Salamanca, 2001 [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://bologna.mgimo.ru/fileserver/File/declarations/2001_Salamanca-message_eng.pdf. 9. The Bologna declaration. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.bologna-berlin2003.de/pdf/bologna_declaration.pdf. 10. Wex, Peter. Bachelor und Master. Die Grundlagen des neuen Studiensystems in Deutschland. Berlin 2005. -448 S. 11. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.akkreditierungsrat.de/index.php?id=5&L=>

Надійшла до редколегії 28.04.09

В. Василенко, асп.

СПІВРОБІТНИЦТВО ЮНЕСКО ТА ДЕРЖАВ СНД В ГАЛУЗІ ОСВІТИ

На основі аналізу Конвенцій ЮНЕСКО та матеріалів її конференцій досліджено співробітництво ЮНЕСКО та держав СНД в галузі освіти.

Analyzing the conventions UNESCO and materials of its conferences, the author studies the relations between CIS and UNESCO in field of education.

Важливим аспектом співпраці країн СНД з ЮНЕСКО є діяльність в галузі освіти. Адже освіта – це основа життя кожної нації, ключ до майбутнього, можливість вирішити найскладніші проблеми людства. Для країн пострадянського простору це є особливо актуальним. Молоді незалежні країни (країни СНД) намагаються вирішити свої освітні проблеми, спираючись, в тому числі, на досвід ЮНЕСКО в цій галузі. Проблемою діяльності ЮНЕСКО в області освіти займаються такі науковці, як А. Грушова [7], Н. Бернет [1], Л. Пуховська [13]. Дослідниця А. Грушова, в контексті вивчення захисту прав дітей, звертає свою увагу на значення Конвенції про боротьбу з дискримінацією в сфері освіти, подаючи цінний фактологічний матеріал щодо документу. Однак, варто зазначити, що вона зупинилася

лише на одній країні СНД – Україні, а інших держав пострадянського простору вона не торкається. О. Костенко [11] також проаналізувала взаємовідносини України та ЮНЕСКО, подаючи важливу інформацію про діяльність однієї з країн СНД в ЮНЕСКО. На наш погляд, важливим для оцінки програми "Освіта для всіх" (ОДВ) є стаття заступника генерального директора ЮНЕСКО з освіти Н. Бернета, так як ми бачимо критичну точку зору щодо даного проекту. Важливі статистичні дані щодо стану освіти в колишніх країнах СРСР надає доктор педагогічних наук Л. Пуховська. Отже, проблема діяльності країн СНД в ЮНЕСКО в галузі освіти є актуальною. Тому авторка пропонуваної статті вважає за необхідне дослідити з історичної точки зору співпрацю держав пострадянського просто-

ру і ЮНЕСКО в галузі освіти. Відповідно до цього поставлені наступні завдання: на основі аналізу конвенцій, матеріалів конференцій проаналізувати основні напрямки діяльності країн СНД в ЮНЕСКО в галузі освіти; висвітлити головні досягнення роботи Бюро ЮНЕСКО в Москві щодо прогресу в освітньому житті держав пострадянського простору; показати важливість подальшої співпраці країн СНД та ЮНЕСКО в галузі освіти.

Освіта є однією з провідних сфер діяльності ЮНЕСКО. Зокрема, про це свідчить ряд документів, прийнятих Організацією: Конвенція про боротьбу з дискримінацією в області освіти (1960 р.), Рекомендація про розвиток освіти дорослих (1976 р.), Конвенція про технічну і професійну освіту (1989 р.), Саламанська декларація і Рамки дій осіб з особливими потребами (1994 р.) та інші. Варто одразу зазначити, що важливою подією в даній сфері було прийняття Дакарських рамок дій "Освіта для всіх" (ОДВ) в 2000 р., які включали в себе розширення і вдосконалення комплексних заходів з виховання дітей молодшого віку, доступ до безкоштовної освіти всіх дітей, особливо дівчаток, рівноправний доступ молоді і дорослим до освітніх програм та інші. Дана програма, на думку авторки, є важливим аспектом діяльності ЮНЕСКО в галузі освіти, адже вона включила в себе актуальні проблеми сучасності в області освіти. Заступник Генерального директора ЮНЕСКО з питань освіти (з 2007 р.) Ніколас Бернет критично відноситься до цілей програми "ОДВ", говорячи, що: "... вони не приділяють достатньої уваги питанням рівності і соціальної справедливості... в цілях ОДВ не виділяється спеціально тема змісту освіти... цілі ОДВ зовсім не враховують адаптації до суспільства..." [1, с. 113 – 114]. На нашу думку, кожен має право на свій погляд, а будь-який проект потрібно вдосконалювати. Та все ж таки країни СНД активно підтримують програму "ОДВ" та співпрацюють з ЮНЕСКО в галузі освіти.

Авторка пропонованої статті вважає за необхідне порівняти показники в області освіти країн СНД в 1985 р. (коли вони входили до складу Радянського Союзу) та 1995 р. (в статусі незалежних держав), щоб прослідкувати рівень освіти в житті держави. Зокрема, дошкільна освіта – загальна чисельність чоловік і жінок – 16,3 млн. ч. (1985 р.) і 13,3 млн. ч. (1995 р.); перша ступінь освіти – 29,8 млн. ч. (1985 р.) і 28,9 млн. ч. (1995 р.); середня освіта – 36,0 млн. ч. (1985 р.) і 40,7 млн. ч. (1995 р.); вища освіта – 10,9 млн. ч. (1985 р.) і 10,8 млн. ч. (1995 р.) [6, с.109 – 110]. Як бачимо, загалом рівень освіти впав. Це пов'язане з тяжким перехідним періодом країн СНД, коли фінансова, економічна, політична кризи відобразилися й на освітньому житті держав. Вдалося лише покращити показники середньої освіти. А кількістю викладачів в цей час зросла з 6232 тис. чол. (1985 р.) до 7361 тис. чол. (1995 р.). Варто також відзначити, що за даними ЮНЕСКО, в країнах Східної, Центральної Європи і колишнього СРСР нараховується близько 10% загальної кількості учнів початкової школи у світі, проте в них працює 16% загальноосвітньої кількості вчителів; у середній школі ці цифри становлять 20 і 28%; у вузах – 26 і 29% [13; 68]. Тобто на порозі XXI століття країни СНД мали безліч питань в освітній сфері. Нажаль, сьогодні ці проблеми ще не є вирішеними. На думку авторки, саме діяльність ЮНЕСКО спільно з державами СНД може принести для останніх бажані результати.

Варто звернути увагу на Конвенцію про боротьбу з дискримінацією, яка була прийнята в 1962 році. В ній під даним терміном значиться: "закриття для будь-якої особи або групи лиць доступу до освіти будь-якого ступеня чи типу; обмеження освіти для будь-якого лиця або групи лиць нижчим рівнем освіти; створення або

збереження окремих систем освіти або учбових закладів..." [8]. На нашу думку, її роль є надзвичайно важливою в сучасному світі, коли йде боротьба за рівноправність в області освіти для будь-якої людини, незалежно від її матеріального положення, кольору шкіри, мови, релігії і т.д.

За даними Бюро ЮНЕСКО в Москві можна прослідкувати, як країни СНД співпрацюють з ЮНЕСКО в галузі освіти. Як вже зазначалося, держави пострадянського простору прийняли програму "Освіта для всіх" і активно діють в напрямку її реалізації. В 1998 – 1999 рр. були проведені конференції: "Розвиток російського і міжнародного законодавства в області освіти", "Освіта в інтересах сталого розвитку", "Проблеми професійно-технічної освіти на сучасному етапі" та інші. Країни СНД прийняли участь в Міжнародній конференції "Проблеми безперервної професійно-технічної освіти в період переходу держав до сталого розвитку" [16, с. 17]. Варто зазначити, що Конвенція про технічну і професійну освіту є важливим аспектом в діяльності ЮНЕСКО в освітній сфері. В статті 1 документу зазначається: "...технічна і професійна освіта" охоплює всі форми і рівні процесу освіти, включаючи, в доповненні до загальних знань, вивчення техніки і дисципліни, що до неї відносяться, набуття практичних навиків, "ноу-хау", формування відносин і розуміння питань, що відносяться до професії в різних секторах економічного і соціального життя..." [9]. Дійсно, дана Конвенція заслуговує на особливу увагу, адже в наш час професійна і технічна освіта – є однією важливих аспектів в освітньому просторі.

В 2000–2001 рр. одним з нових напрямків діяльності ЮНЕСКО в Росії стала програма інтегрованої освіти дітей з особливими потребами. Була організована Міжнародна науково-практична конференція з проблем інтегрованої освіти осіб з обмеженими можливостями здоров'я, в результаті якої був виданий збірник матеріалів "Актуальні проблеми інтегрованого навчання". Важливим етапом стала в березні 2001 р. Консультативна зустріч експертів країн СНД і Балтії, де обговорювалися проблеми реформування системи соціальної освіти. Бюро ЮНЕСКО в Москві в співробітництві з німецькою Асоціацією "Розвиток через ігри" провело в Москві семінар для педагогів і спеціалістів, що працюють з дітьми з особливими потребами [2, с. 15]. Тобто, за даний період країни СНД продовжували активну діяльність в області підтримки процесу реформування і розвитку системи освіти.

Основним напрямком діяльності Бюро ЮНЕСКО в Москві в 2002 – 2003 рр. являється підтримка процесу реформування і розвитку системи освіти в країнах СНД. Співробітники Бюро брали участь в підготовці і проведенні більше 40 конференцій, семінарів, круглих столів з проблем освіти в пострадянських державах. За останні два роки при підтримці Бюро були організовані 14 семінарів підвищення кваліфікації для педагогів загальноосвітніх шкіл, вищих учбових закладів, співробітників відділів освіти об'єктів всесвітньої спадщини і біосферних заповідників, а також управлінських кадрів та інших спеціалістів даної сфери. Протягом двох років проходили консультації з представниками міністерств освіти країн СНД і Прибалтики, в ході яких обговорювалися пріоритети цих держав в сфері освіти. В центрі уваги Бюро залишалася проблема створення Національних планів дій щодо "Освіти для всіх". Важливим етапом стало проведення в Тбілісі субрегіонального семінару "Якість освіти для всіх. Підготовка педагогів і реформування учбових програм в країнах Південного Кавказу: від планів до дій". Захід був організований спільно з Бюро ЮНЕСКО з освіти (Женева), міністерствами освіти Азербайджану, Вірменії і Грузії. [3, с. 5]. Також увага була приділена про-

блемам інтегрованої освіти осіб з особливими потребами. За підсумком 2002–2003 років випливає, що країни пострадянського простору все більше уваги починають приділяти програмі "Освіта для всіх". На думку авторки, це закономірно, адже з кожним роком відбувається прогрес в розвитку співробітництва держав СНД і ЮНЕСКО, а для останньої даний проект є одним з найголовніших у вирішенні проблем освіти сучасності.

В 2004–2005 рр. найбільш важливою подією було Спільне засідання представників ЮНЕСКО і Міністрів освіти країн СНД, на якому була прийнята резолюція, що визначала основні напрямки співробітництва ЮНЕСКО і держав пострадянського простору в області освіти. Зазначимо, що за 5 років з прийняття програми "Освіта для всіх" в країнах СНД був досягнутий значний прогрес в області освіти. Бюро ЮНЕСКО в Москві почало реалізовувати в Республіці Молдова проект "Підвищення якості і доступності системи дошкільної освіти в сільських регіонах". В результаті відбулася модернізація дошкільних освітніх закладів та їхнє матеріальне і технічне оснащення. На підтримку Саламанських рамок дій (документ щодо освіти осіб з особливими потребами) Бюро приступило до реалізації програм підтримки країн СНД по відношенню до дітей з такими проблемами (інклюзивна освіта). На нашу думку, слід звернути увагу на дані рамки дій, так як вони є надзвичайно важливим в розвитку освіти. Основний принцип інклюзивної школи заключається в тому, що всі діти повинні вчитися разом у всіх випадках, коли це виявляється можливим, не дивлячись ні на які труднощі чи відмінності, що існують між ними [15]. Дійсно, це є важливим, адже документ закликає будувати суспільство, яке буде забезпечувати освіту для кожної дитини. Те, що країни СНД використовують ці рамки дій в своїй національній діяльності, є важливим етапом формування їхньої освітньої політики.

Також варто зазначити, що в 2005 році був даний офіційний старт проголошеному ООН періоду з 2005 по 2014 рр., цілі якого – створення більш сталого суспільства та інтеграція сталого розвитку в систему освіти на всіх її рівнях. В квітні 2005 року було оголошено про початок в країнах СНД Десятиріччя ООН з освіти для сталого розвитку і організовано міжнародний форум "Освіта для сталого розвитку: на шляху до суспільства знань". Учасники з Вірменії, Білорусії, Казахстану, Росії, Таджикистану та України прийняли участь в засіданнях секцій з таких аспектів освіти, як професійна освіта, Болонський процес, вища школа, дистанційна освіта, екологічна освіта. Паралельно відбулися спільні засідання представників ЮНЕСКО і міністрів освіти СНД, Х конференція Міністрів освіти країн СНД і XVII засідання Ради по співробітництву в області освіти держав-учасниць СНД. [4]. На завершення була прийнята резолюція, в якій зазначалося, що учасники Спільного засідання "... рекомендують...: розвивати практику взаємодії інститутів ЮНЕСКО і держав учасників СНД...; висловлюються на підтримку проведення на регулярній основі під егідою ЮНЕСКО конференцій і заходів країн СНД, аналогічних Міжнародному форуму "Освіта для сталого розвитку: на шляху до суспільства знань"; підтримують прохання Міжнародного форуму "Освіта для сталого розвитку: на шляху до суспільства знань" до Виконавчої ради врахувати рекомендації форуму, а також програмні пріоритети" [10]. На нашу думку, цей форум мав велике значення, адже він став основою для обговорення стратегії розвитку освіти на всьому просторі СНД, поштовхом для створення нових програм та проектів, стимулом для розвитку вищої освіти, а також важливою подією в діяльності країн МНД в ЮНЕСКО в галузі освіти.

В 2006–2007 рр. "Освіта для всіх" залишалася ключовим напрямком діяльності Сектора освіти Бюро ЮНЕСКО в Москві. Зокрема, Бюро підтримувало розвиток національної політики і програм в рамках "ОДВ" в країнах СНД. Щодо пострадянських країн ЮНЕСКО сприяє проведенню політики реформування системи освіти на національному, реалізації планів по забезпеченню доступу і покращенню якості ОДВ. В основі освіти для дітей з особливими потребами, як вже зазначалося, знаходиться право людини на отримання освіти. Країни СНД намагаються побудувати демократичне суспільство, та все ж таки проблема отримання якісної освіти дітям з обмеженими можливостями є невирішеною. Тому Бюро ЮНЕСКО прагнуло надати підтримку країнам пострадянського простору щодо вирішення цього питання. В лютому 2006 року в Москві відбувся семінар "Впровадження сучасних психолого-педагогічних технологій в роботу інтегративних освітніх закладів", а в Баку був створений проект "Діти з обмеженими можливостями: вдосконалення підходів, практики і політики". Це сприяло просуванню інклюзивної освіти в країнах СНД – допомоги дітям з обмеженими можливостями та робота з їхніми батьками. В жовтні 2006 року в Мінську пройшла науково-практична конференція "Громадянська освіта і патріотизм: пріоритети, проблеми і перспективи діяльності асоційованих шкіл ЮНЕСКО Республіки Білорусія". Представники шкіл ЮНЕСКО Білорусії і Росії обговорили свій внесок в підвищення рівня ідеологічної і громадянської освіти молодого покоління [5]. В результаті, було зроблено внесок в розвиток виховання молодого покоління, освіти для дітей з обмеженими можливостями, отже проблема прав людини в області освіти займає чільне місце в співпраці країн СНД та ЮНЕСКО.

Беручи до уваги масштаби і швидкість змін, суспільство все більше базується на знаннях і, як наслідок, вища освіта і наукові дослідження виступають сьогодні в якості невід'ємних складових культурного, соціального, економічного і екологічно безпечного розвитку особистості. "Основними областями діяльності ЮНЕСКО ... було розвиток вищої освіти і сприяння науковим дослідженням на основі міжнародного співробітництва" [14, с.43]. В Україні питання розвитку вищої освіти також є актуальним. Потрібно зазначити, що 5–6 грудня 2002 року в Києві відбулася Міжнародна конференція "Університети – Міжнародні відносини – ЮНЕСКО", на якій Бюро ЮНЕСКО в Москві продовжувало надавати підтримку реформам вищої освіти в країнах СНД. За підсумками конференції було відмічено, що: "Відповідно до стратегії ЮНЕСКО освіта ХХІ століття повинна розглядатися як суспільне надбання" [12, с. 271]. Підводячи підсумки останнього дворіччя, ми можемо відмітити, що в галузі освіти основна діяльність була направлена на підтримку зусиль з розширення доступності освіти, що повністю відповідає Цілям розвитку тисячоліття ООН. В країнах СНД протягом двох років велика увага приділялася просуванню освіти для осіб з обмеженими можливостями, підвищенню якості освіти, просуванню громадянської і екологічної освіти.

Порівнявши роботу Бюро ЮНЕСКО в Москві щодо співробітництва країн СНД з ЮНЕСКО в галузі освіти, ми приходимо до висновку, що програма "Освіта для всіх" продовжувала залишатися основним напрямком діяльності держав пострадянського простору в цій області. Такі питання, як інклюзивна освіта (право дітей з особливими потребами на якісну освіту), професійно-технічна освіта, вища освіта та інше, вирішувалися країнами СНД. З кожним роком відбувається розвиток освітніх програм, проведення конференцій з нових, більш актуальних питань, вдосконаленн набутого досвіду. Але проблеми за-

лишаються – безкоштовна освіта, боротьба з дискримінацією. Та все ж таки держави пострадянського простору стоять на шляху вирішення цих питань і створення справедливого суспільства. На погляд авторки, країни СНД повинні продовжувати співпрацювати з ЮНЕСКО в галузі освіти, проводячи нові конференції, вдосконалюючи своє законодавство для майбутніх поколінь.

1. Бернет Н. ЮНЕСКО и образование: какими они должны быть? / Н. Бернет // Высшее образование в России: научно-педагогический журнал Министерства образования и науки РФ / Министерство образования и науки РФ. – 2008. – № 11. – с. 110-119. 2. Бюро ЮНЕСКО в Москве: Доклад о деятельности 2000 – 2001. – М., 2001. – 87с. 3. Бюро ЮНЕСКО в Москве по Азербайджану, Армении, Беларуси, Грузии, Республике Молдова и Российской Федерации: Доклад о деятельности 2002 – 2003. – М., 2003. – 33 с. 4. Бюро ЮНЕСКО в Москве по Азербайджану, Армении, Беларуси, Грузии, Республике Молдова и Российской Федерации: Доклад о деятельности 2004 – 2005. – М., 2005. – 41с. – Режим доступу до документа: http://www.unesco.ru/files/publ/rf_book.pdf – Офіційний сайт Бюро ЮНЕСКО в Москві. 5. Бюро ЮНЕСКО в Москве по Азербайджану, Армении, Беларуси, Грузии, Республике Молдова и Российской Федерации: Доклад о деятельности 2006 – 2007. – М., 2007. – 108с. – Режим доступу до документа: http://www.unesco.ru/files/docs/common/2007/publications/office_report_2006_2007.pdf – Офіційний сайт Бюро ЮНЕСКО в Москві. 6. Всемирный доклад по образованию, 1998 г.: Учителя, педагогическая деятельность и новые технологии / ЮНЕСКО. – Париж: ЮНЕСКО, 1998. – 175с. 7. Грушова А. Т. Співпраця України з ЮНЕСКО та ЮНЕСКО в галузі захисту прав дитини / А. Т. Грушова //

Научный вестник Дипломатической Академии Наук. – Вип. 10. Зовнішня політика і дипломатія: погляд із XXI століття. Част. I. 2004. – с. 226–236. 8. Конвенция о борьбе с дискриминацией в области образования. – Режим доступу до документа: <http://www.unesco.ru/rus/pages/Admin/01122004193118.php> – Офіційний сайт Бюро ЮНЕСКО в Москві. 9. Конвенция о техническом и профессиональном образовании. – Режим доступу до документа: <http://www.unesco.ru/docs/tech-ed.pdf> – Офіційний сайт Бюро ЮНЕСКО в Москві. 10. Конференция X: Резолюция совместного заседания министров образования государств-участников СНГ и представителей ЮНЕСКО "Перспективы развития взаимодействия министерств образования государств-участников СНГ и ЮНЕСКО в области образования". – Режим доступу до документа: <http://www.cis.unibel.by/modules.php?op=modload&name=News&file=article&sid=427&mode=thread&order=0&thold=0> – Офіційний сайт Співдружності Незалежних Держав. 11. Костенко О. З місією інтелектуально співробітництва / О. Костенко // Політика і час. – 1994. – № 12. – с. 58 – 63. 12. Підсумковий документ Міжнародної конференції "Університети – Міжнародні відносини – ЮНЕСКО" під егідою ЮНЕСКО // Актуальні проблеми міжнародних відносин. Вип. 37. Част. 1. – 2002 – с. 271 – 274. 13. Пуховська, Л.П. Проблеми інтеграції педагогічної освіти України в загальноєвропейський освітній простір // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 1999. – № 3. – с. 67-71. 14. Реформа и развитие высшего образования: Програмный документ / ЮНЕСКО. – Париж: ЮНЕСКО, 1995. – 49 с. 15. Саламанская декларация и рамки действий по образованию лиц с особыми потребностями. – Режим доступу до документа: <http://www.unesco.ru/docs/salamanka.pdf> – Офіційний сайт Бюро ЮНЕСКО в Москві. 16. ЮНЕСКО в Российской Федерации: Отчет о работе Московского Бюро ЮНЕСКО 1998 – 1999. – М., 1999. – 57с.

Надійшла до редколегії 28.04.09

І. Даценко, асп.

ІНСТИТУТ ПРИВАТ-ДОЦЕНТІВ ТА ПІДГОТОВКА МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ В УНІВЕРСИТЕТАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Статтю присвячено проблемі підготовки викладачів для вищої школи Російської імперії. Особлива увага приділяється характеристиці інституту приват-доцентів та основних умов його розвитку у російському університеті.

The article is devoted to the problem of the teachers' training for Russian empire's universities. In the article is pointed out the description of the private-docents' institute and the main conditions of its development in Russian university.

Протягом усього ХІХ ст. розвиток російських університетів відбувався паралельно із постійним пошуком можливих теоретично-організаційних основ підготовки викладачів для навчальних закладів країни. Проблема підготовки молодих науковців з кожним роком загострювалася, підтвердженням чого є збільшення кількості відкритих кафедр, які протягом довгого часу залишалися вакантними. Наприклад, на 1870 р. у 6 російських університетах (Московському (1755 р.), Дерптському (1802 р.), Казанському (1804 р.), Харківському (1804 р.), Санкт-Петербурзькому (1819 р.), Київському (1834 р.)) нараховувалося 222 незаняті викладацькі посади, а у нововідкритих (Новоросійському (1865 р.) та Варшавському (1869 р.)) – 129 [8, с. 2]. Підготовка наукових та науково-педагогічних кадрів завжди відносилася до актуальних питань академічного життя університетів. Одним із можливих шляхів вирішення постійної проблеми дефіциту професорів в університетах Російської імперії є запропонована у 1862 р. програма щодо відновлення інституту приват-доцентів.

Дореволюційна (П. Ферлюдін [28], Ю. Кулаковский [12], П. Мілюков [15; 16], С. Рождественський [22], В. Мякотін [17],) та радянська (А. Сінецький [23], К. Галкін [4], Г. Щетинина [45], Є. Соболева [24]) історіографія представлена працями переважно описово-загальнюючого характеру, автори яких, досліджуючи проблему історії вищої освіти Російської імперії, побіжно згадують про інститут приват-доцентства та умови його існування у російському університеті. Сучасна російська історіографія представлена роботами А. Іванова [6; 7], А. Авруса [2], колективно працюю співробітників Науково-дослідного інституту вищої освіти "Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 г." [3], самостійним дослідженням Г. Перковської

[19] й вирізняється підвищеною цікавістю до питання підготовки науково-педагогічних кадрів у російському університеті. Із числа українських дослідників варто виокремити праці Т. Попової [20; 21], увага якої зосереджується переважно на аналізі розвитку інституту приват-доцентів у Новоросійському університеті. Проте, охарактеризована історіографія не дозволяє комплексно реконструювати механізм підготовки молодих науковців в інституті приват-доцентів та визначити основні умови його розвитку в середовищі університетської освіти. Відповідно, мета роботи полягає у висвітленні наступних питань: по-перше, характеристика інституту приват-доцентів як одного із можливих шляхів вирішення проблеми поповнення професорсько-викладацького корпусу; по-друге, оцінка основних умов розвитку приват-доцентства у російському середовищі вищої освіти; по-третє, аналіз відмінностей правового становища приват-доцента та доцента у російському університеті.

Вперше інститут приват-доцентства (доцентства), за зразком німецьких університетів, введений Статутом 1842 р. в Університеті Св. Володимира як розсадник ад'юнктів й професорів [13, с. 68]. Наступного року це право отримали й інші російські університети (Московський, Казанський, Харківський та Санкт-Петербурзький) [13, с. 88], а Дерптський – ще у 1803 р. (§91) [27, стб. 145], а від 1839 р. мав штатного доцента із заробітною платнею у розмірі 1200 крб. та правами, що порівнюються до положення штатного ад'юнкта.

Потрібно підкреслити, що перенесена практика західноєвропейської освіти у російське наукове середовище не принесла очікуваних результатів. Тобто, юридично звання приват-доцента в системі вищої освіти Російської імперії існувало у перш. пол. ХІХ ст., однак, насправді ця

практика залишилася простою формальністю. Характеризуючи означену ситуацію, професор Московського університету М. Любимов називає декілька основних причин невдалого експерименту, зміст яких ґрунтується на російських поняттях та традиціях. По-перше, існування інституту приват-доцентства можливе лише за наявності академічної свободи, по-друге, системи гонорарів й, по-третє, обов'язкового незалежного університетського екзамінування кандидатів у приват-доценти "на здібності" [13, с. 57–66, 71, 72].

Наступним етапом в історії російської університетської освіти та інституту приват-доцентства стала освітня реформа 1863 р., яка остаточно проголосила необхідність існування інституту. Ідея відкриття приват-доцентства, перш за все, розглядалася російськими реформаторами як надійний спосіб природного поповнення лав професорського колективу, омолодження викладацького складу шляхом вливання нових сил, які сприятимуть появі наукової конкуренції та підвищення кваліфікаційного рівня викладачів.

По-перше, Статутом 1863 р. було законодавчо оформлено умови існування приват-доцентства. Введено, окрім посади штатного викладача, поняття і "позаштатного". Відтепер кожний факультет отримав право мати необмежену кількість позаштатних викладачів у званні приват-доцентів (§6), які не відносилися до особового складу університету та становили основу нештатного корпусу, призначалися кожного академічного року із дозволу опікуна навчального округу та отримували винагороду за викладацьку діяльність із спеціальних резервів університету (§74) [26, с. 4, 25].

По-друге, визначено та уніфіковано критерії підбору кандидатів у звання приват-доцентів для всіх університетів імперії. Відповідно до положень статуту, приват-доцентами могли бути випускники університетів, які мають вчену ступінь кандидата наук (й лікаря із відзнакою на медичному факультеті) та представили на розгляд факультету дисертацію *pro venia legendi* (з лат. "на право читати лекції") й публічно її захистили (§68) [26, с. 23; 2, с. 29]. Обов'язковою вимогою для отримання права читати лекції у званні приват-доцента є проведення двох відкритих лекцій у присутності факультету: однієї – на тему за власним вибором кандидата, іншу – призначену радою факультету (§69) [26, с. 23]. Якщо представлену дисертацію та пробні лекції було оцінено позитивно, рада університету, згідно із рішенням опікуна округу, мала право присвоїти кандидату звання приват-доцента та дозволити читати в університеті підготовлений курс із вибраних наук. Наголосимо, що попередньо охарактеризовані умови отримання звання приват-доцента були обов'язковими практично для всіх пошукачів, а поодинокі виключення поширювалися лише на відомих у науковому колі кандидатів. Одним із яких, наприклад, був екстраординарний професор Київської духовної академії, магістр Ф. Терновський, а із 1869 р. і приват-доцент Університету Св. Володимира по предмету "Російська церковна історія". Історико-філологічний факультет прийняв рішення допустити кандидата до читання лекцій студентам у званні приват-доцента на індивідуальних умовах: без представлення дисертації та проведення лише однієї пробної лекції [34, арк. 2–3].

По-третє, можливість видавати посвідчення на право читати лекції у званні приват-доцента отримали всі вищі навчальні заклади, незалежно від вибору майбутнього місця працевлаштування. Наприклад, кандидат Л. Куперник отримав посвідчення на право читати лекції у званні приват-доцента кафедри карного права на юридичному факультеті Московського університету, а про-

хання про зарахування до числа приват-доцентів, хоча і не реалізоване, подав до Київського [39, арк. 1, 3 зв.].

Однак, необхідно звернути увагу, що отримане право кожним вищим навчальним закладом видавати посвідчення на право читати лекції студентам у званні приват-доцента завжди критикувалося професорськими колективами як проблема необ'єктивності та неоднаковості вимог рад університетів до пробних лекцій кандидатів, що з часом перетворювалася на проблему невідповідності навчального рівня потребам різних університетів. Пояснюючим прикладом охарактеризованої дискусії є розповідь доцента кафедри загальної терапії та фармакології Київського університету В.-Г. Стадіона щодо оцінювання пробних лекцій в університетах Російської імперії: "... Московський університет може бути поблагливим до пробних лекцій, а от Харківський – навпаки ..." [5, с. 262] або ж, наприклад, характеристика відмінностей умов отримання звання приват-доцента у Військово-медичній академії професора кафедри дерматології та сифілідології Університету Св. Володимира М. Стуковенкова, яка вимагала від кандидата проведення обов'язкових 3-х пробних лекцій [31, арк. 4 зв.].

На відміну від інших російських університетів, у зв'язку із особливостями історичного розвитку, керівництво Університету Св. Володимира завжди прискіпливо ставилося до національної приналежності професорсько-викладацького та студентського складу. 27 лютого 1863 р. Міністерством народної освіти (МНО) видано розпорядження, яке встановлювало обмежений доступ до середовища викладачів особам польського та єврейського (від 1866 р.) походження, натомість для заміщення вакантних посад надано перевагу особам російського походження. Згадаємо, наприклад, справи кандидатів у звання приват-доцентів, яких було не допущено до служби в університеті через приналежність до "ненадійної" національності (магістра І. Бодуен-де-Куршене (1871 р.), доктора медицини Фінкеля (1875 р.), лікаря Залесського (1883 р.), доктора медицини Б. Червінського (1889 р.)). Як виняток, на медичному факультеті протягом 11-ти років (1868 – 1880 рр.) у званні приват-доцента доктор медицини Е. Мандельштом (єврейського походження) читав лекції з предмету "Офтальмологія", а протягом 1876 – 1880 рр. був завідувачем Офтальмологічної клініки на факультеті [30, арк. 1–6; 44, арк. 1–1 зв.; 41, арк. 6].

Університетський статут 1884 р. вніс корективи у систему підготовки майбутніх викладачів для вищих навчальних закладів та особливий акцент поставив на методику виховання молоді зміни професорів. По-перше, змінено цінності підготовки кандидатів до професорського звання, відтепер надано перевагу вихованню викладачів для російських університетів на вітчизняному ґрунті, у той же час дано новий поштовх інституту приват-доцентів [3, с. 105]. По-друге, внесено зміни до структури особистого складу університетів – ліквідовано вчене звання доцента, а відкриту посаду заміщено приват-доцентом [18, стб. 465], який відтепер рахується штатним викладачем, що отримує обов'язкову винагороду за викладацьку діяльність із спеціальної штатної суми, розмір якої визначався МНО індивідуально для кожного [17, с. 80]. Відповідно до положення статуту, шлях до заміщення відкритих університетських кафедр по всіх факультетах лежав виключно через приват-доцентство. Тобто, кожен імовірний кандидат на професорську посаду обов'язково повинен мати вчену ступінь доктора відповідного розряду наук та 3-х річний викладацький досвід у званні приват-доцента (§99) [18, стб. 468–470].

По-третє, процедура отримання вченого звання приват-доцента новим статутом була дещо спрощена. Відтепер кандидати, які мають вчений ступінь чи то магістра, чи доктора, не подавали до факультету дисертацію *pro venia legendi*. Звернемо увагу, що право балотуватися у приват-доценти отримали всі бажаючі: особи, що мають вчені ступені; професори інших навчальних закладів та вчені, які отримали наукову славу власними працями, звичайно після пробного проведення двох лекцій; магістранти (особи, що склали магістерські іспити, але публічно не захистили дисертації [14, с. 306–307; 39, арк. 4]), які 3 роки тому закінчили університетський курс (обов'язкова умова) та мають посвідчення про право читати лекції у званні приват-доцента, надане одним із російських університетів (§109) [18, стб. 469]. Так, описуючи роки проведені у Московському університеті у званні приват-доцента (1886 – 1895 рр.), П. Мілюков згадує, що складення магістерських іспитів та проведення двох пробних лекцій відкривали шлях молодим науковцям для вступу до наукового середовища [15, с. 127]. Навіть звання приват-доцента було присвоєно магістрантці М. Васюхнової фізико-математичним факультетом Університету Св. Володимира у 1914 р., аналогічно право читати лекції у званні приват-доцента з предмету "Російська історія" отримала у 1916 р. магістрантка, вчителька історії Київської жіночої гімназії Н. Полонська [42, арк. 16; 1, с. 131–132].

По-четверте, було остаточно введено систему оплати за університетське навчання, тобто систему гонорарів (§129 – 130). За рахунок гонорарних коштів влада намагалася збільшити заробітну платню викладачів університетів та підтримати ініціативу молодих науковців, активізувати наукову діяльність за рахунок появи конкуренції у викладацькому колективі. Проте, величина гонорарів у російських університетах залежала не від кількості лекцій, а від величини потоків та обов'язковості лекційних курсів. Таким чином, створювалися умови нерівноправного становища для російських викладачів [17, с. 77]. Затверджений МНО навчальний план чітко визначав перелік обов'язкових курсів для кожного студента, виконання якого дозволяло складати випускні іспити, та й взагалі надавало право бути студентом університету. Відповідно до встановленої системи університетського навчання Російської імперії, талановитий професор, лектор обов'язкового курсу на малочисельному факультеті, отримував незначний гонорар, а бездарний викладач багатолюдного факультету, проводячи лекції у напівпустій аудиторії, отримував значну гонорарну суму. Так само і професор, читаючий лекційний курс студентам першого року, завжди отримував більший гонорар у порівнянні із викладачем на четвертому. Російський історик В. Мякотін, аналізуючи практику гонорарів в університеті Російської імперії, називає її системою "професорського гонорару", оскільки механізм навчального процесу працював лише на користь забезпеченої матеріально групи викладачів, залишаючи поза увагою інтереси молодих науковців [17, с. 76, 84]. Таким чином, гонорарна практика у російському університеті не була визнана й, на противагу поставленим цілям, поширила конфлікти серед викладачів та на поч. XX ст. була відмінена [2, с. 32].

По-п'яте, законодавство 1884 р. створює умови для встановлення конкуренції у викладацькому колективі. Професори отримали право проводити заняття (як лекційні, так і практичні), окрім обов'язкових, призначених факультетом, і з інших предметів (§68). Одночасно приват-доцентам надано можливість викладати не лише спецкурси, але й на рівні конкурувати із професора-

ми, читаючи паралельно обов'язкові лекційні курси. Тобто, якщо предмет читався одночасно різними викладачами, студент отримував можливість обирати лектора та його курс (§73), окрім обов'язкових предметів, визначених спеціальністю (§72). Професор Харківського університету В. Бузескул, аналізуючи можливість утворення конкуренції шляхом введення паралельних курсів, розповідає, що свобода вибору предмету та викладача у російському університеті при існуванні навчальних програм та екзаменаційних вимог не видавалася можливою. Описуючи практику паралельних курсів у Харківському університеті, він визначає основні причини, які стримували розвиток: це невелика аудиторія слухачів на окремих факультетах та недостатня кількість викладачів, небажання самих професорів конкурувати одне з одним. Тим більше, що протягом перших 10 років (1884 – 1894 рр.) фактично була лише єдина практика проведення паралельних курсів на юридичному факультеті з предмету "Карне право", реалізована професорами різних кафедр [11, с. 275]. Досить показовою й, певною мірою, парадоксальною для російського університету XIX ст. була ситуація, що склалася у Санкт-Петербурзькому університеті, де приват-доцентом М. Туган-Барановським та професором А. Георгієвським читалися паралельні курси з політичної економіки, і число студентів на окремих лекціях приват-доцента значно перевищувало кількість присутніх у професора [3, с. 130]. Таким чином, умови для появи конкуренції у професорсько-викладацькому колективі та між штатними викладачами й приват-доцентами нібито були створені, однак, очікувані результати залишилися виключно теоретичними. Оскільки, по-перше, характерною особливістю навчально-викладацького процесу, швидше навіть, неписаною традицією, був звичай призначати професорів лекторами обов'язкових курсів, а доцентів та приват-доцентів – спецкурсів, які найчастіше відносилися до тематики їхнього дисертаційного дослідження [2, с. 30]. У своїх спогадах П. Мілюков зазначає, що приват-доцентура давала право читати переважно необов'язкові курси для студентів [15, с. 136]. По-друге, російські університети не могли дозволити собі розкіш відкриття двох паралельних курсів через дефіцит наукових сил, свідченням чого є призначення приват-доцентів лекторами обов'язкових предметів. Таким чином, головна мета впровадження системи гонорару в університетах Російської імперії не була реалізована. Інститут приват-доцентів за рахунок гонорарів не був матеріально забезпечений.

Кількість приват-доцентів не була обмежена матеріальними ресурсами університетів та можливістю отримання гонорару в університетах й визначалася виключно потребами кожного факультету окремо. Наприклад, М. Карєєв зазначає, що протягом 1881 – 1884 рр. кількість приват-доцентів у Санкт-Петербурзькому університеті зросла від 14 до 82, у Московському – від 11 до 120, у Харківському – від 5 до 50, у Казанському – від 10 до 42, в Університеті Св. Володимира – від 11 до 39 (у 1894 р. – 37 [25, с. 63–68]) [9, с. 253]. За підрахунками Г. Щетиніної, у 1894 р. загальна чисельність приват-доцентів у 6 університетах Російської імперії (Московський, Санкт-Петербурзький, Харківський, Казанський, Київський, Новоросійський) становила 321, а на початку XX ст. приват-доцентура забезпечила викладачами російські університети [45, с. 169].

Обов'язки та права приват-доцентів були законодавчо визначені та базувалися на добровільних засадах й закріплювалися їх згодою із радою факультету, рішення якої затверджувалося опікуном округу. Кожен із приват-

доцентів мав право обирати предмет й теми спецкурсів відповідно до затверджених навчальних програм (тобто, пропонувати програми самостійно розроблених спецкурсів до схвалення [21, с. 227]), використовувати допоміжні установи університету, брати участь у екзамінуванні на вчену ступінь кандидата наук та звання дійсного студента (§75), на період перебування у званні приват-доцентів користуватися всіма привілеями статських чиновників (хоча і не відносяться до числа державних (§138) [26, с. 25, 27, 40]). В окремих випадках приват-доцентам створювалися спеціальні умови для викладацької діяльності. Проте, за словами професора Санкт-Петербурзького університету В. Шимкевича, приват-доценти не мали права на виявлення власних потреб для навчального процесу [10, с. 171]. Як виняток, з дозволу МНО приват-доценту Університету Св. Володимира Е. Мандельштому дозволено проводити демонстративні лекції студентам на квартирі у той же час, який був визначений розкладом навчального плану медичного факультету на перше півріччя 1870 – 1871 академічного року. Визначною обставиною у справі отримання дозволу керівництвом факультету для проведення приват-доцентом занять було визначення курсу "Офтальмологія" приват-доцента особливо корисними для студентів-медиків за умови присутності хворих, які виступали науковим матеріалом [37, арк. 1].

Наголосимо, що приват-доцентство не надавало жодного привілейованого становища. Єдиною і найголовнішою перевагою для майбутнього службовця було право зараховувати час, проведений ним на викладацькій посаді у званні приват-доцента, у термін вислуги років на пенсію (§145 п.1) [26, с. 42; 30, арк. 3]. Наприклад, у дійсну службу О. Кістяківському було зараховано період його перебування у званні приват-доцента Університету Св. Володимира як лектора обов'язкового курсу із предметів "Карне право" та "Юридичне судочинство" (1864 – 1867 рр.) [38, арк. 37]. Відповідно до змін, введених Статутом 1884 р., обов'язковою умовою зарахування педагогічного стажу приват-доценту була умова його приналежності до числа штатних викладачів одного із вищих навчальних закладів (§150) [18, стб. 473]. На основі охарактеризованої статті, прохання приват-доцента предмету "Грецька словесність" Університету Св. Володимира статського радника М. Фоккова про зарахування йому 3 річного терміну у дійсну службу для призначення пенсії було відмовлено [40, арк. 3].

Натомість, чітко визначеної заробітної платні за викладацьку діяльність приват-доценти не мали. Відповідно до штатного розпису, вони отримували за свою роботу винагороду із спеціальної університетської суми, розмір якої визначався МНО відповідно до кількості проведених лекційних й практичних годин та науково-кваліфікаційного рівня викладача (§112) [18, стб. 470]. Згідно із підрахунками Ю. Кулаковського, приват-доценти, у кращому випадку, отримували по 200 крб. на рік із спеціальних університетських сум [12, с. 61], а то й взагалі не мали жодних матеріальних виплат [25, с. 63–68].

Аналіз архівних документів про матеріальні виплати приват-доцентам, дозволяє визначити, що за кожну годину у тиждень викладацької праці (як лекційну, так і практичних занять) вони отримували по 100 крб. сріблом на рік, проте, якщо викладач у званні приват-доцента мав вчений ступінь (магістра або доктора), то отримував за кожну годину доплату у розмірі 50 крб. за наукову кваліфікацію [29, арк. 1; 43, арк. 2].

Сума утримання приват-доцента як штатного лектора обов'язкового курсу нараховувалася відповідно до числа лекцій та коливалася у межах 1200 крб. на рік [33, арк. 1 зв.; 17, с. 80]. Наприклад, магістр М. Ващенко-

Захарченко у званні приват-доцента Київського університету із обов'язкового предмету "Теорія ймовірностей" (від 1863 р.) для студентів математичної спеціальності викладав із утриманням по 600 крб. сріблом на рік протягом двох років, а розмір винагороди було збільшено у 1865 р. до 1200 лише у зв'язку із призначенням паралельного курсу на тему: "Теорії чисел" [32, арк. 3–8] (тобто, визначена сума прирівняна до розміру заробітної платні штатного доцента згідно із Статутом 1863 р. [26, с. 44–55; 36, арк. 1 зв.]).

Таким чином, відповідно до охарактеризованих умов, в російських університетах виокремлюються три групи приват-доцентів, кожна з яких мала окремий правовий статус та обов'язки. Отже, до складу першої групи відносилися молоді науковці, які у званні приват-доцентів читали студентам спецкурси та проводили практичні заняття, не маючи штатного утримання. Другу формували приват-доценти (переважно ті, що мали вчений ступінь магістра), тобто, лектори обов'язкових курсів, що відносилися до числа штатних викладачів та отримували заробітну платню, розмір якої коливався у межах 1200 крб. сріблом на рік. Відповідно, на приват-доцентів, як лекторів обов'язкових курсів, поширювалися також і обов'язки штатних викладачів, як то: екзамінування студентів, розгляд студентських досліджень та рецензування їх, представлення факультету результатів, участь у наукових диспутах у якості офіційних опонентів та виконання всіх доручень факультету й ради університету [35, арк. 8]. Наприклад, рада Новоросійського університету доручила приват-доценту А. Маркевичу виступати із доповіддю на святкуванні 100-літнього ювілею від дня народження В. Жуковського [21, с. 237], хоча зазвичай доповідачів для аналогічних заходів обирали із професорів. Особливо поширеною була практика викладання приват-доцентами лекційних курсів на вакантних кафедрах всіх факультетів, окрім медичного [11, с. 273–274]. Останню, третю, групу становили викладачі (переважно докторів наук) інших російських університетів, Академії наук й заслужені професори, які працювали у званні приват-доцентів – таким чином, приват-доцентура не була школою виключно для молодих науковців [12, с. 61–63; 17, с. 80]. Зрозуміло, що найбільш привілейоване положення займала остання група, оскільки до її складу входили вже відомі у науковому колі викладачі та професори, яким не потрібно було доводити свої наукові здібності та виявляти педагогічні навички, обов'язки яких обмежувалися виключно викладацькою діяльністю, а право викладати у званні приват-доцента надавалося за схваленням факультету програми розробленого курсу. Наприклад, юридичний факультет Київського університету у 1916 р. на основі позитивного відгуку професорів М. Цитовича та К. Воблаго на програму курсу "Про державний банк до війни і під час" допустив заслуженого професора М. Сіліна до викладання у званні приват-доцента [42, арк. 13]. Проте, В. Клоссовська, згадуючи про свого чоловіка, відомого метеоролога О. Клоссовського, розповідає, що він свою наукову кар'єру розпочинав у 29 років із звання приват-доцента Київського університету (1876 – 1880 рр.), а через 37 років і закінчив приват-доцентом обов'язкового курсу "Електрика і магнетизм" у Санкт-Петербурзькому університеті у статусі опального викладача, викладацький талант якого був обмежений [10, с. 169–171].

Контроль за діяльністю приват-доцентів покладалася на керівництво факультетів та університету. Перш за все, факультет був зобов'язаний нести відповідальність за якість програми та компетентність лектора перед радою університету, попечителем навчального округу й

МНО, яким подавалися звіти (§111). У випадку невідповідності програм та будь-яких інших порушень вводилися радикальні заходи: стримування кар'єрного росту, звільнення [18, стб. 470]. Наприклад, викладач історико-філологічного факультету Новоросійського університету А. Маркевич у званні приват-доцента пропрацював 9 років (1880 – 1889 рр.), із яких 5 останніх під особливим наглядом, оскільки був звинувачений у нешанобливому висловлюванні про особистість імператора Олександра I на лекціях [20, с. 125; 21, с. 242].

Звернемо увагу, що встановлений загальний порядок звільнення із викладацьких посад не поширювався на приват-доцентів та обмежувався заявою на ім'я ректора про припинення проведення лекцій (§77) [26, с. 26]. Натомість, приват-доценти, які протягом півріччя не займалися викладацькою діяльністю, автоматично звільнялися (Статут 1884 р. §113), наприклад, із числа приват-доцентів Університету Св. Володимира було відрховано В. Заленського, П. Казенецького, К. Абрамовича [43, арк. 5].

У чому ж полягала основана відмінність інституту приват-доцентів і доцентів у російському університеті? Викладач Московського університету Ф. Дмитрієв визначає два основних критерії відмінностей: по-перше, це мета відкриття інститутів, а по-друге, це процедура призначення кандидатів на посаду. Основне завдання доцентури в університеті полягало у знищенні можливих пробілів у викладацькому процесі, поспішно не замінюючи вакантних кафедр. Засновники ж інституту приват-доцентів задавалися метою створити дух конкуренції у професорсько-викладацькому колективі та збагатити зміст навчальних програм новими спецкурсами. Отже, на посаду доцента університет обирав кандидатів, виплачував заробітну платню, призначав лекторами тих курсів, які були необхідними для повноти викладання навчальних предметів. Натомість, кандидати у приват-доценти самі виявляли бажання працювати в університеті зі студентами, тобто їх не обирали, оскільки вони не мали жодного відношення до професорсько-викладацького колективу, й самостійно визначали предмет, який міг співпадати із професорським курсом [5, с. 411].

Таким чином, слід підкреслити, що тенденція до зросту корпусу приват-доцентів у російських університетах стає помітною лише у кінці 90-х рр. XIX ст. за рахунок кількох факторів: по-перше, зміни пріоритетів підготовки викладачів на російському ґрунті; по-друге, знищення штатної доцентури Статутом 1884 р.; по-третє, полегшення умов отримання права читати лекції студентам у званні приват-доцента й по-четверте, вироблення відрегульованого механізму оплати за педагогічну діяльність молодих викладачів. Збільшення чисельності приват-доцентів в університетах Російської імперії сприяло становленню у навчальному процесі все більшої кількості спецкурсів, тобто розширенню навчальних програм та поглибленню викладання загальних лекційних курсів.

Слід, підкреслити, що першочергової мети створення інституту приват-доцентів не було досягнуто. Вкотре запозичена західноєвропейська практика не привилася у російському університеті, перешкодою чому були, як не дивно, традиційні умови розвитку університетської освіти та організації навчально-викладацького процесу, що були завжди обмежені автономією. Система гононарів, яка повинна була забезпечити матеріальною підтримкою молодих викладачів та сприяти встанов-

ленні наукової конкуренції у академічному середовищі, не була визнана й, на противагу поставленим цілям, поширила конфлікти серед викладачів та була відмінена на початку XX ст.

1. Alma mater: Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917-1920: матеріали, документи, спогади: у 3 кн. / упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський. – Кн. 1. Університет Св. Володимира між двома революціями. – К., 2000. 2. Аврус А. И. История российских университетов. Очерки / А. И. Аврус. – М., 2001. 3. Высшее образование в России: Очерк истории до 1917 г. / под ред. В. Г. Кинелева; Научно-исслед. ин-т высшего образования. – М., 1995. 4. Галкин К. Т. Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР / К. Т. Галкин; [под. ред. Н. А. Константинова]. – М., 1958. 5. Замечания на проект общего устава Императорских российских университетов: в 2 ч. – СПб., 1862. – Ч. 2. 6. Иванов А. Е. Высшая школа в России в конце XIX – начале XX века / А. Е. Иванов; АН СССР, Ин-т истории СССР. – М., 1991. 7. Иванов А. Е. Ученые степени в Российской империи XVIII в. – 1917 г. / А. Е. Иванов. – М., 1994. 8. Извлечение из всеподданнейшего отчёта Министра народного просвещения за 1870 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1872. – Ч. 160. – № 3. 9. Кареев Н. И. Факультеты / Н. И. Кареев // Энциклопедический словарь: в 86 т. / [Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон]. – Т. 35. – СПб., 1896. 10. Клоссовская В. П. Воспоминания о профессоре А. В. Клоссовском / В. П. Клоссовская // Новоросійський університет у спогадах сучасників: Збірник спогадів. До 135-ліття Одеського університету / [автор-укладач Ф. О. Самойлов]. – Одеса, 1999. 11. Краткий очерк истории Харьковского университета за первых сто лет его существования (1805 – 1905 гг.) / [сост.: Д. И. Багaley, Н. Ф. Сумцов, В. П. Бузескулов]. – Х., 1906. 12. Кулаковский Ю. А. Гонорар в русских университетах / Ю. А. Кулаковский. – К., 1897. 13. Любимов Н. А. Мой вклад. Статьи, записки, чтения, заметки / Н. А. Любимов. – Т. 1. – М., 1881. 14. Магистр // Энциклопедический словарь: в 86 т. / [Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон]. – Т. 35. – СПб., 1896. 15. Миллюков П. Н. Воспоминания (1859 – 1917 гг.): в 2-х т. / Сост. и авт. вст. ст. М. Г. Вандальковская; коммент. и указатель А. Н. Шаханова. – Т. 1. – М., 1990. 16. Миллюков П. Университеты в России / П. Миллюков // Энциклопедический словарь: в 86 т. / [Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон]. – Т. 34. – СПб., 1902. 17. Мякотин В. К. Вопрос о профессорском гонораре / В. Мякотин. // Русское богатство. – Б.г. – Б.вып. 18. Общий устав Императорских российских университетов. 23 сентября 1884 г. // Полное собрание законов Российской империи. – [Собрание III. – 1884]. – Т. IV. – СПб., 1887. 19. Перковская Г. А. Развитие исторического образования в университетах России во второй половине XVIII – начале XX в.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Перковская Галина Алексеевна. – Ставрополь, 2005. 20. Попова Т. Н. Институт приват-доцентства в университетах Российской империи (2-я пол. XIX – нач. XX вв.) / Т. Н. Попова // Записки исторического факультета. Одесский университет им. И. И. Мечникова. – Одеса, 1998. – Вып. 7. 21. Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новоросійського університету / Т. Н. Попова – Одеса, 2007. 22. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения / С. В. Рождественский – СПб., 1902. 23. Синицкий А. Я. Профессорско-преподавательские кадры высшей школы СССР / А. Я. Синицкий. – М., 1950. 24. Соболева Е. В. Организация науки в пореформенной России / Елена Владимировна Соболева; АН СССР, Ин-т истории естествознания и техники. – Л., 1983. 25. Список лиц служащих в Императорском университете Св. Владимира. По 1-е января 1894 г. Приват-доценты // Сборник постановлений и распоряжений начальства по Университету Св. Владимира с 1878 по 1891 г. включительно. – К., 1893. 26. Университетский устав 1863 г. – СПб., 1863. 27. Устав Императорского Дерптского университета. 12 сентября 1803 г. // Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения. Царствование императора Александра I. 1802 – 1825 гг. – Т. I. – 2-е изд. – СПб., 1864. 28. Ферлюдин П. Исторический обзор мер по высшему образованию в России / П. Ферлюдин. – Саратов, 1893. – Вып. 1. 29. Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ (Далі – ЦДІАК України). – Ф. 707, Оп. 28, Спр. 276. 30. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 261, Спр. 15. 31. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 262, Спр. 9. 32. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 29, Спр. 531. 33. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 31, Спр. 616. 34. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 35, Спр. 101. 35. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 35, Спр. 355. 36. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 36, Спр. 111. 37. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 37, Спр. 30. 38. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 49, Спр. 83. 39. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 52, Спр. 32. 40. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 53, Спр. 93. 41. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 54, Спр. 116. 42. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 84, Спр. 3. 43. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 85, Спр. 3. 44. ЦДІАК України. – Ф. 707, Оп. 52, Спр. 37. 45. Щетинина Г. И. Университеты в России и Устав 1884 г. / Г. И. Щетинина. – М., 1976.

Надійшла до редколегії 12.05.09

СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я НА ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВАХ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ XIX СТОЛІТТЯ

У статті на основі архівних і опублікованих матеріалів розглянуто проблему робочих, житлових та побутових умов робітників, проаналізовано рівень медичного обслуговування та здоров'я службовців на промислових підприємствах Київської губернії наприкінці XIX ст. Автор детально показав всю систему соціального забезпечення робітників на підприємствах Київської губернії.

The article considers the problem of working, housing and everyday life conditions to workers with using archive and published materials. The level of medicine service and worker's health in the enterprises of Kyiv gubernia at the end of the XIX century are analyzed. The author gives all system of worker's social security with detailed.

Охорона здоров'я та соціальне забезпечення є невід'ємною складовою досліджень у напрямку соціальної сфери людського життя. Наприкінці XIX ст. це питання постало дуже гостро в процесі формування двох антагоністичних класів – буржуазії та робітництва. Нині багато підручників з історії України, за якими навчаються наші діти, присвячують кілька рядків, хто описово та побіжно, а хто й на одному кричущому прикладі, цій проблемі. Проте, загалом, жоден до кінця не розкриває і не усвідомлює цілісності та взаємопов'язаності у цьому історичному періоді двох, на перший погляд, несуттєвих понять українського повсякдення. Проаналізувавши доступні літературу та джерела можна стверджувати, що у Київській губернії наприкінці XIX ст. приділялася значна увага питанням охорони здоров'я та соціальному забезпеченню, напрямку пов'язаним із розвитком і ступінню промислового виробництва.

У історіографії дореволюційного періоду проблеми здоров'я робітників цукрових заводів знайшли висвітлення у дисертації на здобуття ступеня доктора медицини, сина священика Подільської губернії Ксенофонта Платоновича Сулими. Він отримав середню освіту у Подільській духовній семінарії, закінчив Харківський університет, здобувши ступінь лікаря та звання повітового лікаря. Як державний стипендіат мусив відпрацювати алтайським об'їзним лікарем Бійського округу, але назначений був Горецьким сільським лікарем Могильовської губернії (сучасна Білорусь), а згодом Летичівським (до 30 листопада 1881 р.) і Ямпольським (після 30 листопада 1881 р.) сільським лікарем Подільської губернії. Маючи 11-ти річний лікарський досвід, автор "Свеклосахарного производства в санитарном отношении", описує становище робітників у 1892 р. під кутом зору їхніх фізичних можливостей, оцінює їхнє здоров'я при виснажливій праці на заводах, перераховує сумні наслідки – різні каліцтва та хронічні хвороби [7]. Детальне становище робітників цукрових заводів на початку XX ст. описав Н. Рашевський, наголошуючи на традиційних жорстоких і нелюдських умовах праці та проживання робітників [5]. Про соціальне забезпечення цінну інформацію дає Г. Наумов, який присвячує свою працю бюджетам робітників міста Києва, звертаючись до найбільш вживаного статистичного методу на той час – анкетного опитування. Раніше збір даних про заводи та фабрики здійснювався полісменами, а з 1870 р. ввели анкетування і відтепер самі фабрики мусили надсилати данні. Треба віддати належне дослідникам анкетного матеріалу, бо деякі власники заводів просто не прислали відповідей [17]. Г. Наумов досліджує сімейний стан робітників, житлові умови, витратні статті, зв'язки з землею та ставів відмінності у середовищі робітників [2].

Радянські дослідники багато разів зверталися до питання охорони здоров'я та соціального забезпечення, але їхні дослідження були з пропагандистською метою і переважно для розкриття процесу формування "найважливішого класу" – російського пролетаріату. Серед них можна відзначити загальні праці А. Г. Рашина [6] та

Ю. Кірьянова [1], конкретні праці про український пролетаріат О. О. Нестеренка [3, 4]. У сучасний період проблеми охорони здоров'я та соціального забезпечення на промислових об'єктах Київської губернії не знайшли належного висвітлення серед вітчизняних науковців. Ця прикра ситуація, погіршується тим, що неопублікованих матеріалів достатньо для написання взагалі окремої роботи щодо соціального розвитку Київської губернії наприкінці XIX ст. Серед джерел цього періоду слід відмітити офіційну статистику "Подорожніх журналів" фабричних інспекторів з матеріалів Київської, Волинської та Подільської губерній, які зберігаються у архівах і комплексно не досліджувалися, не використовувалися належним чином. Тому нагальним завданням є покладення початку та продовження досліджень щодо соціального становища робітників Київської губернії наприкінці XIX ст.

Яскравим соціальним явищем другої половини XIX ст. став процес формування робітничого класу. Повільно робітництво починає поривати свої зв'язки із землею, переходячи до роботи на великих підприємствах у містах. Слід відмітити, що наприкінці XIX ст. певна частина робітництва ще мала своє господарство, але почала жити із заводських виробничо-сезонних заробітків. Фабрично-заводська верства отримала власні специфічні риси, впливаючи на соціальну атмосферу міст і сіл, поступово займаючи власну соціальну нішу, випереджаючи консервативне і малорухоме міщанство, стикаючись із зростаючими інтересами буржуазії.

Розвивалася група виробництв харчової промисловості – цукрова, винокурна, тютюнова, мукомельно-круп'яна та олійна [4, с. 38]. По Київській губернії у 1897 р. найбільша кількість робітників була сконцентрована у 3-х групах виробництв: по обробці рослинних харчових продуктів 8606 роб., по виготовленню одягу – 9969 і по обробці металів – 7438 чоловік [4, с. 129]. У 1890 р. в Київській губернії працювало 16 суконних фабрик, 2 олійних заводи, 139 млина, 38 пивоварень та медоварень [9, арк. 62]. У Київській губернії було 45 із 198 по Україні цегельних заводів [4, с. 37].

Концентрація робітництва зробила актуальною проблему його професійної підготовки, соціального страхування, заробітної плати та охорони здоров'я. Особливо це помітно в цукровій промисловості України. На Правобережжі великі землевласники спеціалізувалися на вирощуванні цукрових буряків, були власниками цукрових заводів. У 1862 р. кількість фабрик і заводів у Київській губернії сягала 874 [8, арк. 17зв. – 18]. У 1889 – 1890 рр. діяло 653 фабрики та заводи, де працювало 38 тис. робітників. Вони приносили прибуток у 1889 р. – 7,6 млн. руб. Згодом відбувається процес збільшення кількості робітників та зменшення фабрик і заводів [10, арк. 14, 14зв.]. У розвиток цукрової промисловості в Російській імперії вкладалися значні кошти, якщо вірити статистичним даним, на влаштування 400 заводів у 1860 р. з 1600-ма пресами було затрачено 30 млн. руб. та 12 млн. руб. оборотного капіталу. Але ці кошти про-

ходили повз людей, які працювали та розвивали цукрову промисловість.

Щоб краще уявити характер та робочу атмосферу цукроварень, наведемо кілька їхніх описів та проаналізуємо вплив соціального статусу власників на них. Тут потрібно відмітити, що санітарні та житлові умови для робітників в повній мірі залежали від власників заводів. Так, відомими представниками буржуазії у Київській губернії були графи Бобринські, яким належав ряд цукроварень. Балаклеїнський цукровий завод графів Бобринських у Черкаському повіті Київської губернії, побудований ще 1852 р., був вдосконалений ними у 60-х роках XIX ст. Бобринські платили 180 руб. за патент і єдине значне нововведення було влаштування на заводі дифузійного апарату по системі Роберта з різкою для буряків. Бобринські мали патенти й на інші заводи, наприклад паровий Яблонівський пісочно-цукровий завод у тому ж повіті, збудований у 1839 р., патент якого коштував 320 руб. мав кращі технічні вдосконалення. Це була кам'яна будівля у три поверхи, вкрита залізом. Із технічних новинок завод мав кімнату із барабанною мийкою для буряків, кімнату для дифузії у два поверхи із різкою для буряків, а також транспортер, що подавав порізаний буряк до іншої кімнати. Апаратне відділення у 2–3 поверхи мало вісім мідних котлів, що нагрівалися паром, залізну піч, залізний холодильник, залізний резервуар для збирання вуглекислого газу та дві парові машини з насосами, що витягували вуглекислий газ із печі. Також на заводі було п'ять фільтрпресів та парова водоканка. Парове відділення розташовувалося окремо від будівлі заводу. Завод мав 5 підвалів для зберігання буряків, пожежний сарай, контору та казарму з двома кухнями для робітників, розраховану на 800 чоловік, баню, лікарню. 200 руб. коштував патент Грушевського цукрового заводу графів Бобринських у Чигиринському повіті. Він був збудований 1845 р. і проходив по документації як завод фабричного типу "з вдосконаленими знаряддями для видалення і випаровування соку", гідравлічними паровими пресами на колесах. Сам граф Бобринський розробив для нього вимочувальні циліндри [16, арк. 7, 13, 14, 17].

Зразковим вважався цукровий завод графів Олександра, Володимира, Лева Олексійовичів Бобринських, що знаходився у селі Смілі Черкаського повіту Київської губернії. Завод працював з 1838 р. і розташовувався спочатку на 20 десятинах землі. У 1848 р. був перебудований на парову систему і розрісся у 1896 р. до 107 дес. [18, арк. 1, 117]. Найгіршим із цілої низки цукроварень можна вважати Бужанський цукровий завод Звенигородського повіту, який належав А. Потоцькому. Інспектор вражав бруд у відділеннях, де працювали напівголі робітники, в приміщеннях було тісно і жарко. Приміщення для гасіння вапна класифікувалося як "отвратительное". Перший поверх низький [14, арк. 124, 126зв.]. На приватному Кисельовському цукровому заводі Звенигородського повіту фіксувалася тіснота, бруд, жар. У відділеннях було незручно. Інспектор відмічав: "Жара на всьому заводі нестерпна. Робітники, як кажуть, течуть!" Приміщення бані для робітників утримувалося "до неподобства брудно" [14, арк. 133зв., 134].

Але найкращими для здоров'я та забезпечення робітників були заводи різних товариств Київської губернії. Так, Кальницький цукровий завод Липовецького повіту у 1881–1897 мав 26 десятин землі. Побудований у 1859 р., завод мав парову систему і був застрахований. Кам'яні будівлі у 2 поверхи з підвалом, вкриті залізом, мали всередині мийку, транспортер для буряку, уловлювач камінців, парові машини, сушарні, фільтрпреси

та інше нове обладнання. У дефекаційних котлах варилося сік з вапном [19, арк. 1–14, 24зв.].

Орендарі цукрових заводів були досить уципливими у витратах на соціальне забезпечення робітникам, проте їхні угоди із власниками змушували їх ставитися до майна та робітників поблажливіше. Так, Граф К. В. Браницький за орендною угодою передав колезькому раднику А. Ф. Залеському на одну компанію цукроваріння 1869–1870 рр. два цукрово-пісочних заводи у Канівському повіті при селах Мироновці та Хохутві. Орендар письмово обіцяв: "Я, Залеський, повинен визначити цукрові заводи на протязі орендного строку утримувати в належному стані, а на завершення терміну передати Департаменту уділів всі будівлі, машини, снаряди та апарати згідно описам". Також орендар зобов'язувався сплатити патент на право виробництва цукру і акцизи. Разом з цукровим виробництвом, Залеський приймав до 1970 р. і 5 фільварків від Браницького: Міроновський, Расавський, Олександровський, Заленковський, Хохутвянський. Землі фільварків відвели під буряки 592 дес., під жито 231 дес., пшеницю – 593 дес. За оренду цукрових заводів та фільварків Залеський сплачував 30290 руб. Для виробництва цукру на заводах відпусалося 4 тис. сажнів (1 сажень = 3 аршини = 2,134 м.) сухих дров по 5 руб. за кубічний сажень, за доставку яких відповідав Браницький [11, арк. 1–2, 3, 4].

Орендарями виступали і товариства. Так, у 1870 р. Товариству Романовських цукрових заводів було здано в оренду Хохутвянський цукровий завод у Канівському повіті строком з 1870 по 1876 рр. Це Товариство складалося із купця Гісен-Дармштадському, Фрідріха Рау, князя О. С. Кудашева та члена торгового дому "Стукет та Спис" Роберта Списа. Орендований завод мав 4 гідравлічні преси та додатково 656 дес. земель-фільварків. За орендним договором, Товариство могло передавати завод в оренду іншим особам, але у випадку пожежі мало відбудувати завод за власний рахунок. Передбачалося продовження цього контракту до 1879 р. за бажанням товариства, що й було зроблено за 31190 руб. Проте саме у тому році на заводі виникла пожежа і Товариству Романовських цукрових заводів було відмовлено в продовженні оренди, завод ліквідовано. На тому місці у 1880 р. купець Войко Фейнзельберг запропонував побудувати винокурений завод, але цей проект було визнано невідповідним. Далі висувалися ідеї відбудувати завод по-новому, але 1881 р. мешканці містечка Богуслава розкупили цеглу та камінь фундаменту із заводу, землі почали орендуватися для ведення господарства і заводське майно було продане з торгів [11, арк. 7, 28, 32–34, 191, 421–464]. На Лебединському цукровому пісочному і рафінадному заводах Лебединського товариства в Чигиринському повіті "взагалі покращення...йдуть безперервно і завод взагалі дуже добрий". Завод утримував лікарню на 16 ліжок та двокласне приходське училище [14, арк. 140–141].

Цукровий завод Київського Товариства, зацікавлений у привабленні робітників, доплачував тим, хто приходив працювати на другий рік та виділяв святкові премії. Так, за грудень 1886 р. 530 осіб отримали 860 руб., за січень 530 осіб отримали 783 руб. Інспектор відмічав особливо, що "штрафні гроші йдуть на потреби робітників". Так, у 1882–1883 рр. було оштрафовано на суму 590 р. 97 коп., а на потреби робітникам пішло 540 руб., а у 1883–1884 рр. з 599 руб. 9 коп. штрафних 592 руб. 35 коп. пішли на лікарню, поховання робітника, допомогу робітнику, нагородні, лікарям за операції. У 1884–1885 рр. з 538 руб. 49 коп. робітникам дісталось 430 руб. 84 коп., у 1885–1886 рр. з 317 руб. штрафних використано 219 руб. 79 коп. для покращення "побуту

хворих". При заводі була каса допомоги робітникам, утворена з одночасних внесків від правління. На 1887 р. у касі було 5143 руб. 11 коп. 5 % прибутку із цієї суми видавалася як допомога робітникам при нещасних випадках. Існувала ощадкаса робітників із їхніх добровільних внесків, не менше 25 руб. одночасно, причому завод виплачував 5 %. Станом на 1885 – 1886 рр. оборот каси становив 20 233 руб., із суми внесків отримано 10947 руб. На 1887 р. у касі було 19 тис. руб. У касі є прізвища 56 робітників [13, арк. 28зв., 29зв.].

Щодо обладнання на заводах, то згідно загальних статистичних даних цукрові заводи освітлювалися під час виробництва цукроваріння електрикою, свічками, керосином, спиртом, нафтою, маслом, газом. Найпоширенішим було використання керосину, хоча траплялися вже і заводи, освітлені електрикою. Таким, заводом наприклад був Почанінський цукровий завод Преснухіної у Звенигородському повіті [15, арк. 133]. Щодо реманенту, то на цукроварнях існував дефіцит звичайних лопат, кошиків, тачок, але закупалися елеватори, підйомники і транспортери. Мали цукроварні складнощі із влаштуванням водокачок та мийок. Щоб зекономити на переобладнанні, власники заводів віддавали перевагу звичайним "кулачним" мийкам, далі популярністю користувалися середні у ціновому секторі барабанні мийки, а найдорожчими були мийки системи Баранова з вловлювачами камінців. Широко використовувалися прилади для подрібнення буряків: різки звичайні з горизонтальним ножовим кругом були влаштовані на більшості заводів, відрізнялися по кількості рам з ножами. Також не шкодували грошей на преси, прилади для вимочки, для очищення соку, механічні фільтри, мірники для вапнякового молока, мішалки, котли [20, арк. 5, 6зв., 7зв., 11].

Робоча атмосфера була доволі напруженою. Так, на цукровому заводі князів Лопухіних при селі Надутове, Канівського повіту працювало 244 робітники, 21 майстри та 163 людини ззовні. Майстри (слюсарі, токарі, ковалі, мідники, покрівельники та інші) отримували найвищу зарплату, яка коливалася від 25 до 33 руб. на місяць, також до 1 тис. пудів жому, який можна було використовувати як корм худобі, та квартири. Робочі на заводі не мали спеціального одягу, при вапні працювали без захисних окулярів та респіраторів. Кам'яні казарми для робітників великими, але без належної вентиляції, що було характерним для всіх цукроварень наприкінці XIX ст. [14, арк. 3, 4, 7].

Якщо ж взяти великий механічний цукровий завод К. А. Балашової при м. Городище, Черкаського повіту, де працювало 871 чоловік, то він буде зразковим для такої кількості робітників. 508 чорноробів отримували так само як і на більшості заводів – по 6 руб. на місяць та харчування. На 30 днів завод виділяв робітникам – 30 фунтів (далі – ф.) борошна, 15 ф. гречки, 20 ф. пшона, 4 ф. солі, 2 ф. масла, 2 ф. цукру, 2 ф. телятини, 3 ф. риби. Судячи із особливого пункту договору з робітниками про заміну неїстівної їжі, таке траплялося часто. Погана їжа замінювалася таким чином: 3 ф. телятини = 1 ф. сала. А ще телятина замінювалася рибою, а сало – маслом. На борщ для 120 робітників виділяли 2 відра квашеної капусти та буряків [14, арк. 10, 11зв.]. Важливим є те, що на Ольховецькому цукровому заводі графа Андрія Адамовича Потоцького, при містечку Ольховець Звенигородського повіту, робітникам видавався підвечірок: по 1 ф. сала на 6 днів, ½ оселедця або іншої риби. При виході робітників із заводу видавалося по 2 хліба кожному. А ще при заводі була гарна, нова баня, яка працювала по п'ятницях і суботах, але так як у ній милися службовці, то інспектор припускав, що "дуже вірогідно робітники нею не користуються". Окрім цих

новаторств, всі робітники і службовці були застраховані у Товаристві "Росія" від каліцтв за рахунок заводу, якому це коштувало 500 руб. на рік. На випадок смерті, страховики видавали тисячократний поденний заробіток жертви. При каліцтві видавалося згідно ступені каліцтва. Всього було застраховано 466 душ. Директор заводу ввів для робітників розрахункові книжки, де зазначалися умови найму, відмічалися дні роботи і правила для робітників. У казармі висіли правила внутрішнього розкладу, хоч і не повні [15, арк. 139, 140, 141зв., 142].

При цукрових заводах наприкінці XIX ст. існували лікарні, де обов'язково повинні були бути лікар та фельдшер. Проте, якщо фельдшери інколи жили у заводських лікарнях, то лікарі зазвичай були приїжджими. Період їхнього приїзду встановився досить чіткий – не раніше як за два місяці. Тому отримати якісну медичну допомогу на місці робітнику було досить важко. Дуже рідко можна побачити таку характеристику заводських лікарень: "велика і дуже добра", але дивує це тим більше, що далі відмічається для всіх пацієнтів тільки одне ліжко у маленькій кімнаті. Більше здивування і недовіри у дослідника викликає відзначення, що "хворих взагалі буває вскрай мало" [14, арк. 3, 4, 7]. Найважливішою умовою функціонування лікарні була наявність аптечки.

На вже згадуваному цукровому заводі К. А. Балашової лікарня розташовувалася у новому будинку, кімнати вражали чистотою, були в порядку аптечки. На час інспектування лікарні там знаходилося чотири хворих – у одного був перелом ноги та пошкодження голови, бо він впав з 2 поверху, у другого велика рана на руці через удар каменя та потрапляння туди вапна, у третього рана на долоні через необачне поводження на елеваторі, а у четвертого була рана під оком через невідомі причини [14, арк. 17]. Лікарня Кашлановського цукрового заводу графів Бобринських Звенигородського повіту призначалася для всієї округи, тому розрахована була на 25 ліжок з різними відділеннями, лікарі перебували при ній постійно. На утримання лікарні завод витрачав 5 тис. руб. Проте це скоріше виняток, ніж правило [14, арк. 137].

Особливого обладнання у більшості лікарень при заводах не було. Найкращі лікарні, які мали справді укомплектовані ліками аптечки, коштували заводам від 3000 руб. Проте переважна більшість заводських лікарень утримувалася по залишковому принципу. Так, лікарня Кисельовського цукрового заводу складалася з однієї невеликої кімнати на 2 ліжка, аптечка була бідна, хворим видавалася тільки білизна. За все цукрове виробництво (приблизно за три місяці) до лікарні зверталося тільки 100 чоловік, що є неправдоподібним і заниженим показником для такого травматичного і небезпечного для здоров'я виду підприємств. Лікарі приїздили із містечка Звенигородки два рази на тиждень. Утримання лікарні коштувало заводу від 1200 до 1600 руб. на рік. Лікар отримував 500 руб., а фельдшер – 300 руб. [14, арк. 131, 134зв.].

Цукровий завод О. І. Лопухіної при селі Матусові Черкаського повіту, утримував лікарню, якою робітники не користувалися. Три роки у ній не було хворих, що пояснювалося тим, що робітники були місцевими. Все лікування знаходилося у руках фельдшера, а лікаря могли викликати з містечка Шполи. Утримання лікарні у 1887 р. коштувало заводу 628 руб. 34 коп. [14, арк. 141, 144].

Кращим медичним обслуговуванням та людянішим ставленням до проблем робітників на шкідливому виробництві відрізнялися лікарні при цукрових заводах приватних фірм та товариств. Так, на цукровому заводі "Дітріха та Гилве" при селі Церхнячці Уманського повіту до лікарні під час перевірки потрапило двоє хворих – дівчина з переломом ступні та чоловік з ампутованою

рукою вище ліктя. Лопата робітника потрапила у мючий барабан, і він скалічився, коли намагався її дістати. Утримання лікарні коштувало приватному заводу 1107 руб. Харчі хворим відпускалися від заводу і під час лікарняного робітникам зберігалося жалування [13, арк. 3, 9]. Про утримання лікарні цукровим заводом Київського Товариства "в точності не известно". Лікар отримував 2 тис. руб., а фельдшер – 600 руб., медикаменти коштували 1200 – 1500 руб. на рік. Загалом приблизно утримання лікарні на 34 чоловічих і 8 жіночих ліжок, обходилося 3 тис. руб. на рік [13, арк. 293в.].

Не слід, очевидно, вважати, що всі товариства були взірцевими у плані соціального та медичного забезпечення, так само як і приватні власники всі були експлуаторами. Так, на Махорінецькому цукровому заводі Товариства при селі Ізолахських Махарицях Бердичівського повіту, лікарня розміщувалася в окремому будинку, де жив фельдшер, мала три кімнати по 2 ліжка в кожній. Хворих годував фельдшер, отримуючи 25 коп. за хворого. Лікар викликався два рази на тиждень з Бердичева. Утримання лікарні коштувало заводу 1800 руб. на рік [13, арк. 59]. Цікавим є той факт, що на цукровому заводі Івана Яковлевича Паншина при містечку Стеблівці, Канівського повіту за умовами заводу і підрядчика відзначалося наступне: "...чай, молоко і вино – відпускаються заводом хворому робітнику, а харчі дає підрядчик Рувінський" [13, арк. 127зв.]. Також, корисним, для висвітлення охорони здоров'я на промислових підприємствах буде примітка, зроблена фабричним інспектором щодо Прицьковського цукрового заводу Кисельовського Товариства при селі Великі Прицаки Каневського повіту. Утримання лікарні коштувало 1000 руб. на рік. Тоді фельдшер жив при заводі, а лікар Грабовський приїжджав раз на тиждень із Ржищева. Для запису хворих велася не книга, а зошит і заповнювався нерозбірливо. Хворих було записано мало [15, арк. 118].

Низький ступінь охорони здоров'я та соціального забезпечення у цукровій галузі, можна хіба що порівняти з не менш важким у тютюновому і махорковому виробництві, металургії та гірничо-видобувній галузях, де використовувалася також праця неповнолітніх і жінок. Тютюнове і махоркове виробництво зростало: якщо у 1890 р. було 6 тютюнових фабрик [9, арк. 62], то 1907 р. 109 фабрик, 21 фабрика у Київській губернії, а мукомельних 58 у 1900 р. [4, с. 52–53]. У 1910 – 1913 рр. збільшення числа робітників на цукрових заводах: 1900 р. – 197 заводів – 116732 робітника, 1914 – 210 і 129256 [4, с. 106]. У Київській губернії 78 цукроварень і 50500 робітників [4, с. 107]. Особливо шкідливими для робітників фабричною інспекцією губерній Київського фабричного округу були визнані роботи на тютюнових фабриках, у відділеннях переробки махорки та приготування нюхального тютюну [12, арк. 91]. Тютюнове виробництво, було шкідливе через наявність на фабриці пилу, аміакових і нікотинових парів, тобто через шкідливі властивості сировини. Робітники часто хворіли, а жінки втрачали здатність до материнства. Нікотин діяв на нервову систему, хронічне отруєння малолітніх і жінок. Проблеми із серцем, головні болі, нервові напади. Скупченість робітників на тютюнових фабриках. Лікарень не було. У Харківському окрузі 46 тютюнових фабрики [3, с. 11].

На київській тютюновій фабриці Соломона Когена у папіросному відділенні працювало 20 майстрів, 45 майстринь, 9 хлопчиків, 20 дівчаток, які отримували від 8 до 5 руб. на місяць. На іншій тютюновій фабриці братів Коген працювало 178 робітників, із них 8 хлопчиків по 13 – 14 років та 32 дівчинки 12 – 14 років, які отримували по 1 – 3 руб. Малолітніх затримували на лишні пів-

тори години постійно і також на тютюновій фабриці Чижика. На київській тютюновій фабриці Згурії, працювали 38 робітників: 5 чоловіків, 12 жінок і 3 помічника. Дівчатка від 13 до 14 років працювали у папіросному відділенні. Неграмотні отримували від 3 до 5 руб. на місяць. Приміщення були підвальні та сирі, сперте повітря. Київська тютюнова фабрика Егіза утримувала 160 робітників, серед яких була 21 неграмотна дівчина по 12 – 14 років, всі отримували від 2 до 5 руб. на місяць. На махорковій фабриці Римаренка працювало 14 жінок і всього 17 чоловіків [14, арк. 293в., 30, 37, 39, 61, 62зв., 63].

В металургії Київської губернії наприкінці XIX ст. спостерігалися ще важче соціальне становище та низький рівень охорони здоров'я. На Київщині діяло 9 металобробних підприємств з 519 робітниками, виробництво продукції яких давало 1,2 млн. руб. прибутку. Також працювало 32 ливарно-машинобудівних заводів, де працювало 8582 робітників, виробництво яких давало продукції на 4,7 млн. руб. У 1884 р. у Київській губернії найбільшого розвитку набуло машинобудування, пов'язане із розвитком металургійного комплексу: на 15 підприємствах працювало 2047 робітників [4, с. 90, 92]. Саме виробництво металів було шкідливим для здоров'я робітників через велику температуру і отруйні гази, які виділялися металом і шлаками. Шлаківник і його помічники працювали в газових випаровуваннях, без спецодягу. Муляри, які ремонтували піч, кожного разу ризикували життям [3, с. 10]. Ніяких лікарень при цьому виробництві не існувало. Лікування за рахунок підприємства не проводилося. Жахливішими були хіба-що умови, в яких працювали гірники. Це навіть визнала буржуазія на з'їзді по боротьбі з холерою в Катеринославі 1914 р. Наприкінці XIX ст. не було автоматичних механізмів шахт, робітники працювали без світла, лише у світлі ламп, у вугільному пилу і шкідливих газах. Інколи ще й по-пояс у холодній чи гарячій воді. Траплялися часто отруєння газами, бо дешевше було випускати його прямо у шахти, ніж робити відвід по спеціальних трубах. Відкриті лампочки у закритому просторі шахти виділяли кіпоть, що ще більше отруювало повітря. Робітник, який працював шахтарем 5 – 10 років мав легені повні вугільного пилу. Особливо вугільний пил псував зуби та ясна. Серед гірняків були поширені шлункові захворювання, не було лазень і навіть умивальників. Велика втома робітників призводила до того, що вони лягали спати у чому працювали [3, с. 8–9].

Отже, соціальне забезпечення та охорона здоров'я у Київській губернії наприкінці XIX ст. залишалися низького рівня. Умови праці так само як і лікарні при заводах були кращими при Товариствах та у володінні достатньо заможних буржуа. Хоча промислове виробництво буржуазії характеризувалося лише бажанням отримати прибуток, що інколи призводило до втрати почуття міри щодо експлуатації робітників. Розглянуті промислові підприємства Київської губернії наприкінці XIX ст.: цукрове, тютюново-махоркове та металургійне вважалися як прибутковими та перспективними так і небезпечними для здоров'я робітників. Не дивлячись на це, на той час охорона здоров'я та соціальне забезпечення залежали повністю від волі власників та держави, жодного вичерпного законодавства щодо захисту робітників не існувало.

Наявність архівних та опублікованих матеріалів свідчить, що потрібно продовжити дослідження актуальних проблем соціальних проблем у Київській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст., зокрема корисним буде висвітлення та аналіз жіночої праці та праці неповнолітніх на тютюнових та махоркових фабриках, методологічні розробки щодо застосування "Відомостей про події" як джерела

при дослідженні робітничого питання Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. тощо.

1. Кирьянов Ю. И. Жилищный уровень рабочих России (конец XIX – начало XX в.) / Кирьянов Ю. И. – М.: Наука, 1979. – 286 с. 2. Наумов Г. Бюджеты города Киева / Г. Наумов – К.: Типография И. Чоколова, 1914. – 104 с. 3. Нестеренко О. О. Заробітна плата промислових робітників України наприкінці XIX – на початку XX ст. / Нестеренко Олександр Олександрович. – К., 1951. – 62 с. 4. Нестеренко О. О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. / Нестеренко Олександр Олександрович. – К.: Держполітвидав, 1952. – 180 с. 5. Рашевский Н. Н. О положении рабочих на сахарных заводах / Н. Н. Рашевский. – К.: Типография 1-й Киевской Артели Печатного дела, 1907. – 24 с. 6. Рашин А. Г. Формирование рабочего

класса России. Историко-экономические очерки / Рашин Адольф Григорьевич / Под ред. С. Г. Семашко. – М., Изд. соц.-экономической литературы, 1958. – 624 с. 7. Сулима К. П. Свекло-сахарное производство в санитарном отношении / К. П. Сулима. – СПб.: Типография М. М. Стаевича, 1892. – 223 с. 8. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 41. – Спр. 2а. 9. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 528. – Спр. 489. 10. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 543. – Спр. 297. 11. ЦДІАУ. – Ф. 497. – Оп. 1. – Спр. 1. 12. ЦДІАУ. – Ф. 574 – Оп. 1. – Спр. 205. 13. ЦДІАУ. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 2. 14. ЦДІАУ. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 4. 15. ЦДІАУ. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 6. 16. ЦДІАУ. – Ф. 619. – Оп. 1. – Спр. 277. 17. ЦДІАУ. – Ф. 730. – Оп. 1. – Спр. 42. 18. ЦДІАУ. – Ф. 730. – Оп. 1. – Спр. 51. 19. ЦДІАУ. – Ф. 730. – Оп. 1. – Спр. 67. 20. ЦДІАУ. – Ф. 730. – Оп. 1. – Спр. 464.

Надійшла до редколегії 19.05.09

О. Комаренко, доц., С. Чолій, асп.

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ПОРТРЕТУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ АВСТРО-УГОРСЬКОЇ АРМІЇ II ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ (ЗА КАРТКАМИ ОСОБОВОГО ОБЛІКУ)

Стаття має на меті показати новий підхід до вивчення соціального портрету військовослужбовців австро-угорської армії

The goal of the article is to show new method of approach to the investigation of the social portrait of the serviceman of the Austro-Hungarian army

В сучасних умовах розвитку української історичної науки, особливо після здобуття Україною незалежності, набувають більшого розвитку нові, раніше їй не характерні, тенденції та напрямки. Одним із таких порівняно нових для України напрямків є соціальна історія. В контексті історії України II половини XIX – початку XX століття, зокрема тієї її частини, яка на той час входила до складу Австро-Угорської імперії, особливу цікавість викликає соціальна історія та соціальний портрет пересічних верств населення.

Водночас історія Австро-Угорщини та її складових частин (особливо Галичини) зазначеного хронологічного періоду розглядається переважно за єдиною схемою, заснованою на офіційній імперській статистиці та класичній дослідницькій схемі економічної історії [1, 15, 18, 19]. Ця схема склалася ще наприкінці XIX століття, і використовується досі дослідниками різних країн. Фактичний матеріал таких праць, відповідно, практично не відрізняється і зосереджується на тих соціальних показниках, які визначалися у щорічних статистичних звітах державних статистичних органів (К. К. Statistischen Central-Commission). Це переважно основні професійні та національні характеристики населення усієї імперії [3, 4, 26].

Із загального числа таких праць можна виділити дослідження, присвячені збройним силам [1, 6, 16, 21, 22, 24]. Вони також засновані переважно на імперській статистиці, тому їм характерні риси, аналогічні описаним вище працям. Водночас праці польських дослідників Т. Новаківського, М. Клімецькі, М. Кротофіла та українського дослідника О. Шанковського присвячені національному питанню в збройних силах Австро-Угорщини та місця в них української та польської національних груп, проте практично не повідомляють нічого про особливості їх соціального портрету. Дещо окремо від них стоїть праця німецького автора (Л. Зондхауз), яка ставить завдання, схоже до завдань автора – виокремити національні та соціальні особливості офіцерського морського корпусу Австро-Угорщини за весь час її існування [25].

Тому, на основі проведеного аналізу історіографії можна відповідально стверджувати, що тема особливостей соціального портрету військовослужбовців Австро-Угорщини була розглянута лише в окремих аспектах.

Саме зважаючи на таку специфічну ситуацію, що склалася, автор прагне звернути увагу на інший тип документальних джерел, який допоможе визначити

особливості національної політики Австро-Угорщини в другій половині XIX – на початку XX століття та внести додаткові штрихи до соціального портрету її військового контингенту та всього населення. На думку автора, зазначений тип джерел – картки особового обліку, можуть допомогти дослідити та деталізувати особливості соціального портрету військовослужбовців, який можна перенести і на решту населення Австро-Угорщини.

Австро-Угорщина цілком справедливо вважалася "клаттиковою імперією". Після підписання Компромісу (Ausgleich) 1867 року дуалістичний принцип управління об'єднав величезне різноманіття національних та конфесійних груп населення [5].

Збройні сили Австро-Угорщини при детальному їх розгляді справляють враження самої імперії в мініатюрі. Так само, як у її державній структурі, і збройні сили розподілялися на дві великі частини – німецьку та угорську, з певними, досить чіткими особливостями. Строката національна структура мала своє відображення в армії – полки та батальйони практично всіх родів військ, як і провінції Австрії чи Угорщини, мали стале "національне обличчя" та окремі командні мови для національних меншин. З 102 піхотних полків 52 було практично однонаціональних: 8 українських (русинських), 4 польських, 5 чеських, 3 сербських, 2 хорватські, 1 моравський (чеський), 1 словацький, 8 німецьких, 9 угорських та 3 румунських. Решта полків були полінаціональними [17, с. 120-137]. Число "полкових мов" інколи складало навіть 4, тобто в одній військовій частині знаходилося одразу 4 великі національні групи та кілька невеликих. Територіальна система комплектування призводила до того, що населення, призване до збройних сил в умовах мирного часу, проходило службу переважно на території свого ж призовного округу, тобто на території компактного проживання своїх ж національних груп [16, с. 38].

Конфесійні відмінності населення монархії також відобразилися у запровадженні інституту військових капеланів та внесення їхніх посад у штатні розписи збройних сил. Разом із офіцерською ієрархією було створено ієрархію духовних сановників одразу кількох провідних християнських конфесій Австро-Угорщини та мусульманства (Islamitische Militärsorge), котрі мали своїм завданням організацію задоволення духовних потреб своїх підопічних. Під час першої світової війни було створено також іудейську Israelitische Militärsorge [20, р. 35-36].

Водночас варто зазначити, що згідно до запровадженого 1868 року загального військового обов'язку, всі чоловіки імперії, які досягли 20-річного віку, мали проходити службу в армії. Раніше, з 17-річного віку, могли починати службу добровольці та особи, які прагнули отримати військову освіту [1, с. 4-22; 6, с. 6-23].

Не зважаючи на це, рівень охоплення населення військовим обов'язком залишався невисоким, порівняно з іншими європейськими країнами. Внаслідок реформ 80-х років XIX століття та 10-х років XX століття військовий обов'язок поширювався на більшу частину чоловічого населення [7, 8, 23].

Підсумовуючи вищесказане, можна впевнено висловити припущення про рівномірне представлення всіх національних та конфесійних груп населення Австро-Угорщини у її збройних силах.

Зважаючи на численні особливості бюрократичної системи Австро-Угорщини, варто виділити з їхнього загального числа одну найважливішу – її уніфікованість для всіх частин монархії. Саме тому документи того часу переважно складені за єдиним зразком або формою, формуляром тощо.

Одним із таких документів є картки особового обліку військовослужбовців. Така картка була універсальною для всіх громадян Австро-Угорщини, які здобували військову освіту, призивались до лав Спільної армії, Ландверу чи Гонведи (дійсна служба), Ландштурму або зараховувались в запас (служба в резерві) і використовувалась на всій її території [11, с. 168, 171, 225, 249].

Вона містила типові анкетні дані, які можна розділити на кілька основних груп:

1. Адміністративна інформація (облікові та призовні номери, причина відмови від призову)

2. Особисті дані про призовника (ім'я, місце та рік народження, місце проживання, релігійна конфесія, наявні професійні навички або ремесла, мови якими він може говорити та писати)

3. Інформація щодо особливостей служби призовника (тип служби – дійсна, резерв чи запас, місце проходження служби, переведення, присвоєні звання та нагороди, професійна освіта в армії, призначена пенсія, поранення тощо)

4. Антропометричні та медичні дані (словесний портрет, можливі фізичні недоліки, щеплення, вага та зріст, медична картка).

Ці дані, при використанні сучасних соціологічних методів роботи зі статистичною інформацією, можуть дати досліднику інформацію щодо особливостей національно-конфесійного, професійного, освітнього складу населення яке призивалося до лав збройних сил і, відповідно, репрезентувало і решту населення імперії. Саме в цих документах міститься інформація щодо особливостей проходження служби призваних вояків, їх службового зростання та нагород тощо. Лише в них наявна інформація щодо мобілізації в 1914-1918 роках раніше навчених військовослужбовців. Також за допомоги цих карток можна зібрати унікальні антропометричні та медичні дані щодо загального стану здоров'я населення імперії [13, с. 6-10; 14, с. 4-17].

Українські території, які входили до складу Австро-Угорщини, були представлені у трьох великих адміністративних частинах: королівстві Галиції та Лодомерії (Галичина), коронному краї Буковина та Закарпатті, яке входило до складу унітарного Угорського королівства. Цілком природно, що матеріали щодо проходження військової служби населення Галичини знайшли своє відображення в матеріалах місцевих архівів, і, зокрема, – Центрального Державного Історичного Архіву Львова (ЦДІАЛ) [9].

В цьому архіві матеріали вищезазначеного типу займають один фонд – "Об'єднане бюро військового обліку, м. Відень" (№780), загальним обсягом близько 28 тис. справ. В його складі у описах №№ 1, 3, 4 зібрано основний масив особових карток обліку військовослужбовців за 1867 – 1918 роки. Згідно до підрахунків автора, вперше визначено, що у даних трьох описах зібрано більше 110 тисяч карток обліку військовослужбовців різних років народження та призову (опис 1 – більше 17 тис., опис 3 – більше 95 тис. та опис 4 – більше 1, 5 тис.) [9, 11, 12].

Користуючись матеріалами фондів даного архіву, навіть на базі невеликої вибірки, стає можливим показати особливості соціального портрету військовослужбовців на прикладі Галичини (найбільшої провінції австрійської частини монархії) та основних її національних груп: польської, української, єврейської та німецької [10, с. 8-13].

Розглядаючи етноконфесійний склад населення Галичини за статистичними офіційними звітами, можна виділити основні його групи.

За даними перепису 1910 року польська національна група складала 58,6% населення провінції (за розмовною мовою). За конфесійною ознакою до римо-католиків (в Галичині вони ототожнюються саме з поляками та нечисленними німцями) належало 46,6% населення провінції [18, с. 27]. Польське населення було зайнятим переважно у сільському господарстві (77,4%) та вільних професіях (10, 3%) – мистецтві, науці, державній службі тощо (дані станом на 1902 рік) [18, с. 35].

Українська національна група складала 40, 2% населення Галичини. За конфесійною ознакою українці ототожнюються з греко-католиками, частка яких складала близько 40%. До українців також варто зарахувати близько 500 тисяч українців римо-католицького обряду (т. зв. латинників). Українське населення було переважно зайнятим у сільському господарстві (91,5%, значно більше ніж у поляків) та вільних професіях (4,9%) [18, с. 27, 35; 4, с. 80].

Єврейська національна група не виокремлюється у статистичних звітах за розмовною мовою. Залежно від місця та року перепису євреїв записували до німців, угорців або інших національних груп. Перепис 1910 року в Галичині за розмовною мовою об'єднав їхню національну групу з польською. За релігійною ознакою іудеї складали близько 12% населення, що допомагає їх ідентифікувати якнайкраще. Євреї також чітко відрізняються від польської та української національних груп за сферою зайнятості. Це переважно торгівля та комерція (51%) та промисловість і ремесла (23%) [18, с. 27, 35].

Німецька національна група була нечисленною в Галичині. Загалом вона складала всього близько 1,1% всього населення (за розмовною мовою). За конфесією німці були або римо-католиками, або протестантами (остання група складає менше 1%). Сфера зайнятості – переважно сільське господарство (53,4%) та вільні професії (21,9%) [18, с. 27, 35].

Офіційні дані переписів, зокрема наведені польським автором, не можна вважати абсолютно достовірними, деякі дослідники навіть називають перепис 1910 року фальсифікованим. Зважаючи на те, що цей перепис чітко не визначав національності, а лише розмовну мову та конфесію, існує широке поле для інтерпретацій на цю тему, що і показано у дослідженнях Мирона Кордуви, Івана Шимоновича, Петра Еберхарда, Степана Рудницького тощо [2].

Картки особового обліку можуть допомогти усунути знеособленість офіційних переписів, адже в них ті ж самі показники прив'язані до конкретної особи та знаходяться у жорсткому взаємозв'язку.

За вибіркою з матеріалів фонду 780 ЦДІАЛ складено коротку таблицю особових даних призовників. В ній

зображено дані по кожній із національних та конфесійних груп Галичини – ім'я призовника, рік його народження та вступу на службу, особливості проходження служби, а також професію та конфесію (див. табл. 1).

Як видно з таблиці, всі національні групи населення були представлені в збройних силах та різних родах військ. Водночас різним національним групам були характерні свої особливості, зокрема релігійна конфесія та рід занять. Загалом, картки обліку демонструють ситуацію, аналогічну статистичним звітам, частково навіть підтверджують їх, але водночас дозволяють виправити помилки (або навіть умисні фальсифікації), пов'язані з відсутніми у звітах категоріями населення. Яскравим прикладом цього є єврейська національна група, яку дуже легко виділити за характерною тільки їй конфесією, відсутню у статистичному звіті за мовною ознакою.

Соціальний портрет військовослужбовців, цілком природно, відповідав соціальному портрету решти населення, відповідно до національних груп. Військовослужбовці-поляки та особливо українці переважно були землеробами. Німці, в свою чергу, здебільшого займали посади офіцерів та службовців, євреї зі свого боку – переважно займалися торгівлею. Поляки займали центральне місце в адміністрації Галичини, тому також часто займали офіцерські посади (див. табл. 1) [11, 12, 13, 14].

Саме за допомогою комплексного аналізу зазначених фондів ЦДІАЛ, шляхом накопичення емпіричної інформації, стане можливим створити комплексне бачення соціального портрету військовослужбовців-

галичан за весь п'ятдесятилітній період існування Австро-Угорщини з урахуванням різноманітних особливостей. Детальний аналіз цього емпіричного матеріалу дозволяє автору стверджувати, що картки обліку дозволяють виправити недоліки австрійської статистики (насамперед знеособленість та неможливість чіткого національного розподілу), на які, зокрема, вказують і інші дослідники, адже у цих документах конкретна інформація прив'язана до конкретних людей [2, 3, 4].

Зважаючи на те, що вся територія Австро-Угорщини була поділена у військовому відношенні на територіальні корпуси (на початок ХХ століття – 16, в тому числі Галичина була поділена на 3), а також враховуючи єдиний зразок формуляру для заповнення таких карток обліку по всій Австро-Угорщині, їх варто використати як основу для проведення комплексного порівняльного аналізу населення різних частин імперії [1, с. 42-60, 196-198; 22, с. 27-35].

На думку автора, дані щодо призовників та мобілізованих можна транслювати і на решту населення, адже призовний контингент формувався шляхом випадкової вибірки з усього населення імперії. Всі придатні до служби за станом здоров'я чоловіки віком 19-24 роки проходили процедуру відбору з витяганням навмання номерів (Losnummer). Залежно від величини номера, вони направлялися надалі в загальну армію, ландвер, ландштурм чи резерв. Саме тому таку вибірку варто вважати репрезентативною та такою, що може представляти все населення імперії [23, р. 67].

Таблиця 1

Коротка вибірка анкетних даних військовослужбовців Австро-Угорської армії.
Складено автором за даними фондів ЦДІАЛ [11, 12, 13, 14].

Ім'я	Місце проживання, округ	Рік народження	Релігія	Професія	Рік призову	Проходження служби	Розмовна мова	Письменність
Шташко Ернст	Устронь, Бяла	1877	Римо-католик	Службовець	1900	5 фельд'єгерський батальйон, 1917 мобілізований до 31 стрілецького полку.	Німецька	Письменний
Степанець Мориц	Фрайштадт	1877	-	Військовий	1899	15 піхотний полк ландверу, з 1902 р. – 31 піхотний полк ландверу, 1911 р. – вийшов у відставку в званні лейтенанта	Німецька	Письменний
Санагорські Йоган	Золочів, Рогатин	1877	Греко-католик	Землеробство	1898	13 уланський полк	Українська	Неписьменний
Чолій Григор	Черче, Рогатин	1892	Греко-католик	Землеробство	1913	55 піхотний полк	Українська	-
Сондхауз Шимон	Тарнув	1877	Юдей	Продавець	1917	6 ерзац компанія 57 піхотного полку ландштурму	-	-
Стейнлауф Клобенфельд	Грибов	1877	Юдей	-	1898	20 піхотний полк	Польська	Письменний
Смалець Антон	Тарнув	1877	Римо-католик	Землеробство	1898	32 піхотний полк, 1917 – мобілізований до 15 піхотного полку ландштурму в Троппау	Польська	-
Фон Саар Фелікс	Перемишль	1877	Римо-католик	Військовий	1899	Навчання в Терезіанській військовій академії, служба в 56 піхотному полку до 1914 р., звання майора, 1914-1918 – позастроєва служба	Польська	Письменний

Таблиця 2

Сфери зайнятості населення Галичини (1902 рік)
Публікується за виданням [18, с. 35]

	Поляки	Українці	Євреї	Німці
Сільське господарство	77,4	91,5	13,4	53,4
Промисловість та ремесла	8,4	2,1	23	18
Торгівля та комерція	3,9	1,4	51	7,7
Вільні професії	10,3	4,9	12,6	21,9

Таким чином, здійснено першу спробу аналізу особливостей соціального портрету військовослужбовців австро-угорської армії. Із проведеного дослідження стає зрозумілим, що у Австро-Угорщині його особливості безпосередньо пов'язані з соціальним портретом цивільного населення та його окремих національних та конфесійних груп, які рівномірно були представлені у збройних силах. В Галичині, зокрема, це були поляки, українці, євреї, німці, з власними соціальними характеристиками. В залежності від належності до таких груп соціальний портрет значно відрізняється, у визначенні чого допомагають картки особового обліку.

1. Вооруженные силы Австро-Венгрии. Ч. I: Организация, мобилизация и состав вооруженных сил. По данным к 1 января 1912 года. – СПт.: Военная Типография, 1912. 2. Гудзеляк І. І., Поік В. В. Динаміка етнічного складу населення Галичини у ХХ ст. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2008. – №1. – с. 67-73. 3. Дністрянський С. Національна статистика. // Студії з поля суспільних наук і статистики. Т. 1. – Львів: НТШ, 1909. – с. 17-64. 4. Охрімович В. З поля національної статистики. // Студії з поля суспільних наук і статистики. Т. 1. – Львів: НТШ, 1909. – с. 65-160. 5. Петріє Р. Австрійські, Австро-Угорські і Галицькі конституції. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2005. 6. Руттих А. Ф. Австро-Венгрия. Отдель II: Вооруженные силы. – СПт., 1876. 7. Сведения из области военного дела за границей: извлечены из иностранной периодической печати офицерами Варшавского Военного Округа. – Варшава: Типография Окружного Штаба, 1913. – №10. 8. Сведения из области военного дела за границей: извлечены из иностранной периодической печати офицерами

Варшавского Военного Округа. – Варшава: Типография Окружного Штаба, 1914. – №13. 9. Центральний державний історичний архів України, м. Львів: Путівник / Автори-упорядники: О. Гневишева, У. Єдлінська, Д. Пельц, Г. Сварник, І. Сварник, Н. Франко. Державний комітет архівів України. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – К., 2001. 10. ЦДІАЛ, ф. 146, оп 54, спр 211. – Звіти старостів щодо кількості призовників за конфесійною ознакою за період 1875-1884 років. 11. ЦДІАЛ, ф. 780, оп 3, спр 794. – Облікові справи військовослужбовців на літеру "S". 12. ЦДІАЛ, ф. 780, оп 3, спр 900. – Облікові справи військовослужбовців на літеру "T". 13. ЦДІАЛ, ф. 780, оп 1, спр 4940. – Облікова справа військового інваліда Дмитришина Д., 1912. 14. ЦДІАЛ, ф. 780, оп 1, спр 16449. – Облікова справа військового інваліда Чоля Григора, 1916-8. 15. Цюльнер Е. Історія Австрії. – Львів, 2001. 16. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. 17. Щербов-Нефедович П. О. Сборник новейших сведений о вооруженных силах европейских и азиатских государств. – СПт.: Военная Типография, 1887. 18. Dabkowski. Ukrainski ruch narodowy w Galicji Wschodniej. 1912-1923. – Warszawa, 1985. 19. Isajewytsch J. Ostgalizien in der Habsburgermonarchie. Ukrainer und nationale Minderheiten. // Osterreichisch-Ukrainische Rundschau. – 1997. – №4. – s. 63-74. 20. Jung P., Pavlovic D. The Austro-Hungarian forces in World War I: 1916-1918. – Oxford, 2003. 21. Klimecki M. Polsko-ukrainska wojna o Lwow i Galicje Wschodnią 1918-1919. – Warszawa, 2000. 22. Krotofil M. Ukrainska Armia Halicka 1918-1920: Organizacja, uzbrojenie, wyposazenie i wartosc bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej. – Torun, 2003. 23. Lukas J. Fighting Troops of the Austro-Hungarian Army 1868-1914. – New York, 1987. 24. Nowakowski T. Armia Austro-Węgierska: 1908-1918. – Warszawa, 1992. 25. Sondhaus L. The Austro-Hungarian Naval Officer Corps 1867-1918. // Austrian history yearbook. – 1993. – Vol. XXIV. – p. 51-78. 26. Statistisches Jahrbuch fuer das Jahr 1880. – Heft XI: Heer, Kriegs-Marine. – Wien, 1881.

Надійшла до редколегії 14.05.09

А. Коцур, д-р іст. наук, О. Гордійчук, асп.

ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА ГРАМОТНОСТІ У СФЕРІ ПОШИРЕННЯ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ ТА ЕЛЕМЕНТАРНИХ ЗНАЙ СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (1897–1908)

У статті висвітлено діяльність Київського товариства грамотності у сфері поширення початкової освіти серед населення Правобережної України.

The activity of Kiev society of literacy in the field of primary education spread among the population of Right-bank Ukraine is cleared up in the article.

Київське товариство грамотності – культурно-просвітницька організація, створена передовою інтелігенцією м. Києва на початку 80-х р. XIX ст. Засновниками Товариства виступили: директор Першої Київської гімназії О.Х. Андріяшев, ректор Київської семінарії архімандрит Віталій, редактор газети "Киевлянин" Д.І. Піхно, ректор Університету Св. Володимира І.І. Рахманінов, плеяда професорів Університету Св. Володимира та Духовної Академії, серед яких В.О. Беєв, О.Д. Воронов, В.С. Іконніков, П.В. Павлов та ін. Основними напрямками діяльності організації було відкриття бібліотек, недільних шкіл, проведення публічних лекцій та читань. Великого значення Товариство приділяло відкриттю недільних шкіл, розробці методологічних практичних проблем початкової освіти.

Деякі аспекти проблеми початкової освіти в діяльності Товариства грамотності були висвітлені в статті Н. та А. Калениченко. Зокрема автори приділили увагу історії заснування та функціонування шкільної комісії Київського товариства грамотності. Висвітлили окремі моменти діяльності комісії в розробці методичних питань, а саме використання української мови у народній школі [4].

Крім того 1999 р. у світ вийшла монографія Л.Д. Березівської "Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – поч. XX ст.)". У монографії автор широко розкриває проблеми заснування та діяльності недільних шкіл, висвітлює основні аспекти роботи Товариства у розробці методичних питань освіти. Основна увага звертається на існування Пересувного музею наочних посібників та Довідкового педагогічного бюро. Характеризуються основні методи їх діяльності та організації [1].

Метою дослідження є висвітлення особливостей діяльності Київського товариства грамотності у сфері поширення початкової освіти серед найбільш вразливих верст населення, а також питання розробки діячими організації теоретичних та практичних проблем початкової освіти другої половини XIX ст. Розкриваються принципи функціонування структурних підрозділів Товариства: шкільної комісії, Пересувного музею наочних посібників та Педагогічного бюро.

Головним своїм завданням діячі Товариства грамотності вважали поширення початкової освіти серед найбільш вразливих верств населення. З цієї метою створювались і діяли недільні школи Товариства. Ідея їх заснування виникла в Раді ще у 1896 р., з цієї метою члену Ради П. Н. Кузнецовському доручено провести підготовчу роботу щодо відкриття школи. Розпочались переговори з дирекцією Олександрівського ремісничого училища в якому планувалося відкрити першу суспільну школу. Було вирішено, що вона буде чоловіча, з викладанням креслення і малювання. Проте дійти згоди не вдалося і школа не була відкрита [5, с. 13]

У 1896 р. Рада організації звернулася до "Денних притулків дітей робітничого класу" про надання приміщень під недільні школи. В результаті домовленостей було вирішено, що Денні притулки нададуть для Товариства приміщення на Маріїнсько-Благовіщинській вулиці, Павловському провулку і на Звіринці. Це дозволило відкрити відразу три школи. Проте, дозвіл на відкриття було отримано в 1897 р. і того ж року вони почали функціонувати. Було відкрито дві чоловічі та одна жіноча недільні школи [2, с. 252].

Відкриття навчальних закладів проводилось на наступних умовах:

- завідувач школи повинен бути священик, затверджений Київським відділенням училищної єпархіальної Ради;
- учителів призначала Рада Товариства за згодою завідувача школою, який відповідно доповідав відділенню училищної єпархіальної Ради;
- навчальні предмети повинні відповідати програмі церковнопарафіяльних шкіл;
- опіка над школою може бути надана особам, які рекомендовані Товариством;
- нагляд над школою відбувається, як і в церковнопарафіяльних училищах;
- у ролі законотвора запрошується викладач церковнопарафіяльного училища [3, арк.39].

Проаналізувавши умови, на яких відкривались школи, можна дійти висновку, що у своїй діяльності Товариство не могло самостійно вирішувати важливих питань з життя та функціонування недільних шкіл, а вся його роль у цій справі зводилась до їх фінансування. А організаційний момент у проведенні навчання, контроль над навчальним процесом належав духовенству, тобто церкві. Що ще раз засвідчило про контроль над навчанням з боку православної церкви, яка в царській Росії виконувала функцію ідейного підґрунтя для самодержавства.

Проте, Товариство на цьому не зупинилося і на 1901 р. існувало уже 5 недільних шкіл. Причому, 2-і були чоловічі і 2-і жіночі, а одна – з двома відділеннями: чоловічим і жіночим. Одна школа розміщувалась в жіночій тюрмі і заняття в ній відбувались по буднях, але також один раз у тиждень. Усього ж за рік недільні школи Київського товариства грамотності відвідувало 750 учнів, 518 чоловіків та 232 жінки, навчання з якими проводили 96 учителів [7, с.116].

У 1904 р. школи були закриті. За висновками Київського окремого цензора, недільні школи Київського товариства грамотності мали негативну спрямованість. А самі навчальні заклади у своїй діяльності виходять далеко за межі законності. Такі висновки він зробив, ознайомившись із звітом про діяльність недільних шкіл у 1900-1903 рр. Зокрема, цензор повідомляв, що на уроках учні писали твори на невідповідних темах, як наприклад, про державний устрій Швейцарії, а також читались твори Золя та інші, не затверджені Міністерством Народної Освіти для використання у бібліотеках недільних шкіл. Також зазначалося, що: "При такому напрямку недільних шкіл Київського товариства грамотності, вони політично і морально впливають на своїх учнів, священики, які стоять на чолі школи, очевидно не мають сил і можливості перешкоджати згубному характеру діяльності цих шкіл" [11, арк.83, 86, 88].

Загалом, за підрахунками Л. Березівської, діячами Київського товариства грамотності було відкрито 20 недільних шкіл [1, с.123].

Відкриття в лютому 1897 р. Новостроецької недільної школи спонукало діячів Київського товариства грамотності, для покращення управління навчальними закладами, а також для вирішення методичних та організаційних питань, заснувати на засіданні Ради 3 квітня 1897 р. шкільну комісію. Вона була створена з метою вироблення теоретичних і практичних питань, пов'язаних із шкільною справою. На новостворену комісію покладалось наступні завдання: 1) відкриття нових народних училищ; 2) запровадження при народних училищах класів для дорослих; 3) матеріальна допомога учителям; 4) ознайомлення з досвідом роботи провінційних навчальних закладів; 5) підтримка уже існуючих шкіл Товариства грамотності [10, с.25].

Відповідно інструкції, комісія мала складатись з трьох членів Ради та необмеженої кількості членів Товариства. Крім того, з розширенням мережі недільних шкіл, до комісії обов'язково мали входити і завідувачі цих навчальних закладів, а також – учителі. Першим Головою комісії було обрано Д. Ізвєкова. Пізніше, до 1903 р., комісію очолювала завідувача Звіринської недільної школи О. Щербина, а з 1903 р. головував В. Науменко. Під його керівництвом учителі недільних шкіл удосконалювали свою педагогічну майстерність, а його поради педагоги використовували на своїх заняттях. Також за порадою Володимира Павловича учителями Новостроецької і Звіринської недільних шкіл було підготовлено програму з курсу світознавство, а Павлівської – з граматики [1, с.54].

Значної уваги члени, як самої комісії, так і всього Товариства, приділяли методичній розробці різноманітних положень народної освіти. Одним з методів такої діяльності була підготовка та прочитання різноманітних доповідей і рефератів, проведення бесід. Зокрема, протягом 1897 р. В. Науменко проводив бесіди з учителями недільних шкіл на предмет початкового викладання у школі російської граматики. Крім того, Володимир Павлович неодноразово виступав на засіданнях Ради товариства з рефератами. Так, 18 вересня 1897 р. він виступив з доповіддю на тему: "Значення учительських курсів в житті народних училищ". У рефераті автор звернув увагу на становище народного учителя в школі, а також порівняв організацію системи початкової освіти в Росії та в країнах Західної Європи і США. Відзначив важливість курсів для учителів в Сполучених Штатах, зазначивши, що вони розпочали своє існування ще з кінця 1830-х рр. На його думку, вони відіграють важливу роль у духовному розвитку учителів. Що стосується Росії, то курси розпочали своє існування лише наприкінці 1860-х – поч. 1870-х рр. Автор поділився своїм досвідом проведення курсів в Пирятині та Борозні, де він був їх керівником. В. Науменко, зазначав, що учительські курси мають важливе значення, вони дають можливість учителям, перебуваючи в колективі, перейняти енергією, а також любов'ю до своєї справи, що позитивно впливає на життя школи. Крім того, дають можливість учителям набути нових навиків і ознайомитись з новими методами навчання [6, с.137-138].

Значної уваги діячі Київського товариства грамотності приділяли і питанням, пов'язаним з навчанням населення рідною українською мовою. Так, зокрема, В. Науменко на засіданні Ради товариства 27 жовтня 1897 р. зробив доповідь: "Книжкова мова в народній школі і роль в цьому питанні учителя". Доповідач звернув увагу на те, що зазвичай учні народних шкіл розмовляють українською мовою, а книги для навчання – на російській. В. Науменко дійшов висновку, що необхідно приступити до створення абетки, яка б відповідала етнографічним особливостям українського народу, також підготувати хрестоматію для розширення знань і розуміння книжної мови, скласти письмові завдання, які б дали можливість учням розуміти зміст книг [6, с.146-147].

Проте, не тільки В.П. Науменко приділяв значної уваги розробці методичних питань процесу навчання. Так, на засіданні Ради 26 березня 1897 р. Д.П. Ізвєковим був прочитаний реферат "Гігієнічні умови в народних школах Кам'янець-Подільської губернії". Також підготовкою рефератів займалися і учителі недільних шкіл. Зокрема, на одному із засідань шкільної комісії учителем Першої недільної школи Ю.Я. Термен було зачитано реферат про діяльність Тифліської недільної школи.

Діячі Товариства та шкільної комісії не обмежувались лише підготовкою рефератів та доповідей, а знач-

ну увагу приділяли й практичній діяльності. З цієї метою на Загальному зібранні членів Товариства 2 березня 1897 р. було зачитано проект бюро для учителів та учительок. Одна частина членів Товариства (П.Н. Ізвольський, В.М. Скворцов, С.В. Кульженко) вважали, що необхідності в такому бюро немає, адже в Товариство грамотності дуже рідко звертаються учителі за допомогою. Інша частина, зокрема М.Н. Требінська, В.П. Суровцев, Л.С. Струніна, висловлювались за утворення такого бюро. Вказуючи, що в Раді товариства учителі не звертаються, бо не має спеціальної організації для завідування цією справою. Крім того, В.П. Суровцев звернув увагу на те, що в місцевих газетах досить часто поміщаються оголошення про вакансії учителів та пошук ними роботи, а бюро могло б централізувати такі дані. Л.С. Струніна, доводячи необхідність створення бюро, пояснюючи це тим, що за його допомогою буде встановлено зв'язок між Товариством та учителями. Це значно покращить зібрання відомостей про становище освіти в Південно-Західному краї. Після деяких переговорів було вирішено прийняти проект Довідкового бюро учителів.

Основною метою діяльності Довідкового бюро учителів було надання інформації учителям з питань педагогіки та шкільної справи, а також сприяти учителям у пошуках роботи. З цієї метою, членами Педагогічного довідкового бюро створюються спеціальні списки вакансій для учителів, а також тих, кому необхідна робота. Крім того, планувалось, що бюро буде надавати також і довідки для тих, хто бажає отримати освіту педагога. Для управління цією структурною одиницею Товариства створювалась комісія із п'яти членів Ради товариства [10, с.37].

В 1900 р. комісія Довідкового педагогічного бюро складалась з 15 членів, а основна діяльність зводилась до пошуку вакансій для учителів та спроб розширити його діяльність, як центрального довідкового центру Південно-Західного краю. З цієї метою встановлювались чергування членів комісії. Весною чергування відбувались вранці з 12 до 14 год. і ввечері з 18 до 19 год. А восени через відсутність необхідної кількості чергових членів комісії були змушені скоротити графік чергування тільки до вечірніх. Загалом за даний період в Педагогічне бюро звернулось 108 осіб, а запропонованих вакансій було 40. В основному звертались учителі, які проживали в м. Києві – 90 осіб. У свою чергу, вакансій в місті було лише 14, а по губерніях 26. Проте, на жаль, вдалось влаштувати лише 4 особи [7, с.94].

Для досягнення своєї мети та розширення діяльності Посередницького бюро його члени звертались в газету "Киевлянин" для розміщення оголошень про вакансії. Крім того, для налагодження постійного контакту з учителями було розіслано 950 листів з пропозицією увійти в постійні взаємовідносини. Але було отримано лише 75 відповідей, в яких учителі висловлювали бажання розширення діяльності Довідкового бюро, а саме: допомога учительським дітям у здобутті освіти та можливості забезпечення гуртожитком у разі неплатоспроможності батьків; надання матеріальної допомоги учителям шляхом створення каси взаємодопомоги; підняття професійного рівня педагогів за допомогою з'їздів, курсів, створення централізованої бібліотеки тощо. Також була висловлена думка про необхідність створення Товариства взаємної допомоги вчителям.

Після опрацювання листів у комісії Педагогічного бюро, прийнято рішення запросити учителів на початку червня 1900 р. приїхати до Києва та отримати відповіді на запитання, які їх цікавлять, відвідавши засідання шкільної комісії. Таких засідань було п'ять з 2 по 7 червня. Найбільшу активність в наданні довідок взяли Г. Александровський, Н. Биляшевський, А. Леонтович, Т.

Осадчий та ін. Крім довідок, учителів зацікавив пересувний музей і зібрання посібників для освіти, а особливо – підручники з початкового навчання [7, с.96].

Поряд з Педагогічним бюро при Київському товаристві грамотності були створені Зібрання посібників у справі народної освіти та Пересувний музей учбових посібників. Зібрання посібників створювалось з метою концентрації в Київському товаристві грамотності матеріалів, які мають відношення до процесу освіти взагалі та Південно-Західного краю зокрема й можливості користуватися ними всіх, кому це необхідно. За положенням, затвердженим 6 грудня 1897 р., передбачалось комплектувати "Зібрання" періодичними виданнями, брошурами, підручниками, різноманітними збірками законів і постанов у справі народної освіти. Для управління створювався комітет у складі двох представників Ради товариства, а також по одному представникові від шкільної, бібліотечної та видавничої комісії [10, с.28-31].

Як повідомляв керівник комітету з управління Зібранням посібників Д. Ізвеків, на 1 січня 1897 р. колекція складалась із 439 різноманітних книг і брошур на суму близько 150 крб. Протягом 1897 р. надійшло ще цілий ряд посібників, серед яких були сюжети з Біблії, різноманітні малюнки з анатомії та зоології, фізичної географії. В 1900 р. фонд посібників почав комплектуватись виданнями, які давали відомості про книги, що видавались: Журнал Міністерства Народної Освіти, Книжкові Новини, Урядовий Вісник, Вказівник книжкового магазину Вольфа. Також всі книги бібліотеки були переплетені, після чого з них створили сюжети відповіді відповідно до змісту. А в квітні того ж року Зібрання посібників були об'єднані з Музеєм учбових посібників для народної освіти [7, с.97].

Разом з тим, для покращення організації процесу освіти на засіданні Ради товариства 4 березня 1899 р. було прийнято положення про Пересувний музей учбових посібників Київського товариства грамотності. Основною метою діяльності музею було забезпечення сільських та міських шкіл, а також приватних осіб умовами для тимчасового користування наочними учбовими посібниками, історичними та природно-історичними колекціями і картинами для проекційного ліхтаря. Для управління музеєм створювалась комісія у складі трьох представників Ради товариства та необхідної кількості рядових членів організації [10, с.40].

Протягом 1899-1900 рр. комісія, яка завідувала музеєм, провела велику роботу по систематизації каталогів. Зокрема, були приведені в порядок наступні відділи музею: ботаніки, мінералогії, географії, анатомії і фізіології, історії і археології, технології. Крім того, на кінець 1900 р. члени комісії завершили роботу по складанню систематичних каталогів у відділах зоології, фізики і математики. Для видачі предметів музею встановлювалось чергування, а за користування ними брали невелику плату. Так, абонемент на користування всіма матеріалами коштував 8 крб. на рік, відділом фізики – 3 крб., решта ж відділів коштували по 2 крб. Також встановлювалась плата і за одноразове користування предметом у розмірі 1 коп., окрім експонатів з фізики, плата за які встановлювалась 3% від вартості приладів. Проте, для недільних шкіл, міських училищ і денних притулків користування експонатами було безкоштовним. Найбільш активно предмети музею використовували в недільних та приватних школах, гімназіях і міських училищах. Інколи матеріали використовували окремі особи. Найбільшою популярністю користувались матеріали з географічного відділу – 109 замовлень, зоології – 47, анатомії і фізіології – 33, технічного виробництва – 29 [7, с.91].

Станом на кінець 1902 р. комісія по завідуванню музеєм складалась з 28 членів, в тому числі і 3 представники Ради товариства. Як повідомлялось у звіті за 1902 р., діяльність музею в першому півріччі призупинилась. Перш за все, це було пов'язано із нестачею коштів та відсутністю підходящого приміщення. Негативний вплив на діяльність музею мав фактор відсутності голови комісії Н. Біляшевського через хворобу, який 10 жовтня 1902 р. змушений був відмовитись від цієї посади. Незважаючи на труднощі, комісія зуміла розширити кількість відділів музею, заснувавши нові – сільськогосподарський та світлових картин. У результаті такої діяльності на кінець 1902 р. музей складався з наступних підрозділів: фізики, хімії, кристалографія, мінералогія, ботаніка, зоологія, анатомія і гістологія, археологія, географія, технологія, математика, світлові картини [8, с.76-78].

У 1903 р. Пересувний музей переїхав у Народний Будинок Київського товариства грамотності, що значно покращило його функціонування. Адже за проектом Народного Будинку в ньому відводились спеціально збудовані приміщення, в яких поміщались експонати музею. Тому майже увесь рік члени комісії та і всього Товариства присвятили упорядкуванню фондів каталогів цього структурного підрозділу. Крім того, ще одним напрямком діяльності комісії було виготовлення світлових картин під керівництвом В. Хитрого та Н. Коніської. У подальшому кількість членів комісії зростає і на 1 січня 1905 р. їх число досягло 55 осіб. Основну увагу члени музейної комісії у 1904 р. приділяли виданню каталогу по всім відділам музею; проведення екскурсій з ботаніки, біології, сільському господарству та геології; створення нового відділу "Зібрання посібників для наочного навчання"; запрошення майстра (за кошти) виконувати замовлення на діапозитиви [9, с.124].

Таким чином, поширення Київським товариством грамотності початкової освіти та елементарних знань серед населення досягло свого найвищого піднесення в останні десять років існування організації 1897 – 1908 рр. За цей період Товариством було відкрито ряд недільних шкіл, крім того діячі організації доклали максимум зусиль для заснування Пересувного музею наочних посібників, а для допомоги учителям – Педагогічного бюро. З метою покращення організації роботи створювались комісії, які мали відповідати за певні напрями в поширенні початкової освіти. Так, одна за одною виникли шкільна комісія, а також комісії, що відповідали за діяльність Пересувного музею та Педагогічного бюро.

1. Березівська Л.Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – поч. XX ст.) / Лариса Дмитрівна Березівська. – К.: Молодь, 1999. – 191 с. 2. Гордійчук О. Недільні школи Київського товариства грамотності (1897 – 1904) / Олександр Гордійчук // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – Вип.1. – С. 252-256. 3. Державний архів міста Києва (ДАМК). – Ф.168 – Оп.1. – Спр.4. 4. Калениченко А. Київське товариство грамотності / Калениченко А., Калениченко Н. // Рідна школа. – 1997. – №12. – С.74-75. 5. Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1896 г. – К.: Тип. Тип. Императорского Университета Св. Владимира. Акц. о – в печатного и издательского дела Н. Т. Корчак – Новицкого, 1897. – 43 с. 6. Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1897 г. – К.: Тип. С. В. Кульженко, 1898. – 96. 7. Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1900 г. – К.: Тип. М. Ивановой, 1901. – 124 с. 8. Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1902 г. – К.: Тип. Н.А. Гирич, 1903. – 108 с. 9. Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1904 г. – К.: Тип. Императорского Университета Св. Владимира. Акц. О-ва печатного и изд. дела Н.Т. Корчак-Новицкого, 1905. – Разд. Паг. 10. Устав, положения и инструкции Киевского общества грамотности. – К.: Тип.Т. Г. Мейнандера, 1899. – 42 с. 11. Центральный державный исторический архив Украины, м. Київ (ЦДІАК України). – Ф.195. – Оп.1. – Спр.1.

Надійшла до редколегії 25.05.09

Н. Кучменко, асп.

ЛЕГАЛЬНА ТА НЕЛЕГАЛЬНА ЕМІГРАЦІЯ УКРАЇНЦІВ ДО ПОРТУГАЛІЇ: СУЧАСНІ МЕТОДИ ПІДРАХУНКУ

У статті здійснено аналіз офіційних та неофіційних джерел України, стосовно українських громадян, які виїхали до Португалії.

The analysis in official and unofficial sources of Ukraine in conformity with Ukrainian citizen, who departed to Portugal are analyzed in the article.

Про актуальність проблеми трудової міграції та дослідження її наслідків ніхто вже не сперечається. Про це постійно говорять ЗМІ, представники уряду, міжнародних та державних структур, правозахисники та просто пересічні громадяни, відзнято велику кількість теле- та радіо- передач, а нещодавно створено навіть окремий сайт zarobitchanu.org у мережі Інтернет. Складається враження ніби всі усвідомлюють важливість та небезпеку цього явища, як для України в цілому, так і для кожного її громадянина зокрема. Та все ж, ціла низка запитань залишається не розкритою.

Слід відзначити вагомий внесок у вивчення даної проблеми таких провідних вітчизняних вчених як, Е. Лібанова, О. Малиновська, Н. Марченко, С. Пирожков, О. Піскун, О. Позняк, І. Прибиткова, Ю. Римаренко, В. Трошинський, А. Хомра, та ін. Наукові дослідження цих авторів значно поглиблюють вивчення трудової міграції, дають можливість сформулювати висновки, які в подальшому допоможуть розв'язати міграційні проблеми в інтересах суспільства. Водночас, з різних причин, не існує єдиної думки, з багатьох аспектів досліджуваної проблеми.

У даній статті здійснено спробу на основі джерел та публікацій проаналізувати сучасні методи, які допома-

гають підрахувати кількість "заробітчан", які виїхали з України до Португалії.

Спробуємо акцентувати нашу увагу на головних аспектах проблеми, а також на тих, які до цього часу залишаються дискусійними, а отже й малодослідженими. Перш за все, вони пов'язані з кількісним виміром новітньої трудової міграції.

У сучасних умовах ми маємо статистичні дані щодо руху населення, надані МЗС, Держкомкордоном України та посольствами іноземних держав, акредитованих в Україні. Крім цього, необхідні дані щодо міграційних процесів можуть фіксуватися у вигляді спеціально створених реєстрів, а також вивчатися за результатами різних вибірових обстежень населення. Узагальнені дані про міграцію населення формуються на основі оброблення талонів статистичного обліку, які надходять з органів внутрішніх справ. Вони заповнюються одночасно з адресними листками під час виписки (зняття з реєстраційного обліку) за місцем проживання. Талон статистичного обліку містить основні демографічні та соціально-економічні характеристики мігранта. Аналогічні дані містять талони вибуття [2, с. 14].

Саме за талонами статистичного обліку органи статистики здійснюють обробку даних з питань міждержав-

ної міграції. Але, як зазначив працівник відділу статистики України м. Черкаси, "інформація ця, є досить умовна, оскільки виїжджаючи за кордон, наші громадяни, у більшості випадків, не знімаються з реєстраційного обліку в Україні, а залишаються прописаними за місцем свого безпосереднього проживання. От і виходить, що відслідкувати виїзд українців, практично не можливо" [11]. Даний факт підтвердився на практиці. Так, всі опитані респонденти на запитання: "Чи знімалися Ви з реєстрації для виїзду за кордон?", відповідали:

– Горда Ольга Миколаївна (1962 р.н.): "Я не виписувалась, хоча знаю, що повинна була по закону. Та я вже 9 років у Португалії і всі про це знають, родичі, сусіди, знайомі. Одна з моїх знайомих навіть робить у паспортному, вона тож знає, то я ж така не одна, так всі роблять, хто їде" [3].

– Коршак Іван Іванович (1963 р. н.): "Ні не знімався, оце скільки років вже там, а додому навіть кожного разу на вибори запрошення приходять і мені, і жінці. От вам і мертві душі де беруться" [9].

– Кучменко Віктор Васильович (1963 р. н.): "Ні я не знімався, хоч знаю, що згідно закону, повинен був це зробити. І знаю, що не знімається, майже, ніхто. Тому, що як ви це собі уявляєте, ну припустимо, знявся ти тут в Україні і що далі. Згідно законодавства у визначений термін маєш приписатися десь, розраховувати на те, що тебе припишуть у Португалії, марно" [10].

За офіційними даними Державного комітету з питань охорони державного кордону України, протягом 2000-2002 рр. з України до Португалії виїхали лише 105 осіб. Виникає запитання: а звідки взяли 140 тис. українських трудових мігрантів, які, за українськими експертними оцінками, нині перебувають у цій країні? А за даними португальських ЗМІ, кількість українських мігрантів у цій країні сягає 200 тис. осіб [6, с. 37-38]. Ми повністю погоджуємося з думкою, що наведені дані Держкомкордону дають уявлення лише про загальний обсяг та напрями міграційних потоків з території України. А тому, на підставі цих даних неможливо визначити, скільки саме громадян України перебуває в тій чи іншій країні, в тому числі як трудові мігранти. Це пов'язано з тим, що наведені цифри свідчать про сумарну кількість перетинів кордону громадянами України в певних напрямках, а також включають і тих, хто в зазначений період перетинав кордон два рази і більше. Це досить важливо, зважаючи на феномен так званих човників, – осіб, які перетинають кордон по кілька разів на рік.

В офіційних даних не враховано також і тих громадян України, які вже протягом тривалого часу перебувають на території інших країн у статусі трудових мігрантів і не повертаються в Україну протягом останніх років.

Є й інший шлях підрахунку, так званий зміст наявної форми державної статистичної звітності № 1-ТМ (трудова міграція) – офіційні дані Міністерства праці та соціальної політики України. Це "Звіт про чисельність і склад громадян України, які тимчасово працюють за кордоном". Але він не відповідає її назві. В ній містяться дані не про тимчасово працюючих за межами Батьківщини, а про громадян направлених на тимчасову роботу за кордон Міністерством праці та соціальної політики, чи агенствами, комерційними бюро України. Саме вони домовлялись про працевлаштування "наших" за кордоном на підставі відповідних двосторонніх угод. Дані договори укладались між суб'єктами господарської діяльності чи органами служби зайнятості України та закордонними партнерами. Їх суть полягає у виконанні певного обсягу робіт або надання потрібних послуг на території відповідної іноземної держави. Але дії ці є неправомірними, оскільки в окремих країнах громадяни

України можуть бути легально працевлаштовані без сприяння українських посередників [4, с. 454-455]. А також слід мати на увазі, що наведені дані фіксують лише тих громадян України, які були працевлаштовані фірмами офіційно ліцензованими Міністерством праці та соціальної політики України. А тому, тут враховуються лише легально працевлаштовані громадяни України, тобто громадян, які в'їхали на територію країни працевлаштування на законних підставах, зокрема на підставі робочої візи, а не туристичної чи гостьової, та в подальшому отримали дозвіл на працевлаштування і перебування в ній [6, с.39].

Згідно даних державної статистики, обсяги офіційно зареєстрованої трудової міграції за кордон постійно зростають, однак вони навіть приблизно не відповідають реальним масштабам явища через проблему нелегальної міграції. В 2001 році через державні центри зайнятості та фірми-посередники, що мали дозвіл на відповідну діяльність за кордоном, офіційно працевлаштованими були лише 36,3 тис. українців [5, с. 12].

Іншим важливим джерелом інформації, щодо кількості громадян України, працевлаштованих за кордоном, є дані консульських служб МЗС України [6, с. 39]. Однак, у тих країнах, де на сьогодні нараховується значна кількість наших громадян, зокрема не є винятком і Португалія, на консульському обліку офіційно фіксується незначний відсоток українців. Це пов'язують з рядом причин. По-перше, більшість з наших "заробітчан" знаходились там, як нелегальні трудові мігранти. По-друге, навіть ті громадяни України, які легально перебували на території Португалії, і мали для цього всі правові підстави, не завжди бажали ставати на консульський облік "омріяної" країни. Тому, що більшість з них боялись, що надання правдивої інформації про місце та мету їх перебування може призвести до негативних наслідків щодо їхнього подальшого перебування в даній країні, а також після повернення на Батьківщину.

Як повідомили нам респонденти Качур Олег Петрович (1964 р. н.) та Качур Наталья Михайлівна (1965 р. н.): "Ми пропрацювали легально в Португалії, 8 років, але стати на облік у консульстві не хотіли. Тому, що далеко було їхати. І ходили такі слухи серед наших, що якщо станеш, то дома в Україні цих заробітчан будуть обкладати налогом через податкову. Не знаємо наскільки це правда, та від нашого уряду можна ждати чого завгодно. Чи хтось тобі в чому допоможе, а от заберуть бистро. Для цього багато ума не треба, приймуть завтра якийсь закон у парламенті і що тоді?" [8].

На жаль, багато громадян України не володіють достатньою інформацією про ціль даної процедури та про ті позитивні наслідки, які може мати консульська реєстрація у разі необхідності захисту їх прав та свобод [7 с.17].

Зі слів Чорненко Андрія Степановича (1964 р. н.) ми вияснили: "Да я працював легально в Португалії, але на облік в консульстві не стояв. Чув і знаю тих, хто їздив туди, вистоявав чергу, тратив свій час і що це їм дало? Легше стало жити чи більше почав платити патрон? А чому ви не стали на консульський облік, з власної ініціативи чи на те у вас були якісь причини? Я не ставив собі за ціль, та мені було і не з руки туди їхати, треба було відпрошуватись з роботи. А хто тебе відпустить?" [20].

Крім офіційних даних Міністерство закордонних справ України надало також експертні оцінки щодо кількості українських трудових мігрантів: 140-150 тисяч громадян України перебуває у Португалії [6, с.41].

Таким чином, дані консульського обліку громадян України, які тимчасово або постійно працюють на території Португалії, хоч і більш повні порівняно з даними Міністерства праці та соціальної політики України, про-

те також не відображають реального стану щодо кількості громадян України, які знаходяться у даній країні на заробітках.

Відносно розподілу мігрантів по країнах перебування, за оцінками, які було озвучено Уповноваженим з прав людини Н. І. Карпачовою у Верховній Раді України в спеціальній доповіді "Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном" (2 квітня 2003 р.), з посиланням на інформацію, надану міністерствами та відомствами, дипломатичними установами України за кордоном, інститутами Національної академії наук України, обласними державними адміністраціями, банками, а також дипломатичними представництвами іноземних країн, акредитованих в Україні, зазначалось, що в Португалії на заробітках знаходиться 150 тисяч українських громадян [16]. Таку ж саму цифру наводять в своїй праці "Внешние трудовые миграции в Украине" С. Пирожков, О. Малиновська, А. Хомра [12]. Під час засідання круглого столу "Економічна еміграція з України: причини і наслідки" (26 квітня 2003 р. м. Київ) Голова Комітету Верховної Ради України з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин, Г. Удовенко у своєму виступі теж доповів, що за попередніми даними у Португалії в 2001 році працювали 150 тисяч наших громадян [6, с. 10].

Дещо інші відомості зустрічаються в ЗМІ. Наприклад у "Поступі", за 20 липня 2001 року зазначається, що "За оцінками Financial Times, у Португалії у даний час знаходиться понад 200 тисяч нелегальних іммігрантів і тільки 38 тисяч з них, пройшовши усі паперові процедури, отримали – таки дозвіл на роботу" [1]. "Україна (Радіо свобода)" у своєму виступі за 22 жовтня 2002 року повідомляє: "Лише протягом останніх двох років кількість іммігрантів у десятильній Португалії подвоїлася, і складає 400 тисяч осіб, приблизно 10 % всієї робочої сили" [17]. "Дзеркало тижня" в кінці 2002 року наводить такі дані: "Лише в Португалії легально працюють 195 тисяч громадян України. А скільки нелегальних?" [5]. "Високий Замок" на початку 2003 року повідомив, що "Кількість українців, які перебувають у цій країні на законних підставах, сягає 60 тисяч, а число "підпільних" заробітчан, за неофіційними даними, перевищує цю цифру в кілька разів. Як стверджує португальська влада, Україна перетворилась на третє за значенням джерело імміграції до Португалії, поступившись місцем у цій категорії лише колишнім португальським колоніям – Кабо Верде та Бразилії" [19]. "Голос України" доводить кількість заробітчан до 250 тисяч: "За офіційною статистикою МЗС України, нині у Португалії нелегально працює майже 50 тисяч наших співвітчизників. А насправді, стверджують ті хто заробляє там на шматок хліба, їх значно більше. Офіційна цифра занижена щонайменше у 4-5 разів" [15, с. 18]. Посол України в Португалії Костянтин Тимошенко в газеті "Україна молода" заявив: "Легально зараз у Португалії перебуває близько 70 тисяч громадян України, але на консульському обліку стоїть лише 13 тисяч... За минулий рік у цій країні народилося 600 українців, а до кінця цього літа – ще 400" [18].

МЗС України визнає, що, за його оцінками, в Португалії перебувають як нелегальні трудові мігранти до 50 тис. наших співвітчизників. Ще стільки ж українців, за даними українського консульства в Ліссабоні, офіційно працюють на території Португалії. Водночас статистичні дані португальської поліції свідчать про те, що кожні два дні в країні гине українець (переважно в дорожньо-транспортних пригодах), тож можна збагнути, що реальна кількість українців, які працюють на плантаціях Португалії в піковий час жнив, які бувають у Португалії

кілька разів на рік, досягає півмільйона [6, с.26]. "Роботодавець" на літо 2008 року, наводить статистичні та попередні експертні дані щодо кількості українських трудових мігрантів за кордоном (за даними Міжнародного Благодійного Фонду "Карітас України"). Так, у Португалії офіційна кількість: 44,6 тис. осіб, експертні дані: 75 тис.осіб. У виданні наголошується, що Португалію умовно можна віднести до країн з негативною динамікою міграції. У Португалії, наприклад, ще наприкінці 2006 року кількість українських мігрантів офіційно сягала понад 60 тис., а за експертними даними – близько 200 тис. [14]. "Ехо планети" влітку 2009 року повідомляло "Несколько лет назад численность украинских гастарбайтеров в Португалии и их семей превысила четверть миллиона человек. Что касается официально зарегистрированных украинцев, то в 2004 году их было больше 60 тысяч. Но уже в следующем году начался отток. В результате, в 2007 году граждан Незалежной осталось меньше 40 тысяч" [13].

Крім цього, наведено деякі дані, які розміщено у всесвітній мережі Інтернет: За офіційними даними МЗС, на 2003 рік на нелегальному становищі за кордоном знаходяться близько 1,5 млн. громадян України. У Португалії нелегально працює понад 50 тис. українців [22]. Зовсім інші цифри фігурують на 2007 рік: "По данным службы иностранцев и границ Португалии (SEF), на август 2007-го на территории страны легально находились 37 851 гражданин Украины. Предположительно еще 10-12 тыс. – нелегально. Украинцы в Португалии составляют третью по численности группу иммигрантов после выходцев из Бразилии и Кабо-Верде" [21]. А 5 серпня 2009 року мережа Інтернет зазначала, що українські заробітчани не поспішають повертатися з Португалії додому, з яких тільки 35% працюють легально. Решта живуть в страху перед депортацією і змушені переховуватися від влади [23]. Це лише окремі дані, які нам зустрічались. Відразу можна побачити суттєву різницю в наведених цифрах.

Як бачимо, в офіційних та неофіційних джерелах України, у тому числі й у ЗМІ, вміщено різні оцінки кількості українських трудових мігрантів, які протягом останніх років виїхали з України до Португалії. При цьому діапазон таких оцінок значно коливається: від 40-50 до 200-400 тис. осіб. І це не дивно. Адже підрахувати точно, або хоча б приблизно кількість українських заробітчан, які виїхали до Португалії, є надзвичайно важко, оскільки лише незначна частина українських трудових іммігрантів їхала працювати за кордон згідно контракту, а от більшості нашим співвітчизникам судилося перебувати за межами Батьківщини у статусі "нелегалів".

Труднощі в цих оцінках полягають ще й у тому, що перебувши до Португалії та перебуваючи там досить довгий час, українські "заробітчани" не бажали ставати об'єктом обліку як українських консульських служб, так і міграційних служб країни перебування, аж доки, у зв'язку із зростаючими масштабами міграції населення, приймаюча країна була вимушена утворити державну службу міграції, внести відповідні зміни в національне законодавство, прийняти міждержавні угоди, щодо врегулювання міждержавних процесів. Масштаби нелегальної міграції до Португалії, особливо з України, налякали місцевих політиків. Влада побоювалась, що кількість іноземців у країні швидко сягне півмільйона, тобто 5% населення.

Отже, сьогодні є всі підстави говорити про неефективність існуючої системи обліку статистичної інформації у сфері трудової міграції, а також відсутність єдиного державного органу, який би відповідав за збір такої інформації, її узагальнення та аналіз.

1. Вільчинський О. Іммігранти уже "в законі" // Поступ. — 2001. — 20 липн. 2. Всеукраїнський перепис населення. — Київ, 2001. 3. Горда Ольга Миколаївна (1962 р.н.) — народилася і мешкала до виїзду в Португалію в м. Городищі Черкаської області. — записано в червні 2008 року. 4. Демографічна криза в Україні. — Київ, 2004. 5. Дружинський В. Компартия допоможе... // Дзеркало тижня. — 2002. — 7 грудн. С. 21. 6. Економічна еміграція з України: причини і наслідки : 36. матеріалів " круглого столу " (Київ 26 квіт. 2003 р.) / Упор. І. Винниченко. — К. : Ін-т досліджень діаспори, Геопринт, 2003. — 60 с. 7. Закон України Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України: 36. нормат. актів України з питань паспортної, реєстраційної та міграційної роботи / Відп. за вип. В.І. Шепель. — К., 1995. 8. Качур Олег Петрович (1964 р. н.) — народився в с.Мліїв Городищенського р-ну Черкаської обл. та Качур Наталія Михайлівна (1965 р. н.) — народилася в м. Городищі Черкаської обл., які мешкали в м. Городищі, Черкаської обл. до виїзду в Португалію. — записано в червні 2008 року. 9. Коршак Іван Іванович (1963 р. н.) — народився в с. В'язівк Городищенського р-ну Черкаської обл., і мешкав у с. В'язівк Городищенського р-ну Черкаської обл. до виїзду в Португалію. — записано в лютому 2009 року. 10. Кучменко Віктор Васильович (1963 р. н.) — народився в с. Валява Городищенського р-ну Черкаської обл., мешкав у м. Городищі Черкаської обл. до виїзду в Португалію. — записано в березні 2009 року. 11. Наталія Василівна —

працівник відділу статистики м. Черкаси. — записано в липні 2009 року. 12. Пирожков С. Внешние трудовые миграции в Украине / Пирожков С., Малиновская Е., Хомра А. — Киев : НИГМБ, 2003. — 134 с. 13. Поляков А. Из Португалии бегут трудовые мигранты // Эхо планеты. — 2009. — 12 июн. 14. Марков І. Їх не повернути // Роботодавець. — 2008. — 8 серпн. 15. Скрипник В. Чому ми не стали португалами? // Голос України. — 2003. — 27 берез. С. 18. 16. Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном: Виступ Уповноваженого з прав людини Н. І. Карпачової у Верховній Раді України під час представлення Спеціальної доповіді // Голос України. — 2003. — 15 квіт. 17. Україна (Радіо свобода), виступ // за 22 жовтня 2002 року. 18. Вони чекають... — Україна молода. — 2004. — 16 бер. 19. Фаріон І. Спочатку шукай роботу "за бугром", а потім відкривай візу // Високий Замок. — 2003. — 13 лют. 20. Чорненко Андрій Степанович (1964 р. н.) — народився і мешкав у м. Городищі Черкаської обл. до виїзду в Португалію. 21. Кичигина Н. Украинцев в Португалии знают все. [Електронний ресурс] / Наталія Кичигина // Еженедельник 2000 — 2008. — 11-17 апр. — Режим доступу до газети <http://www.2000.net.ua/print?a=%2Fpaper%2F53959>. 22. [Електронний ресурс] // — 2003. — 13 лют. —Режим доступу до газети : <http://www.obozrevatel.com.ua/ukr>. 23. Українські заробітчани не поспішають повертатися з Португалії додому. [Електронний ресурс] // Radio 4U 2009 — 2009. — 5 серп. о 10:04 — Режим доступу до джерела: radio4u.com.ua

Надійшла до редколегії 27.05.09

І. Моргунова, асп.

НАТАЛІЯ ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО: ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ

Розглянуто дитячі та юнацькі роки Н. Полонської. Досліджено джерела формування її світогляду та наукових інтересів.

The article points out the springtime and childly age of N. Polonska. The origin of her ideology formation and scientific interests were explored.

Н.Д. Полонська-Василенко — видатний історик, архівіст, археолог та викладач, яка зробила значний внесок у розвиток української і російської історичної науки.

Постать Наталії Дмитрівни довгий час не досліджувалася в Україні, а перші праці про її діяльність і життя з'являються в середині 90-х рр. XX ст. Це дослідження І. Верби, В. Ульяновського [1, 11] та інших. Нещодавно з'явилася праця Н. Швайби [15]. Цінну інформацію про життя Наталії Дмитрівни ми можемо дізнатися з її особистих спогадів [9, 10], де історик відтворила своє родинне та інтелектуальне середовище, в якому вона виховувалася, де формувалася її науковий і суспільний світогляд. Щоб об'єктивно і всебічно висвітлити постать Н. Полонської-Василенко, якій довелося посісти значне місце в історичній та архівній науці, потрібно дослідити її дитячі та юнацькі роки.

Народилася Н. Полонська-Василенко 13 лютого 1884 р. у Харкові. Її батько — Дмитро Меньшов походив з незначної дворянської родини, де більшість чоловіків були військовими. Коли народилася його донька, він займав посаду старшого ад'ютанта окружного артилерійського управління в м. Харкові. Мати Наталії Дмитрівни — Марія Федорівна — була донькою ротмістра, походила з роду потомствених дворян Мухортових [12, арк. 28]. Батьки Наталії Дмитрівни поборалися у 1880 р., подружжя розпочало своє життя у Харкові. Меньшові рідко бували на великих балах у Дворянському зібранні, найбільше вони любили проводити час удвох. Молоді люди захоплювались читанням різної літератури, тому з перших місяців вони вирішили збирати власну бібліотеку. За 8 років життя у Харкові вони мали вже досить велику кількість книг. Взагалі сім'я жила дуже скромно, крім службової плати Дмитра Петровича, пара отримувала невелику допомогу від родини Мухортових. Через чотири роки спільного життя у них народилася донька, як зазначила Наталія Дмитрівна у своїх спогадах: "У тихій, щасливій, скромній родині народилася я, перша й єдина людина, яка ще міцніше зв'язала подружжя Меньшових" [9, с. 389]. Родина жила небагато, але могла собі дозволити няню для дитини.

У 1888 р. Харківська воєнна округа була ліквідована, а разом із нею управління, в якому служив Дмитро Петрович, він залишається без роботи. Після довгих пошу-

ків нового місця відповідна посада знаходиться в іншому місті і Д. Меньшов погоджується на прикомандування до управління артилерії в Києві. Марія Федорівна ніколи не любила Харкова, але переїзд сприйняла досить болісно, потрібно було збирати речі, залишати обжиту квартиру, змінювати звичний спосіб життя.

У 1889 р. родина переїжджає до Києва, і для сім'ї розпочинається нове життя, як зазначала Наталія Дмитрівна: "Ми почали жити у трьох, без нани, і я якось перестала почувати себе "відмінною" від батьків" [10, с. 203]. Доходи родини були невеликими, але дозволяли Марії Федорівні не працювати. Весь свій вільний час вона присвячувала доньці. Будучи розумною, високоосвіченою людиною мама маленької Наталі почала вчити її писати та читати. Дитина виявила неабиякі здібності й швидко засвоїла нові знання. Спеціально для Наталки почали випускати журнал "Задумане слово" — для молодшого віку, і вона з великим захопленням перечитувала його, номер за номером. Найбільше подобалося дівчинці проводити час із батьком, який розповідав їй казки та різні цікаві пригоди. Н. Меньшова дуже любила своїх батьків, але з самого дитинства вона була ближчою до батька. Це видно з її особистих спогадів: "Я дуже любила маму, але вона була для мене якоюсь вищою істотою, ніж я: вона могла покарати мене, поставити в кут найвища кара, яка вживалася; могла зробити мені догану, від якої я плакала; могла — і це було найгірше — припинити розмовляти зі мною. Батько був щось зовсім інше: він був мій найближчий друг, якому я відкривала свою душу, якому я могла скаржитися на маму. І я почувала, що хоч мама була формально права, бо не можна, наприклад, смітити на підлозі, чи малювати олівцем на скатертині та багато тому подібного, але ж не можна було карати мене за це, лягати, або припиняти розмовляти... І мені часто здавалося, що мій батько, не засуджуючи маму, співчуває мені. І мій тісний дружній зв'язок із ним робився все міцнішим. Мати почувала це, іноді сміялася, іноді "ревнувала"; часто, коли ми сиділи утрех за столом, вона, жартуючи, казала, що дві пари сіро-зелених очей завжди дивляться на неї і завжди у згоді між собою..." [10, с. 203]. Дмитро Петрович до кінця свого життя залишився найближчим другом, порадиником і наставником для своєї доньки. Саме він, ще

з дитинства, прищепив Наталці любов до історії та археології. Його захоплення цими науками та спілкування з відомими істориками: М. Довнар-Запольським, Г. Павлуцьким, В. Іконниковим та багатьма іншими, які часто відвідували родину Меншових, безпосередньо вплинули на формування її інтересів.

В дитинстві Наталія не любила гратись з іншими дітьми та ляльками, їй більше подобались розважатись з птахами: чижом, чепуруком, синицею, які жили в їх дома, вони вільно літали по кімнатах, їли на столі... Найбільше дівчинку розважала синиця, бо вона літала над її головою, їла з рук, сідала на плечі. Велике задоволення приносило маленькій Н. Меншовій гуляти з батьками весняними днями по Києву, коли зацвітали бузки і каштани. Відвідування різних соборів, Лаври, прогулянки по схилах Дніпра залишилися в її пам'яті до кінця життя.

Початкову освіту дівчинка отримала вдома, під керівництвом домашніх педагогів. Особливо гарні стосунки склались у Наталки з першою вчителькою Ганною Пантелеймонівною Снежковою, вони продовжували спілкуватись аж до самої смерті останньої – 1942 р. У 13 років Н. Меншову батьки віддали до 5-го класу семирічної Фундуклеївської Маріїнської жіночої гімназії [14, спр. 47, арк. 3; спр. 273, арк. 2]. У Російській імперії, на той час, цей навчальний заклад був одним із найкращих. Як свідчать джерела, дівчина вчилася старанно, хоч і часто пропускала навчання за станом здоров'я. Особливо їй подобались предмети гуманітарного циклу: історія, російська та німецька мова, література. З цих предметів вона мала найвищі бали. А от географія, фізика та закон Божий давалися їй важче і Наталка з цих предметів мала посередні бали. У 1900 р. Н. Меншова закінчила гімназію і була нагороджена срібною медаллю. Свій останній іспит з французької мови вона детально описала у творі "Екзамен. Етюд". У її рукописі струнка, білява дівчина Зехова складає іспит суворій викладачці Ользі Назар'євіч. "Сьогодні вона думала, що останній іспит закінчений, так як вона без жодної помилки переклала, розповіла і розібрала текст із Мольєра і її хотіли вже відпустити, а тут ці дієслова. Вона їх знає, повторювала всю граматику, але тепер всі ці знання якось перемішались у її голові, і вона старається зібрати в ціле відривки правил, прикладів і виключень" [3, спр. 279, арк. 1]. Учениця отримала з іспиту найвищий бал – 12. У юній Зеховій явно проглядаються риси Наталії Дмитрівни. Мабуть даний твір призначався для публікації, але був повернутий авторці.

Отримавши атестат вчительки, Н. Меншова пройшла додатковий педагогічний річний курс стажування, і удостоїлась звання домашньої вчительки та вихователки [3, спр. 288, арк. 1-2].

У 1905 р. Наталія Дмитрівна вирішує продовжити своє навчання і вступає на історико-філологічне відділення приватних Вищих жіночих курсів (ВЖК) А.В. Жекуліної. У цьому ж році її обрано членом ради і секретарем Київського відділення попечительства сліпих. Дівчина переймалася життям та долею людей з обмеженими можливостями, саме їм присвячена перша її публікація – замітка про концерт, який давали вихованці Київського училища сліпих на користь поранених у війні з Японією [3, спр. 278, арк. 3].

Через рік в житті Н. Меншової відбувається важлива подія – вона виходить заміж за Сергія Петровича Полонського. Молоді люди познайомились у 1904 р., коли поручик С.П. Полонський під час російсько-японської війни приїхав до Києва у відпустку. У пари зав'язались романтичні стосунки, які тривали два роки, і закінчились шлюбом. При одруженні дівчина взяла прізвище свого чоловіка. Про те, шлюб виявився невда-

лим, оскільки Наталія Дмитрівна і Сергій Петрович були досить різними людьми. Перебуваючи на військовій службі, йому часто доводилось змінювати місця службового призначення. Спочатку останнього відправили до Кишинєва, потім до Таращі, Житомира, Петербурга. В свою чергу, Н. Полонська не бажала їхати за чоловіком і залишати Київ, оскільки хотіла продовжити своє навчання та наукову діяльність. Так, розпочались взаємні звинувачення: з її боку – у подружній зраді, з його боку – у небажанні Наталії постійно переїжджати за чоловіком [14, спр. 93, арк. 24]. Проживши всього рік разом, Наталія Дмитрівна поставила питання про розлучення. Процес розірвання шлюбу дуже затягнувся, оскільки С. Полонський досить довгий час не давав своєї згоди. Лише коли Дмитро Меншов особисто втрутився і попросив чоловіка дати дозвіл на розлучення процес зрушив з місця [14, спр. 306, арк. 1]. 19 січня 1914 р. після багатьох років взаємних звинувачень і непорозумінь, справа була розглянута настоятелем Києво-Печерської Ольгинської церкви [11, с. X].

Невдале заміжжя не завадило Н. Полонській продовжити своє навчання. У 1907 р. Наталія Дмитрівна вступила на денне історико-філологічне відділення Вищих Жіночих Курсів при Київському університеті. Цей навчальний заклад давав ґрунтовну освіту своїм слухачкам і відкривав їм великі можливості в майбутньому. Дівчата після закінчення ВЖК мали право не просто викладати, але й могли продовжувати свою наукову діяльність, захищаючи дисертації. Під час навчання на курсах розкривається творчий і науковий потенціал Наталії Дмитрівни. Саме в цей період вона починає захоплюватись археологічною наукою. У 1909-1910 рр. вона разом зі своїм батьком бере участь у археологічних розкопках В.В. Хвойка. Дмитро Меншов був одним із засновників Київського Відділу Військово-Історичного товариства. А як відомо, саме це товариство виділило кошти на проведення археологічних розкопок у Білогородці [4, с. 2]. Тому, ми можемо припустити, що саме батько Н. Полонської зацікавив її цією наукою.

Оскільки місто мало давню історію, то дослідникам вдалось відшукати чимало цінних пам'яток, які свідчили про значення Білогородки у оборонній системі Києва. Вчена у своїй статті "Археологічні розкопки В.В. Хвойко 1909-1910 рр. в Білогородці" зазначає, що за віднайденними залишками валових укріплень (які в деяких місцях дуже добре збереглися), дана територія за часів Київської Русі виконувала роль форпосту, і захищала Київ від раптового нападу ворогів. На думку Наталії Дмитрівни, місто було сильною фортецею, своєрідним ключем до Києва. Крім того, в результаті проведених розкопок на території Білогородки віднайшли залишки Трипільської культури [4, с. 2.], трьохабсидної церкви, яка була побудована за Рюрика Ростиславича у 1197 р. [4, с. 12], церковного та світського начиння. Ці знахідки представляли цінний матеріал для різних галузей наук: археології, історії, мистецтва.

Під час археологічних досліджень Н. Полонська не тільки набувала практичного досвіду, а й мала змогу спілкуватись з видатними науковцями: проф. М.І. Петровим, проф. П.В. Нікольським, І.О. Хайновським, К.В. Болсуновським та багатьма іншими. Вважаємо, що участь у розкопках та спілкування з різними вченими викликали захоплення і великий інтерес у жінки до цієї науки. Археологія стане однією із улюблених наук аж до кінця її життя.

Навчаючись на Вищих Жіночих Курсах молода жінка знайомиться з проф. М. Довнар-Запольським, який стає її учителем і науковим наставником. Це був талановитий педагог, який підготував ряд відомих вчених: П. Смирнова, Б. Курца, П. Клименка, В. Романовського,

Г. Сташевського, М. Базилевича, М. Ясинського, Д. Дорошенка та інших [13, спр. 20, арк. 1-7]. Проводячи лекції і семінари він залучав студентів і до іншої форми діяльності – це участь у науковому історико-етнографічному гуртку, який був заснований Митрофаном Вікторовичем у 1903 р. і проіснував до 1917 року. На засіданнях гуртка, які з 1910 р. – по 1914 р. відбувались майже щотижня, студенти набували наукового досвіду, готували і зачитували власні реферати створені на базі архівних даних, дискутували, аналізували різні матеріали, вчилися критично мислити. Тематичні роботи членів гуртка, стосувались вивчення російської історії, а точніше, дослідженню господарств окремих територій Росії. Вчені вважають, що на основі гуртка виникла школа російських істориків, яка будучи спадкоємницею школи Антоновича, підняла на якісно-новий ступінь дослідження російської історії [2, с. 164]. Під керівництвом М. Довнара-Запольського Н. Полонська розпочала свою наукову діяльність. У 1909 р. вивчаючи матеріали вотчинного архіву кн. Куракіних і Чічеріних який тимчасово зберігався в Києві Наталія Дмитрівна провела ґрунтовний аналіз життя кріпосних селян з 70-х р. XVIII ст. до 60-х р. XIX ст. [8]. Наступного року в збірнику "Російська історія в нарисах і статтях", який видавався за редакцією Митрофана Вікторовича друкуються її наукові статті: "Степняки", "Походження і склад Руської Правди", "Міське і сільське населення" [6]. Старанно працюючи в руслі російської історії Наталія Дмитрівна з кожним роком все більше розкривала свій талант науковця. Друкуються її нові роботи: "Домашній і суспільний побут Московської Русі" [5], "Сторінка із історії шинкарської справи ХУІІ ст" [7].

У 1911 році історик успішно закінчує ВЖК. Оскільки Н. Полонська мала педагогічні здібності, її ще у 1910 р. запросили викладати історію у Київській Жіночій гімназії Н.Г. Байкової, де вона працювала до 1918 р., одночасно суміщаючи з викладанням в приватній жіночій гімназії В.Н. Трифонової. Займаючись науковою та педагогічною діяльністю, дослідниця встигала бути членом різних товариств з 1911 р. – член Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва [3, спр. 302, арк. 1], до складу цього осередку входили представники переважно російської наукової, культурної, цивільної, та військової громадськості; з 1912 р. – дійсний член Історичного товариства Нестора-літописця, у 1913 р. – член комісії відділу "Старий Київ" при Київському художньо-промисловому й науковому музеї ім. Миколи ІІ [3, спр. 302, арк. 2].

Наталії Дмитрівні у 1912 р. запропонували місце асистента при кафедрі російської історії та методики викладання історії на ВЖК, на що вона безумовно погодилась. Не бажаючи зупинятись на досягнутому, вчена подала прохання до Міністерства народної освіти про дозвіл скласти іспити на історико-філологічний факультет Київського університету св. Володимира [3, спр. 290, арк. 1-2]. Н. Полонська отримала дозвіл, і у квітні-травні 1913 р. їх склала. За результатами іспитів, вона отримала диплом І ступеня і відгук від заслуженого професора Д. Нагуєвського, який вважав, що потрібно її залишити при університеті для подальших наукових занять [13, спр. 53, арк. 2216].

В період становлення Н. Полонська отримала хорошу освіту та глибокі знання, надруковані її перші історичні праці. Перебуваючи в оточенні відомих вчених і науковців, постійно проходив процес формування її в руслі російської історії. Розглянуті роки стали початком становлення Наталії Дмитрівни як цілісної, зрілої та здатної критично мислити особистості.

1. Верба І.В. Життя і творчість Н. Полонської-Василенко (1884-1973) / Верба І.В. – Ніжин: Аспект-поліграф, 2008. – 324 с. 2. Михальченко С.І. М.В. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель. / С.І. Михальченко // Вопросы истории. – 1993. – № 6. 3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського Національної Академії Наук України. – Ф. 42. 4. Полонская Н.Д. Археологические раскопки В.В. Хвойко 1909-1910 годов в м. Белгородке. / Наталия Дмитриевна Полонская. – М., 1911. 5. Полонская Н.Д. Домашний и общественный быт Московской Руси. / Наталия Дмитриевна Полонская // Русская история в очерках и статьях. – 1912. – Ч. III. 6. Полонская Н.Д. Степняки: Происхождение и состав Русской правды; Городское и сельское население. / Наталия Дмитриевна Полонская // Русская история в очерках и статьях. – 1910. – Ч. I. 7. Полонская Н.Д. Страница из истории кабацкого дела ХУІІ века. / Наталия Дмитриевна Полонская // Юбилейный сборник историко-этнографического кружка при университете св. Владимира. – К., 1914. 8. Полонская Н.Д. Черты быта крепостных крестьян по данным вотчинного архива кн. Куракиных и г. Чичериных. / Наталия Дмитриевна Полонская. – М., 1910. 9. Полонская-Василенко Н.Д. Спогади. / Н.Д. Полонська-Василенко // Український історик. – 2003. – № 1-5. 10. Полонська-Василенко Н.Д. Спогади. / Н.Д. Полонська-Василенко // Український історик. – 2004. – № 1-2. 11. Ульяновський В.І. Наталія Полонська-Василенко-Моргун: сторінками життєпису. / Василь Ульяновський // Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х т. – К: Либідь, 1995. – Т.1. 12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3859. – Оп. 1. 13. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 707. – Оп. 81. 14. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва. – Ф. 542. – Оп. 1. 15. Швайба Н.І. Н.Д. Полонська-Василенко – дослідник історії Південної України. дис. на здобуття наук. ступення канд. істор. наук : 07.00.06./ Швайба Надія Іванівна. – Запоріжжя, 2008. – 224 с.

Надійшла до редколегії 01.06.09

Я. Морозова, наук. співроб.

ДОСВІД КЕРУВАННЯ ПІДВОДНОЮ КУЛЬТУРНОЮ СПАДЩИНОЮ НА ПРИКЛАДІ ІТАЛІЇ

Проаналізовано досвід Італії в збереженні, охороні та керуванні підводною культурною спадщиною.

The article analyses the Italian experience on the protection, preservation and management of underwater cultural heritage.

Під час занурювань аквалангісти нерідко стикаються на дні з археологічними пам'ятками. Ці пам'ятки є неоправданим джерелом знань про історичне минуле людства. Збереження *in situ* підводної історичної спадщини має бути важливим завданням як для археологів, так і для державних та місцевих органів охорони історичних пам'яток. Охорона, консервація, а також управління ними відкривають нові можливості для подальших наукових досліджень та використання цих пам'яток в культурних і освітніх цілях.

Як правило, одиничні артефакти (якоря, кераміка, пушки, архітектурні деталі, т.і.), знайдені під водою, у випадку ризику їхнього розкрадання, звичайно піднімаються на поверхню, супроводжуючись фіксацією точних

обставин виявлення і гарантією, що вони певно є одичними знахідками в цьому місці.

І навпаки, розкопки кораблів і їхнього вантажу є більш складною задачею. Усім відомо, що розкопки, реставрація й експонування древніх судів є настільки дорогими, що переважніше провести рятувальні роботи, підняти вантаж, а корпус залишити на дні, і, таким чином, обмежитися чітким археологічним звітом. Високу вартість у випадку підняття остова корабля будуть складати діагностичні тести, масштабні реставраційні роботи і витрати музею по утримуванию корабля в приміщеннях з контролем мікрокліматом (вологість повітря, температура і світло). Але якщо ж корпус корабля після розкопок вирішено залишити на дні, археолог і реставратор повинні

будуть подбати про те, щоб місце аварії корабля було забезпечено захистом від дій зовнішніх факторів і, насамперед, від погрози розгарбування чи розтаскування на сувеніри "шукачами скарбів".

Багато країн (наприклад, США, Франція, Італія, Австралія, Британія, Чилі, тощо) мають законодавство, що дозволяє археологам включати регіони, що містять підводні археологічні об'єкти, до реєстру охоронюваних державою територій, і, коли це необхідно, вводити спеціальні регламентації і правила, що перешкоджають судноплавству в цих зонах. Наприклад, для України це Закон "Про охорону культурної спадщини". Стаття 31. Охоронювані археологічні території [1]; Постанова Сов. Мін. АРК №155 від 30 04 1999 р. "Правила охорони життя людей на внутрішніх водоймах і прибережній смузі морів Автономної Республіки Крим"[2].

Але ж мова піде про країну. Розташовану на берегах Середземного моря – Італію. В останні роки Італійська держава разом з археологічними службами запропонувало ряд дійових заходів по охороні і дослідженню підводних пам'яток.

Одна з найбільш популярних систем, застосовуваних в Італії, щодо охорони місць загибелі античних кораблів, – використання мішків з піском і сіток із дроту, укріплених піском. Ця конструкція відносно економічна і легко встановлюється, але на жаль не забезпечує тривалий захист від природних морських факторів і грабіжників, які легко можуть зруйнувати пам'ятку. Така система захисту вимагає постійного моніторингу і досить часто має потребу в переустановленні і відновленні. Цей метод був застосований для консервації торговельних судів 1 – 2 століть н.е. з Пуглія і біля острова Понца, а також для торговельного судна 3 століття н.е. з Джігліо Порто[3]. У відношенні останнього судна, знайденого в порту острова Джігліо, на глибині 37-38 м для протидії постійним вторгненням аквалангістів на ньому була встановлена кабельна телекамера. Зображення охорнюваної території постійно транслювалося на екран берегового офісу для працівників охорони, а також у холі місцевого готелю, щоб туристи могли бачити спостерігати залишки цього судна.

Захисна система з миготливих сигнальних вогнів на буюх і сигналізації була застосована на маленькому альпійському озері Вівероне для контролю території древнього озера поселення.

Найбільш вдале рішення захисту було знайдено в ході експериментів проведених Археологічним Управлінням Південної Етрурії під керівництвом сеньйора Петріаджи[4]. Був розроблений спеціальний тип покриття археологічних залишків місць загибелі корабля. Він був зроблений з модульних гальванізованих залізних аркушів-панелей, покритих скловолокном, кожна панель розмірами 2 кв.м. Сторони кожної панелі були укріплені сталевим прутом, що робив практично неможливим проникнення усередину покриття. Панелі були з'єднані між собою 12 мм гальванізованими ланцюгами і приймали форму "черепашки". Для посилення камуфляжу був застосований гель-ґрунтовка, такого ж кольору, як і бруд і твань на дні озера. Ця вся конструкція була прикріплена до дна по периметрі її нижнього краю спеціальними гальванізованими залізними кілками, довжиною 1-1,5 м і 50 мм у діаметрі з розбірними вушками-замками на їхньому нижньому кінці. Розбірні секції модульної конструкції можуть бути використані багаторазово для захисту інших археологічних об'єктів. Ця конструкція була застосована для вкриття вантажного корабля 2 століття до н.е. виявленого на глибині 38-40 м. неподалік від Монтальйо ди Кастро/Лаціо.

Але часом подібні конструкції не тільки не забезпечують збереженість об'єкта, а навпаки привертають

увагу і викликають підвищений інтерес у пропливаючих повз аквалангістів. До того ж важливо пам'ятати, що існують певні категорії підводних археологічних об'єктів, а саме прибережні поселення, озерні села, порти і гавані з їх інфраструктурою, які через свої колосальні розміри не можуть бути сховані на дні, підняті і/чи перевезені в музеї, а тому вимагають спеціальної уваги археологів і служб охорони.

Тому вірним рішенням цієї проблеми можуть бути підводні археологічні комплекси, такі як парки і заказники. Підводні археологічні парки, є тією структурою, що може зіграти значну роль в успішній охороні, дослідженні і консервації і, що головне, при цьому розширити можливості ознайомлення суспільства з підводною історичною спадщиною.

Підводні археологічні парки – археологічні території – акваторії, із встановленим маршрутом відвідувань аквалангістів і публіки, а також для човнів зі скляним дном. На цих територіях уже проведені археологічні розкопки, і відвідування туристів не будуть заповдіювати ніякого збитку чи занепокоєння об'єктам *in situ* і процесу їхньої консервації. Це можуть бути відкриті для огляду архітектурні залишки, стратиграфічні нашарування і т.і. До даної категорії включені озерні села, міські прибережні поселення, що потрапили під воду в результаті сейсмічної активності, аварії суден з вантажем, що важко підняти (наприклад мармурові блоки і колони).

Підводні археологічні заказники – археологічні території – акваторії, призначені для проведення досліджень, розкопок і збору матеріалів, але не обладнані для екскурсій і відвідувань, виходячи з розуміння, що у випадку припинення робіт неможливо забезпечити їх належне музейне збереження. Заказники можуть бути трансформовані в підводні археологічні пам'ятки по закінченні наукового етапу.

Підводні еко-археологічні і підводні природно-археологічні парки і заказники – акваторії певного геологічного чи морфологічного природного значення, що містять підводні археологічні об'єкти. Також для цих парків, як у першому випадку, розробляються різні маршрути, що дозволять відвідувачам спостерігати підводний світ природи й археології.

Підводні археологічні заказники закритого типу – Археологічні території – акваторії, де проводяться довгострокові розкопки. На цих територіях заборонені чи обмежені всякі водяні переміщення на човнах, рибний лов, і занурення аквалангістів. Створення заказників подібного характеру дає змогу досягти дві перспективні цілі:

1. Збереження розмаїття пам'яток для майбутніх спостережень підводними археологами.

2. Захист пам'яток що знаходяться під небезпекою руйнування через природні чи людські фактори, таких як ерозії, будівництва, промислове рибальство, нафтовидобуток, тощо.

В Італії протягом більш 20 років Міністерство навколишнього середовища заснувало 15 природних морських заказників з метою розширення функцій і консервації багатой берегової і морської підводної спадщини. У найближчому майбутньому планується заснувати ще 35 подібних заповідників позначених у дані момент як "зарезервовані території". Крім того, три об'єкти одержали статус національних парків, у їхній склад входить й частина моря. Морські заказники і парки обрані у відповідність з якістю їхньої води, їх геоморфологічними, фізичними і біохімічними характеристиками. Під час їх створення був зроблений акцент на прибережну і морську

флору і фауну, а також їх наукову, екологічну, культурну й економічну важливість.

Природний морський заказник острова Устіка на Сицилії пропонує відвідувачам підводний археологічний маршрут "Punta Gavazzi"[5]. Глибина занурення може бути від 10 до 24 метрів. На маршруті під водою розташовані знаки і покажчики, що допомагають відвідувачам орієнтуватися на місці і побачити всі археологічні експонати. Туристи можуть оглянути свинцеві якорі, амфори й іншу кераміку. Для них установлені спеціальні таблички з описом призначення і походження, датами кожного об'єкта. Інші таблички подають загальну інформацію по навігації в античності, різні типи якорів і амфор, карти-схеми маршруту й правила, яких туристи повинні дотримуватися. Тут же пропонуються екскурсії на човнах із прозорим дном і дозволена фотозйомка.

Морська дослідницька лабораторія Університету в Палермо була створена на базі морського заказника і призначена координувати всю наукову і культурну діяльність, зв'язану з морем цього регіону. Суспільний інтерес до підводної археології і бум у сфері туризму привів до того, що була створена відкрита археологічна школа в Устіці, де кожне літо проводяться заняття з підводної археології. Туристи на острові можуть відвідувати лекції по теорії і практиці підводної археології, історії торгівлі й античної навігації, а також практичні заняття. Уроки проводяться професійними археологами-аквалангістами. Багато років цей заказник є головним економічним джерелом острова, і місцеве населення дуже цінує це, намагаючись зберігати пам'ятки в найкращому вигляді.

Життєдіяльність заказника добре інтегрована в економічне і культурне життя місцевих мешканців і в такий спосіб щороку вносяться нові ініціативи, що припускають поживлення туристичного бізнесу і підвищення його якості. Таким чином, збільшується кількість робочих місць, і поліпшуються умови праці для місцевого населення.

На захід від Наполі розташований вулканічний регіон, з висоти якого, відкривається краєвид на морські простори затоки Поццуолі. Він добре відомий своїми численними археологічними пам'ятками римського періоду, а також своєю сейсмічною активністю, що радикально змінювала контури берегової лінії протягом сторіч.

Антична Байя була купальним курортом римської аристократії з 4 по 1 ст. до н.е., а в 3 столітті н.е. в наслідок сейсмічних зсувів почав занурюватися під воду. Це давнє багате місто – розкішний курорт із купальнями, крамницями і приморськими віллами на даний час майже цілком затонуло. Територія підводної Байї є ідеальним місцем для створення підводного археологічного парку [5]. Це площа близько 13,000 кв. м. добре законсервованих древніх будинків, де можливо не тільки спостерігати конструкції стін, але також розпису, внутрішню і декоративну зовнішню обробку стін (ліпні прикраси, мозаїка і мармурова обробка). Але, незважаючи на все це, через фінансових труднощів, це місце довгий час залишалося в межах щоденного судноплавства, а також місцем нелегального будівництва й активності деяких промислових організацій.

Археологічне управління Італії приклало багато зусиль, для того щоб перенести торговий порт в інше місце, і зупинити руйнування археологічної пам'ятки гвинтами і якорями минаючих судів. У результаті угоди між Управлінням і місцевою владою і після узгодження декількох проєктів порт був перенесений в інше місце, а тут був створений туристичний центр. Ці зміни призвели до того, що в 1994 році на території античної Байї був створений підводний археологічний парк. В наступ-

ні роки були розроблені основні правила, що регламентують роботу парку, а також були визначені і нанесені на карту його межі. У відповідність із цими правилами парк охороняється портовою службою, його межі оголошені буями. У парку розташовані архітектурні руїни вілли відомої римської родини періоду ранньої імперії – Пізоні, руїни німфея – триклінія (у римському будинку павільйон з фонтанами і їдальня), палацу Клавдія, лазні імператорського палацу і залишки декількох лазневих приміщень з мозаїчними підлогами і винними крамницями, розташованими уздовж головної дороги.

Археологічне управління Італії доручило місцевому клубу аквалангістів проводити екскурсії і супроводжувати туристів у підводній подорожі по затонулому місту. Відвідувачі можуть дізнатися про історію міста й іншу інформацію з табличок. Після відвідування експозиції під водою туристи направляються в Археологічний музей, розташований у замку, де німфей – триклінія був відновлений з оригінальними статуями, піднятими з дна під час розкопок.

Такий підводний археологічний парк у Байї може стати базою для випробувань нових методів консервації археологічних об'єктів *in situ*. Реставратори тут можуть тестувати нові сполуки для зміцнення структури стін, для захисту розписів і мозаїк, а також програму моніторингу оцінки ступеня їхнього руйнування. У визначених випадках оригінали замінюються на їхні копії, а самі знахідки поміщають у сховища для подальшого вивчення чи виставляють в експозиціях музеїв.

Улітку 2001 року Центральний реставраційний інститут Італії почав нову наукову програму по обстеженню затоплених об'єктів, експериментуючи з новими методами реставрації в Торре Астура[6], де були виявлені залишки порту і давньоримської вілли з віваріумом (басейн для розведення риби). Археологічний комплекс датується першим століттям до н.е. і розташований у дуже добре збереженому природному оазисі. У майбутньому Археологічне управління планує перетворити це місце в природний парк.

Менш великий, але дуже відомий інший археологічний парк – "цвинтар затонулих кораблів" у бухті Камаріна у Сицилії. На дні бухти були виявлені численні міста загибелі античних кораблів. Багато з них уже розкопані і досліджені, а їхні вантажі й матеріали розкопок зараз експонуються в музеях, наприклад, коштовні артефакти з "корабля з колонами" жовтий мармур, що перевозився з Єгипту. На даний час представлений проєкт по створенню в цьому місці археологічного парку, що пропонує спорудження тунелю, що прямує із суші уздовж морського дна, крізь який туристи могли б йти пішки та оглядати місце аварії корабля не занурюючи під воду.

У Калабрії (Монастераче) відкриті для відвідування залишки майстерень по обробці мармуру, що потрапили під воду в результаті відступу лінії берега. На відстані всього декількох метрів відвідувачі мають можливість бачити піщане дно укрите кам'яними блоками, різні деталі і частини будівель. Поблизу розташовані руїни Доричеського храму (430 р. до н.е.)[6]. Залишки мармурових скульптур і колон, як саме й аварія корабля з вантажем мармуру на борту (це був вантаж напів-оброблених саркофагів, датованих 3 століттям н.е.), є дуже привабливими об'єктами для підводного туризму, через їхній ефектний вид.

У Лігурії в природному морському заповіднику проводяться підводні екскурсії на місце двох аварій суден перших століть нашої ери – Альбенга і римського імператорського корабля з вантажем колон з Лерічі.

Висновки. Схема по створенню і керуванню подібними структурами повинна припускати організацію екскурсійних турів, але тільки після проведення і закінчен-

ня необхідних запланованих робіт з оцінки, обстеження, фіксації й збору матеріалів. Це можуть бути групи аквалангістів у супроводі професійних інструкторів, чи групи туристів, які будуть знайомитися з парком з борта човна з прозорим дном.

Багаторічний досвід Італії в створенні й експлуатації підводних археологічних парків довів їхню корисність не тільки у відношенні захисту археологічної спадщини, але також для формування робочих місць, працевлаштування місцевого населення сусідніх міст і селищ. Де б ні були організовані подібні парки, поруч відразу швидко з'являються готелі й ресторани, а так само численні невеликі приватні підприємства, що зможуть вирішувати щоденні проблеми парку, здійснювати нагляд і супровід екскурсій. Підтримка туристичного бізнесу дер-

жавою створює потенціал для розробки дослідницьких проектів в області підводної археології, морській біології і консервації, і тим самим забезпечує створення нових вакансій для випускників університетів і інститутів.

1. Закон України "Про охорону археологічної спадщини" // Голос України. – 27.04.2004. – №78 (3328). 2. Закон України "Про охорону культурної спадщини" // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2000. – №39. – с. 333. 3. *Davidde B. Progetto Qana* // L'archeologo Subacqueo. – 1998. – № 11. 4. *Felici E. Un porto nel porto? Indagini nel bacino neroniano di Anzio* // L'archeologo subacqueo. – 1998. – 10. 5. *Felici E, Bolderi G., Anzio: Un porto per Nerone* // Archeologia Viva. – 1995. – 52. 6. *Fozzati, L., Davidde B. Le aree archeologiche sommerse italiane // I parchi subacquei. XIII International Congress of Prehistoric Sciences, Forlì, Italia. – 8/14 Sept.1996, Colloquium XXXVI. Archaeological Parks. – p. 83-96.*

Надійшла до редколегії 27.05.09

Н. Ніколаєва, канд. іст. наук

ЖІНОЦТВО В СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ США В ПЕРІОД ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1861–1865 РОКІВ

Стаття присвячена питанню ролі та місця жінки в різних аспектах соціально-економічної сфери життя у США протягом громадянської війни 1861-1865 рр.

This article is devoted to the role of women in various aspects social and economic life in the USA during the Civil War in 1861-1865.

Однією з актуальних проблем вітчизняної української історичної науки є проблема ролі та місця жінки в суспільстві і трансформації цієї ролі упродовж часу, і не лише в Україні, але й за кордоном. Актуальність даної проблеми посилюється також в контексті продовження традицій школи американців Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Період 60-х років XIX століття має велике значення для дослідження прав і можливостей американського жіноцтва в соціально-політичній сфері. Впродовж першої половини XIX століття намітились перші позитивні зрушення у напрямку до рівних прав для обох статей, протягом другої половини XIX століття цей процес активізувався та посилювався, причому особливий вплив на його прискорення справили події громадянської війни 1861-1865 років. Саме тому є необхідність приділити особливу увагу вивченню жіночої проблеми під час війни між північними і південними штатами.

Розглядаючи історіографію даної проблематики, в першу чергу слід зазначити комплексні праці американських фахівців, присвячені історії жіноцтва в США, в яких приділяється певна увага і темі жіночої освіти. Це "Століття боротьби" Елеонори Флекснер, "Жінки та американський досвід" Ненсі Уолоч, "Народжена для волі" Сари Еванс. У праці "Жінки на роботі" приділяється певна увага питанню трудової зайнятості жінок. Значний фактичний матеріал щодо ролі та місця жінок у сфері освіти та науки в другій половині XIX століття містять статті в тогочасній американській періодиці – журналах, часописах. Проте перераховані вище праці не надають достатньо повної та узагальнюючої картини щодо ролі жінок в соціально-економічному житті в період громадянської війни 1861-1865 рр.. Метою нашого дослідження є аналіз становища жінок в цій сфері протягом обраного для розгляду періоду, змін, що відбувалися із освітніми можливостями американок, та причин і характеру цих змін.

12 квітня 1861 року у США розпочалась громадянська війна між північними і південними штатами. Вона створила умови для підвищення соціального статусу жінок. Потреби військового часу вимагали розширення соціально-економічних функцій жінок за рахунок заміни чоловіків, які пішли на війну, і задоволення потреб

фронту, що потребувало більшого напруження і використання трудових ресурсів, аніж у мирний час.

Одразу після початку війни зросла соціальна активність американок. На Півночі та на Півдні розпочали діяльність жіночі добродійні товариства, які здійснювали допомогу військам медикаментами, одягом, продуктами та фінансами. Через два тижні після початку війни їх кількість складала 20 тисяч. На Півночі роботу цих товариств координувала Санітарна комісія, тоді як на Півдні через більшу розрізненість територій організації носили регіональний характер. Санітарна комісія протягом 1861–1865 років надала армії засобів першої необхідності на суму 15 мільйонів доларів [3; 122], а локальні товариства на Півночі і Заході протягом війни зібрали і витратили на фронтові потреби суму в 50 мільйонів доларів [7; 107]. 200000 жінок об'єдналися у місцеві товариства на Півночі для допомоги фронту [8; 25].

Санітарна комісія була створена на початку війни і отримала офіційне визнання Військового департаменту 9 червня 1861 року [20; 71], коли наказ про її створення підписав Секретар з військових питань Саймон Кameron [16; 167]. Вона отримала свою назву від Англійської санітарної комісії, котра діяла під час Кримської війни, однак американська Санітарна комісія ніколи не мала таких офіційних повноважень, як англійська [10; 420]. Мабуть, найпомітнішим аспектом її діяльності було медичне обслуговування армії Півночі, і значення комісії в цьому важко переоцінити. Санітарна комісія стала головною зв'язуючою ланкою в роботі медперсоналу на Півночі під час війни [13; 480].

Для розуміння значення діяльності та важливості функції такого нового в Америці утворення, як Санітарна комісія, необхідно зробити деякі зауваження стосовно стану медичного обслуговування армій у XIX столітті. Під час громадянської війни медичний догляд був потрібен не тільки для поранених у бою. На одного солдата, який помирив від бойових поранень, приходилось два, котрі помирали від хвороб [14; 385]. Таке співвідношення було для свого часу порівняно невеликим, якщо врахувати, що в мексиканській війні 1846–1848 років співвідношення було один до семи (тобто в цій війні на 1549 смертей в бою або в результаті поранення прийшлося 10986 смертних випадків через хвороби [11; 472]), а в іспано-американській війні 1898 року

– один до шести [14; 385]. Під час Кримської війни 1854-1856 років з 82901 відправлених на береги Чорного моря британських солдатів в бою загинули 2755, а від ран – 2019, в той час як від хвороб померло 16224 солдатів, зокрема 14476 – від інфекційних хвороб [11; 471]. Таким чином, у британській армії під час Кримської війни співвідношення смертності через хвороби та в бою було чотири до одного. Величезна смертність від хвороб в армії під час бойових дій була загальним явищем для XIX століття, і не тільки під час війни: навіть у мирний час у британській армії в першій половині XIX століття смертність була в два рази вищою, ніж серед мирного чоловічого населення такого ж віку [11; 467-468], а в американській армії, коли вона не вела бойових дій, в 40-ві і на початку 50-х років XIX століття смертність була в 2,5 рази вищою, ніж серед цивільних американців відповідного віку [11; 468-469]. І це при тому, що існував доволі жорсткий відбір до армії за станом здоров'я, і в мирний час в Сполучених Штатах могли забракувати навіть третину претендентів на військову службу через незадовільні фізичні дані [11; 464]. Отже, навіть у мирні часи в досліджуваний період армія потребувала поліпшення рівня медичного обслуговування, а під час військових дій ця потреба особливо загострювалась. Під час громадянської війни в Америці медичне обслуговування військ Півночі великою мірою взяла на себе Санітарна комісія, до того ж вона займалась не лише лікуванням наявних хвороб та поранень, але й запроваджувала профілактичні заходи.

Санітарна комісія була найбільшою за всю попередню історію країни організацією, побудованою на добровільних началах. Вона була створена частково за моделлю Британської санітарної комісії у Кримській війні, і зразком для американських медсестер стала Флоренс Найтінгейл, завдяки якій фактично й виникла жіноча професія медсестри. Історія Санітарної комісії Сполучених Штатів починається з утворення Жіночої центральної асоціації допомоги, яка була покликана координувати роботу більш дрібних відповідних організацій. Центральну роль у створенні цієї асоціації зіграла відома жінка-лікар Елізабет Блекуелл, про роль якої в медицині детальніше розповідалось у попередньому розділі. Вона брала участь в організації зібрання в Інституті Купера в Нью-Йорку 29 квітня 1861 року, на якому було проголошено утворення асоціації. На цьому зібранні були присутні три сотні жінок, отже, воно стало найбільшою за попередню історію країни жіночою нарадою.

Оголошення про зібрання в Інституті Купера було розміщено у найбільших газетах Нью-Йорку; в ньому містилось також звернення до жінок Нью-Йорку, в якому визначалась мета зібрання: концентрація і систематизація зусиль жінок у наданні медичної допомоги армії. Серед цілей Жіночої центральної асоціації допомоги було створення перших в США спеціальних курсів для жінок-медсестер і, відповідно, забезпечення армії медсестрами високої кваліфікації.

15 травня делегація представників Жіночої асоціації допомоги і її філії вирушила до Вашингтона з метою зустрічі з президентом Авраамом Лінкольном і Секретарем з військових питань Саймоном Камероном з приводу організації Санітарної комісії. Її було засновано 9 червня 1861 року [20; 71]. 13 червня президент підписав наказ про створення Санітарної комісії Сполучених Штатів.

Санітарна комісія об'єднала величезну кількість місцевих добровільних товариств. У 1863 році на Півночі їх кількість досягла 7000 [13; 481]. Жіноча центральна асоціація допомоги також увійшла до складу Санітарної комісії. Можна виокремити кілька напрямків діяльності комісії: збирання коштів для армії за допомогою добро-

чинних ярмарків; забезпечення діючих військ та госпіталів кваліфікованими медсестрами; постачання на фронт медикаментів, їжі, одягу тощо. Важливою сферою діяльності комісії стало піклування про санітарний стан армії. Представники комісії, так звані санітарні інспектори, вчили солдатів, як краще вирішувати у таборах проблеми водопостачання, приготування їжі, каналізації та інші питання санітарії та гігієни.

Керівні посади у Санітарній комісії обіймали чоловіки, вони ж складали більшість з п'ятисот працівників, які отримували заробітну плату за свою працю, однак більшістю з десятків тисяч добровольців були жінки [13; 481]. Вони виконували основний масив роботи: працювали у 7000 місцевих добровільних товариствах, збирали речі і кошти для фронту, організовували ярмарки і були медсестрами [13; 387]. На прикладі діяльності Санітарної комісії можна прослідкувати гендерний дисбаланс, коли чоловіки отримували більш престижну і гарно оплачувану роботу та займали вищі посади.

Якщо до 1860-х років громадськість виступала проти зайняття жінок медициною, то під час війни професія медсестри стала типово жіночою. Оскільки відчувалась відверта нестача медбрів, потреба у жінках-медсестрах стала настільки гострою, що були вимушені поступитись прихильники ідеалу "справжньої жіночності" [3; 122]. При цьому важлива роль жінок у війні, зокрема у справі медичного обслуговування армії, офіційно визнавалась. У липні 1862 року генерал Хаммонд наказав, щоб жінки складали як мінімум третину в армійських госпіталях (інші повинні були набиратись із видужуючих солдатів) [13; 391].

Вже в червні 1861 року, на початку війни, уряд розпочав набір медсестер для потреб армії. Це завдання було доручено Доротей Дікс (1802-1887), яка до цього була відома своєю боротьбою за реформи притулків для душевнохворих як в Сполучених Штатах, так і в Європі. Доротей Дікс, котру було названо "Суперінтендантом жінок-медсестер", підбирала жінок для роботи медсестрами таким чином, щоб вони були не молодше тридцяти років і зовнішньо непривабливі.

Доротей Дікс у своїй діяльності з набору медсестер тісно співпрацювала із Санітарною комісією. У результаті приблизно 3200 жінок працювали в армії Півночі як медсестри [13; 391], причому це була професійна, оплачувана робота [14; 483]. Медсестри, яких набирали для оплачуваної роботи в армії, отримували 40 центів на день [3; 122-123]. Для свого часу це було безпрецедентним явищем і стало великим проривом у жіночій професійній діяльності. Проте більшість жінок-медсестер, в тому числі й тих, котрих набирала Доротей Дікс, були добровільцями і не отримували заробітної плати [21; 223]. У Санітарній комісії медсестрами працювали переважно жінки, яких було кілька тисяч.

Величезну увагу Санітарна комісія приділяла питанням здоров'я і санітарії в армії Півночі. Організатори комісії були прикро вражені тими обставинами, що до цього часу "війна проходила у більшому чи меншому, а іноді й повному забутті того, що солдат – це смертна людина, яку переслідують всі хвороби, що виникають внаслідок вологи і холоду, потреби у притулку, поганій їжі, надмірної втоми, поганій воді, поганого повітря, схильності до зловживань" [16; 372], і не вживаються заходи для піклування про здоров'я солдат. Головною метою комісії організатори проголосили "дослідження і поради стосовно санітарних інтересів збройних сил Сполучених Штатів", турбота про здоров'я, комфорт і мораль військ Півночі і навчання тому, як санітарна наука має прислужитись армії [16; 374]. Двома із трьох провідних напрямків діяльності комісії було проголоше-

но запобігання хворобам в армії і порятунок від страждань (третім напрямком була добродійна допомога у матеріальному забезпеченні військ).

Санітарна комісія займалась також поліпшенням системи воєнних госпіталів, і завдяки їй під час війни вперше з'явилась система спеціально обладнаних залізничних медичних вагонів або вагонів-госпіталів. До кінця війни таким чином було доставлено в тил 225000 поранених і хворих солдатів. Комісія організувала в різних штатах плавучі госпіталі – пароплави, укомплектовані повним штатом лікарів та медсестер-добровольців, із необхідними припасами. Ці пароплави називали "Санітарні човни". Так само організовувалось водне перевезення припасів для військ [10; 426].

Добродійні ярмарки, що влаштовували жінки, які працювали у Санітарній комісії, вражали масштабністю своєї організації. Так, на Північно-західний добродійний ярмарок, що проходив у Чикаго в 1863 році, приїздили із продукцією з відстані навіть у двадцять-тридцять миль. У день його відкриття вулицями Чикаго пройшла процесія довжиною у три милі, яка складалась із навантажених візків і учасників ярмарку. В місті у цей день були зачинені крамниці. Ярмарок розпочався 26 жовтня і тривав сорок днів. Система харчування для учасників ярмарку була детально продумана і організована, причому тут уся заслуга належить жінкам. При ярмарку був ресторан, що обслуговував на день 1500 клієнтів; поїсти там можна було за 50 центів. Жінки постачали продукти для ресторану, готували страви, а сотні молодих дівчат у спеціальній уніформі працювали офіціантками, забезпечуючи обслуговування клієнтів на рівні ресторанів висококласних готелів. Постачання харчових продуктів було розподілено між будинками в Чикаго за днями, видами і кількістю. Добродійний ярмарок у Чикаго приніс місцевому відділенню Санітарної комісії 50000 доларів прибутку [16; 184-187]. Він був організований жінками, і став для них можливість проявити себе в такому масштабному заході.

Подібні ярмарки відбулись також в інших містах Півночі: Бостоні, Цинцинатті, Нью-Йорку, Філадельфії, Балтиморі, Вашингтоні тощо. Вони мали велике значення для збору коштів з метою забезпечення армії, однак при цьому вони були не менш важливими для зростання суспільного престижу, самостійності у діях, організаційного досвіду, впевненості у своїх силах і, зрештою, рівноправності – для жінок, які брали основну участь у влаштуванні цих заходів.

Президент Авраам Лінкольн надавав велике значення діяльності Санітарної комісії, зокрема у справі влаштування добродійних ярмарків. Коли він відвідував такий ярмарок Санітарної комісії у Філадельфії 16 червня 1864 року, то у своїй промові проголосив: "Санітарна комісія, із усією своєю добродійною діяльністю, осередками, товариствами і, так би мовити, заходами, робить внесок у влаштування комфорту і допомоги для солдат... ці ярмарки, які почались лише у минулому серпні, якщо я не помиляюсь, у Чикаго, потім у Бостоні, у Цинцинатті, Брукліні, Нью-Йорку, у Балтиморі, зараз проходять у Сент-Льюїсі, Пітсбурзі і Філадельфії. Мотиви і цілі, які стали причиною цих заходів, надзвичайно гідні, і це треба робити для солдата, який бере своє життя у свої руки і йде боротися у битві за свою країну" [12; 600].

Про масштабність і значення добродійних ярмарків, які влаштовувала Санітарна комісія, говорять такі цифри: було зібрано 2736968 доларів для потреб війни [10; 429].

Санітарна комісія займалась піклуванням про солдатів під час їх дороги з фронту або на фронт. У Вашингтоні комісія влаштувала Солдатський дім, де вишановані, голодні і хворі солдати, які, однак, не потребу-

вали лікування у справжньому госпіталі, могли поїсти, відпочити, отримати допомогу. Ще 40 таких домів було засновано комісією у регіоні її впливу. 21 червня 1861 року комісія вперше звернула увагу уряду на потребу в такому закладі для солдатів, які прибувають до Вашингтона, однак практичні заходи були вжиті після 9 серпня, коли на вокзалі 24 години перебувала група з 36 покинутих командирами хворих солдатів, яким весь цей час не було що поїсти, окрім кількох крекерів. Протягом війни Санітарна комісія влаштувала 4500000 обідів для хворих і голодних солдатів і біля одного мільйона нічних квартирвань [10; 427].

Санітарна комісія Сполучених Штатів мала величезне значення для допомоги військам, однак це була не єдина велика організація такого спрямування на Півночі. Багато жінок працювали в Західній санітарній комісії, яка діяла в районі Міссісіпі, а також у Християнській комісії. Існували також інші добровільні асоціації, створені для допомоги фронту і медичного обслуговування солдатів, в яких брали участь жінки.

Жіноцтво зіграло життєво важливу роль у медичному обслуговуванні під час громадянської війни як на Півночі, так і на Півдні. Однак на Півдні не було такої масштабної і широко розгалуженої організації, як Санітарна комісія, що зумовило більшу розпорошеність зусиль жінок у справі допомоги армії. В армії Конфедерації жінки працювали у госпіталях медсестрами, однак на початку війни це були в першу чергу рабині. Згодом велика кількість білих жінок із "добродійних" родин також включались у цю роботу, вони ставали медсестрами-добровольцями, часто долаючи опір своїх батьків і братів. Лікарі Конфедерації спочатку не бажали піддавати жінок таким випробуванням, як споглядання жабів війни – смертей і страждань, однак із ходом військових дій виникла нагальна потреба у використанні жіночої праці в медичному обслуговуванні армії. В 1862 році вийшла військова постанова про закликання до праці в державних госпіталях жінок [18; 228]. Жінки на Півдні також успішно працювали в багатьох госпіталях як державних, так і приватних і доглядали поранених вдома. Коли в травні і червні 1862 року великі баталії проходили біля Річмонда, велика кількість людей із загального числа поранених, яке становило 21000, опинилась у місті. Тоді сотні жінок стали медсестрами на добровільних началах, а готелі, церкви, магазини, сараї, склади та приватні будинки перетворились на тимчасові госпіталі. Ці події прискорили зміну ставлення Медичного департаменту Конфедерації до такого явища, як жінки-медсестри [13; 477-478]. У вересні 1862 року Конгрес Конфедерації видав закон, котрий запровадив для жінок на Півдні оплачувану професію медсестри. Цей закон зобов'язував надавати перевагу цивільним жінкам при роботі в армійських госпіталях [13; 479]. Такі медсестри отримували поденну плату у розмірі 40 доларів Конфедерації [3; 123], проте реальна вартість паперового долара Конфедерації була незрівнянно нижчою за золотий долар.

Величезна кількість жінок під час громадянської війни виконувала роботу медсестри на добровільних началах – так було і на Півночі, і на Півдні. Білі жінки, які працювали у госпіталях Конфедерації влітку 1862 року, були добровольцями. Після прийняття закону у вересні 1862 року паралельно із тими жінками, які перейшли на постійну роботу до державних армійських госпіталів, білі американки продовжили працювати медсестрами як добровольці. На Півдні жінки займалися тією ж добродійною роботою, що і на Півночі: вони збирали кошти і припаси для допомоги солдатам, піклувались про хворих та

поранених солдатів і організовували з цією метою асоціації, подібні до тих, що утворювались на Півночі.

У результаті активної роботи жінок як молодшого медперсоналу протягом громадянської війни фемінізувалась професія медсестри. Протягом другої половини XIX століття ставало все більше жінок-медсестер, і в 1900 році жінки складали дев'ять десятих представників цієї професії [21; 224]. Проте після перетворення професії медсестри на жіночу її спіткала звичайна доля фемінізованих спеціальностей: вона перетворилась на низькооплачувану і малопрестижну в порівнянні з "чоловічими" професіями.

Під час громадянської війни суттєво зросла роль жінки в суспільстві, що вже тоді усвідомлювали і відверто відзначали сучасники. Санітарна комісія на Півночі мала неоціненне значення для армії (у тогочасних періодичних виданнях зазначалось, що вона змінила історію війни [17; 155]), а жінки – для роботи самої комісії. У 1867 році в статті "Громадянська війна і суспільна доброчинність" у журналі "Харперс нью менфслі мегезін" зазначалось стосовно ролі жінок під час війни: "Жінка в Америці – не просто окраса суспільства, а його складова частина. Загальні інтереси суспільства – це і її інтереси... Ця країна – це її країна, війна була її війною, Санітарна комісія була такою ж мірою її протекції, як і її патроном. Жінка більше була корисною для комісії, ніж навпаки... І без неї [жінки] вона [комісія] не проіснувала б навіть місяця; безперечно, це так і було б, навіть якби комісія і розпочала б активне існування" [9; 361]. У 1868 році в іншому виданні, у статті "Жінки північного заходу під час війни", говорилося: "Вони так само брали участь у веденні війни, як їх брати, чоловіки і сини, які несли мушкети на полі бою" [5; 794].

Війна зумовила необхідність участі жінок у сфері оплачуваної праці й поза межами діяльності в забезпеченні фронту. Оскільки чоловіки перебували на війні, жінки, по-перше, були вимушені самостійно піклуватися про матеріальний стан родини, по-друге, отримали змогу зайняти робочі місця, які раніше належали представникам чоловічої статі. Під час війни більше мільйона чоловіків було вбито або поранено – безпрецедентна до того часу кількість [21; 224], що, в свою чергу, зумовило необхідність заміни цих чоловіків в економіці країни.

Першою причиною, яка примусила жінок зайнятись зароблянням грошей, стала необхідність в умовах відсутності чоловіків-годувальників, які загинули або просто перебували на фронті, утримувати себе та часто й родину. Ситуація ускладнювалась інфляцією, яка на Півночі у 1863-1864 роках сягнула 20% від реальної заробітної плати робітників [13; 448]. На Півдні інфляція була незрівнянно більшою: ціни вже в 1862 році зросли на 300%, тоді як рівень заробітної плати кваліфікованих та некваліфікованих робітників – тільки на 50% [13; 440]. У січні 1863 року три долари у паперах Конфедерації дорівнювали вартості одного золотого долара, а до грудня вони впали до 19-20 банкнот за один золотий долар [18; 257]. У січні 1864 року інфляція банкнот Конфедерації перевищила 600% [18; 197]. Хоча на фермах Півдня ситуація була дещо кращою, оскільки, як правило, продуктів вирощувалось більше, ніж споживалось, однак дуже сильно давалась взнаки відсутність чоловічої робочої сили.

Оскільки і на Півночі, і на Півдні під час війни була глобальна нестача працівників чоловічої статі, це спричинило у 1861-1865 роках значне розширення використання жіночої праці в різноманітних сферах: від медичного обслуговування і праці в конторах до промислового виробництва і сільського господарства. У сільській місцевості жінкам довелося господарювати на фермах

та плантаціях. На Півночі приблизно мільйон фермерів та робітників ферм пішли на фронт [13; 449]. Жінки працювали за них на полях, керували тогочасною сільсько-господарською технікою, яка дала їм можливість виконувати важку роботу, укладали фінансові угоди і несли відповідальність за все господарство. Більшість солдатів Півдня походили також із фермерів, і коли вони відіхали на фронт, жінкам довелося виконувати їх роботу на фермах. На плантаціях та великих фермах відбувалось те ж саме. Жінки залишилися і повинні були керувати великим господарством і рабами, причому інколи в умовах, коли на цих землях відбувались військові дії із усіма впливаючими з цього наслідками, а в якості допомоги вдома залишались лише старики та юні хлопці, замолоді для армійської служби. Рабів-чоловіків уряд Конфедерації вербував для допоміжних робіт на війні, таких, як будівництво доріг тощо. 50-60% від усієї кількості рабів-чоловіків підпадали під вербування [3; 121]. Деякі афроамериканські чоловіки втікали від господарів, інші намагались пробратись на території, зайняті військами Союзу. Це робило ще важчою долю рабів, родини яких руйнувались, а вони залишались самотніми. На плантаціях такі рабини були змушені виконувати більший масив роботи замість відсутніх чоловіків. У результаті афроамериканські жінки, як і до війни, несли подвійний тягар – як рабини і як жінки, і він посилювався відповідно до умов військового часу.

У містах протягом війни значно зросла кількість робочих місць, які обіймали жінки. Війна привела до зменшення гендерного дисбалансу у сфері праці, в тому числі в розподілі професій на "чоловічі" і "жіночі". Окрім медицини, жінки отримали змогу увійти до сфери "білих комірців". До 1860 року практично всі працівники контор належали до чоловічої статі, і лише у 1850-ті роки кілька жінок, серед яких була Клара Бартон – відома медсестра періоду громадянської війни, – впродовж нетривалого терміну працювали клерками у Бюро патентів Сполучених Штатів. Оскільки багато конторських службовців пішли на фронт і відчувалась нестача працівників у офісах, у період війни жінок було залучено до цього виду праці. Почалося з експерименту Еліаса Спіннера, в ході якого він найняв півтори тисячі американок конторськими службовцями. У звіті за цей експеримент, який пройшов успішно, було написано, що жінки виконували більшу і кращу роботу за 900 доларів на рік, ніж велика кількість клерків-чоловіків, яким за це платили в два рази більше [2; 432]. Тобто спостерігалась типова для XIX століття картина гендерної дискримінації в оплаті праці, яка для жінок зіграла амбівалентну роль: з одного боку, жінки отримували більше можливостей знайти роботу і це сприяло розвитку ринку жіночої праці, оскільки наймати жінок було вигідніше, ніж чоловіків, а за час війни було доведено, що жінки можуть виконувати різноманітні роботи не гірше за чоловіків, а з іншого боку, це не призводило до справжньої рівноправності, оскільки дискримінація за ознакою статі залишалась у вигляді рівня оплати. Однак саме через нижчий рівень заробітної плати жінки отримували переваги перед чоловіками при наймі на роботу, що навіть викликало занепокоєння чоловічих тред-юніонів. У 1863 році редактор газети "Фінчер трейдс ревью", відомий тред-юніоністський діяч Фінчер розпочав на сторінках свого видання агітацію за підвищення оплати жіночої праці, щоб вона не складала такої конкуренції для чоловічої. Загалом масштаб використання жіночої (і дитячої) праці під час громадянської війни був настільки великим, що в результаті впав рівень чоловічої заробітної плати відповідно до жіночої [2; 432].

Під час війни з'явилися так звані "урядові дівчата", які отримали роботу конторських працівників в урядових закладах. Спочатку таких дівчат взяли на роботу до міністерства фінансів клерками, копіювальницями, працівницями монетного двору тощо, а потім інші міністерства, наслідуючи приклад фінансового, стали також зараховувати жінок до лав своїх службовців.

У Конфедерації американки також отримали можливість працювати в державних конторах, хоча, на відміну від Півночі, де після закінчення війни багато конторських службовців жіночої статі продовжили працювати на своїх посадах, поразка Півдня призвела до завершення їх роботи.

Конторська робота, так само, як посади молодшого медичного персоналу (медсестри, санітарки), почала фемінізовуватись під час громадянської війни. Хоча одразу після її завершення певну кількість жінок-клерків замінили чоловіки, які повернулись з фронту, проте жінок продовжували наймати і в державному, і в приватному секторі для роботи в конторах, і вони працювали клерками, рахівниками тощо. У 1875 році число жінок, працюючих у державних конторах, вдвічі перевищувало їх кількість під час війни [14; 375].

Окрім домашньої прислуги, у містах найчисельнішими категоріями працюючих жінок, незважаючи на загальне зростання кількості жіночих професій, залишались, як і до війни, робітниця фабрик і надомниці. Якщо в 1860 році серед робітників фабрик жіночий контингент складав одну четверту від загальної кількості, то в 1865 – вже третину. За час війни кількість жінок, працюючих на фабриках, зросла на 40% [14; 375]. Жінок на Півночі почали наймати навіть на такі підприємства, де раніше працювали лише чоловіки, в тому числі на заводи, які виготовляли військову продукцію.

Жінкам Конфедерації під час війни також довелося включитись до сфери професійної, оплачуваної праці. Як і на Півночі, збільшилась кількість робітниць, які працюючих на заводах. Зросла кількість жінок-робітниць на текстильних фабриках, їх почали наймати також на військові підприємства, де вони брали участь у виробництві гільз та патронів. У результаті вибухів на артилерійських заводах та арсеналах Конфедерації загинуло не менш ста жінок [14; 377].

Існували інші види оплачуваної праці на користь фронту, яку виконували жінки Півдня під час війни. Інтендантське бюро при Військовому департаменті займалося організацією виробництва речей, необхідних для солдатів, інтендантські склади стали також свого роду розрахунковими палатами для жінок, які виготовляли домоткану текстильну продукцію. Деякі з них приносили і продавали на склад нитки і пряжу, зроблені домашнім способом, інші брали там ці нитки і робили з них тканину, треті з цієї тканини шили одяг. Інтендантське бюро започаткувало таку систему у 1863 році, і вона ефективно функціонувала.

У період 1861-1865 років жіноча праця, як і раніше, оплачувалась значно гірше, ніж чоловіча, в тому числі за однакову роботу. Ситуація із заробітною платою загалом була важкою під час громадянської війни. Прожитковий мінімум на Півночі в цей період зріс у півтора-два рази [2; 386], і заробітна плата за ним не встигала, а часто і залишалась на довоєнному рівні. Більшість кваліфікованих робітників отримували плату на рівні споживацького кошика, однак середньокваліфіковані та малокваліфіковані робітники, в першу чергу жінки, заробляли набагато менше [21; 375].

Особливо тяжким було становище швачок, а багато з них працювали на потреби фронту, виготовляючи предмети амуніції солдатів. Дівчата, які виготовляли парасольки, отримували 3 долари на тиждень, з яких вираховува-

лась вартість голок і ниток. Майстрині, які виготовляли китиці для парасольок, у 1853 році мали за це 6 доларів на тиждень, а в 1863 році – тільки 4 долари, працюючи при цьому з половини на сьому ранку до десятої вечора. До війни заробітна плата в кілька доларів була цілком непоганою для робітниць, але з підвищенням цін рівень життя майстринь значно впав. Вони повинні були також сплачувати вартість голок і ниток, якими користувались, а вартість однієї котушки підскочила з 4 до 10 центів. Це було фінансово важко для швачок, які в 1862 році отримували усього 17 центів на день, працюючи 12 годин на добу [2; 386]. При цьому найнижча ціна за кімнату з пансіоном в Нью-Йорку складала на той час 2 долари 25 центів на тиждень [3; 123], а заробітна плата швачок, як правило, була від двох до чотирьох доларів за 70-годинний робочий тиждень [21; 375].

У 1863 році в Нью-Йорку було організовано Жіночу робочу спілку захисту, основне завдання якої полягало у пошуку засобів поліпшення життя робітниць. Спілка боролась за підвищення жінкам заробітної плати, навіть філадельфійська філія організації в 1865 році домоглась безпрецедентної двогодинної зустрічі з президентом Лінкольном і обговорення питання дискримінації в оплаті праці. Спілка не припинила свого існування і після громадянської війни, і значною мірою завдяки її зусиллям було прийнято закон, який карав ув'язненням підприємців за невиплату робітницям заробітної плати. Спілка захисту жінок проіснувала майже до кінця століття – до 1894 року. Вона була не єдиною в своєму роді, в інших містах (Філадельфія, Чикаго, Індіанapolis, Сент-Льюїс) діяли подібні організації. Треба зауважити, що, хоч вони захищали інтереси працюючих жінок, однак всі вони не були тред-юніонами.

На Півдні, враховуючи значно гіршу, аніж в Союзі, економічну ситуацію, жінки вдавались навіть до такої радикальної форми протесту, як заколот. Вони проходили в кількох містах, в тому числі у Річмонді та Мобілі у 1863 і 1864 роках, і носили назву хлібних заколотів, оскільки були спричинені нестачею продуктів харчування і високими цінами на них.

Війна сприяла розширенню участі жінок ще в одній сфері зайнятості. Так, саме під час громадянської війни відбулась фемінізація вчительської професії – настільки багато вчителок в цей час найняли на роботу. Наприкінці війни рух допомоги фрідменам (звільненим рабам) направив на Південь з метою поширення освіти серед афроамериканського населення більше 1000 вчителів [8; 25], серед яких більшість – приблизно три чверті – складали жінки.

Під час громадянської війни з'явився один з найвідоміших жіночих коледжів країни – коледж Вассар. Перед самим початком війни, 26 лютого 1861 року, відбулось перше засідання ради попечителів цього коледжу. Викладачами у Вассарі працювали і чоловіки, і жінки, проте рада попечителів та президент коледжу при призначенні на керівні посади віддавали перевагу чоловікам і противились рівній оплаті праці чоловіків-викладачів та жінок [19; 725].

Загалом, протягом громадянської війни гендерні відносини, побудовані на суб'єтно-об'єктній ієрархії, зазнали помітних змін. Американські жінки на Півночі і на Півдні в цей період масштабно, як ніколи до цього часу, увійшли в економічне життя країни. Такої економічної самостійності, хоча і нав'язаної ситуацією і часто неохоче сприйнятої самими жінками, ще не було в історії США. Відбулось зростання кількості видів професійної зайнятості американок. Особливе значення мало широке проникнення їх в медичне обслуговування, на конторську роботу, фемінізація вчительської професії,

оскільки таким чином для жінок відкрилась можливість працювати на більш престижних, краще оплачуваних, "інтелектуальних" роботах, які раніше були досяжними лише для чоловіків. У подальшому кількість жінок в таких професіях невинно зростала, тоді як перед війною більша частина жінок, котрі працювали на оплачуваних роботах, належала до категорії робітниць, служниць або надомниць. Такий характер розширення сфери зайнятості жінок створив умови для входження до професійних відносин також представницям середнього класу, оскільки з'явилися види робіт, які відповідали їх культурному рівню. В другій половині XIX століття зростала кількість працюючих жінок з середнього класу.

Перераховані вище фактори зумовили підвищення економічного статусу жінки в американському суспільстві в результаті громадянської війни. Значна громадська активність жінок у цей період зумовила підвищення їх суспільного статусу. Хоча в ході війни зберігались прояви гендерної дискримінації, навіть у тих випадках, які загалом можна вважати досягненнями у справі збільшення жіночих можливостей (менша в порівнянні із чоловічою заробітна плата жінок-клерків і медсестер, переважання серед оплачуваних працівників Санітарної комісії чоловіків, а серед неоплачуваних – жінок тощо), проте в цей час відбувалась помітна нівеляція традиційних патріархальних відносин панування/підкорення, зумовлена зростанням самостійності американок.

Громадянська війна 1861-1865 років у США зіграла велику роль у зростанні рівноправності американського жіноцтва. Вона стала важливим етапом у розвитку проблеми рівноправності жіноцтва в США, оскільки її події сприяли посиленню тенденції до поліпшення становища жінок у соціально-економічному і політичному житті і підвищення їх суспільного статусу. Через потреби воєнного часу протягом 1861-1865 років, коли виникла необхідність у мобілізації всіх, навіть прихованих, ресурсів, відбулось зростання економічної ролі жінки та її суспільної активності. Розширилась сфера використання жіночої праці, тому що жінки були змушені замінювати чоловіків, котрі перебували на фронті. Під час війни більше мільйона чоловіків було вбито або поранено, і потреби економіки держави вимагали заступити їх за рахунок жіночих трудових ресурсів. Зросла кількість жінок, які працювали на виробництві та в сільському господарстві. Лише на Півночі близько мільйона фермерів та робітників ферм було призвано до армії, а тому жінки працювали замість них та несли відповідальність за господарство. Протягом війни через нестачу

чоловіків-трударів відбулось освоєння жінками професій, які раніше вважались чоловічими (канцелярська робота, медичне обслуговування, вчителювання), сталась фемінізація деяких професій. Американки на Півночі і на Півдні країни відіграли величезну, життєво важливу роль у медичному обслуговуванні армії. Примітним було те, що до війни медичні професії вважались суто "чоловічими". Завдяки діяльності Санітарної комісії на Півночі, більшу частину працівників якої складали жінки, спостерігався низький для свого часу рівень смертності від хвороб. Жінки довели свою здатність виконувати в суспільстві ті функції, які традиційно були прерогативою чоловіків, і це привело до зростання суспільної ролі та соціального статусу американок. Діяльність жінок протягом війни сприяла зміні традиційних патріархальних стереотипів суспільної свідомості про біологічно детерміновану розумову та фізичну нижчість жінки і, відповідно, непристосованість її до "чоловічих" занять. Війна послужила каталізатором зростання гендерної рівноправності та емансипації жінок.

1. Мілет К. Сексуальна політика: Пер. з англ. – К.: Основи, 1998. – 620 с.
2. Фонер Ф. История рабочего движения в США от колониальных времен до 80-х гг. 19 в.: Пер. с англ. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1949. – 636 с.
3. Эванс С. Рожденная для свободы. История американских женщин: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1993. – 317 с.
4. Banner L. W. Women in Modern America: A Brief History. – 2nd ed. – San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1984. – ix, 294 p.
5. Blake H. T. The Women of the Northwest during the War // New Englander and Yale Review. – Vol. 27 – Issue 105. – October 1868. – P. 790-798.
6. Congressional Action in the First Session of the 48th Congress, 1883, 1884. – [Washington (D.C.): G.P.O., 1884.] – 70 p.
7. Flexner E. Century of Struggle. The Woman's Right Movement of the United States. – New York, 1972. – 384 p.
8. Foner E. Reconstruction: America's Unfinished Revolution, 1863-1877. – New York: Harper & Row, 1988. – xxvii, 690 p.
9. Frothingham O. B. Civil War and Social Beneficence // Harper's New Monthly Magazine. – February 1867. – Volume 34. – Issue 201. – P. 356-363.
10. Hale E. E. United States Sanitary Commission // The Atlantic Monthly. – April 1867. – Vol. 19. – Issue 114. – P. 416-429.
11. Jarvis E. Sanitary Condition of the Army // The Atlantic Monthly. – October 1862. – Vol. 10. – Issue 60. – P. 463-497.
12. Lincoln A. Speeches and Writings. 1859-1865. Speeches, Letters, and Miscellaneous Writings, Presidential Messages and Proclamations. – New York, 1989. – 787 p.
13. McPherson J. M. Battle Cry of Freedom: The Civil War Era. – New York: Oxford University Press, 1988. – xix, 904 p.
14. McPherson J. M. Ordeal by Fire: The Civil War and Reconstruction. – 2nd ed. – New York: McGraw-Hill, 1992. – xxi, 713 p.
15. Schneider D., Schneider C. J. Women in the Workplace. – Santa Barbara (Calif.): ABC-CLIO, 1993. – xxix, 371 p.
16. The Sanitary Commission // The North American Review. – P. 167.
17. The Work of the Sanitary Commission // The North American Review. – January 1867. – Vol. 104. – Issue 214. – P. 142-155.
18. Thomas E. M. The Confederate Nation: 1861-1865. – New York: Harper & Row, 1979. – xvi, 384 p.
19. Tyler M. Vassar Female College // New Englander and Yale Review. – October 1862. – Vol. 21. – Issue 81. – P. 725-745.
20. United States Sanitary Commission // New Englander and Yale Review. – P. 71.
21. Woloch N. Women and the American Experience. – New York: Knopf, 1984. – xi, 567 p.

Надійшла до редколегії 21.05.09

К. Ніколаєць, докторант

ВИНИКНЕННЯ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті здійснено огляд та аналіз праць, присвячених виникненню Народного Руху України.

The author is analyses main aspects of scientific research of Narodny Ruch of Ukraine.

Серед робіт, присвячених висвітленню піднесення суспільно-політичної активності населення України в роки перебудови, варто виділити студії, де мова йшла про організацію та діяльність Народного Руху України. У них аналізувалися різноманітні аспекти переростання руху на партію із визначенням причин успіхів у боротьбі за владу у порівнянні із КПРС. На жаль ці роботи до останнього часу ще не були предметом спеціального історіографічного дослідження. Включення аналізу окремих публікацій з історії НРУ до історіографічних розділів деяких дисертацій не може вважатися достатнім.

Тривалий час основна увага дослідників концентрувалась на аналізі діяльності Народного Руху України як

провідної сили політичної опозиції у той час. Крім того, увага зверталася на формування на базі НРУ нових політичних партій і громадсько-суспільних об'єднань. Слід зазначити, що в Україні саме НРУ і його союзники по національно-демократичному табору висунули програму суспільно-демократичних перетворень, яка виявилася ширшою за запропоновану правлячою партією "перебудову". Фактично поява НРУ свідчила про те, що можливість радянського уряду контролювати ситуацію в середині країни стала певною мірою обмеженою. Політична боротьба навколо перспектив реалізації платформ влади і опозиції опинилася у центрі уваги багатьох вчених.

Фактично до кінця 1990-х років інтерес вітчизняних дослідників до вивчення діяльності НРУ був не досить великим і мав суто прикладний характер, пов'язаний з аналізом сучасного політичного процесу.

У цьому зв'язку заслуговують особливої уваги дослідження К. Богомаза [4, 5]. У них автор ґрунтовно розглянув питання багатопартійності в Україні, перетворення в суспільно-політичному житті, діяльність громадсько-політичних рухів і партій за економічну незалежність України, а також роль громадських об'єднань у формуванні національної свідомості й політичної культури народу республіки. Важливо зазначити, що виникнення НРУ було пов'язане з комплексом політичних, соціально-економічних та ідеологічних причин. Принциповим серед них, з одного боку, був сам процес демократичних перетворень, який з'явився в політичному, так і певною мірою у правовому розумінні відповідні заборони та обмеження на вільнодумство, що спричинило виникнення реального політичного плюралізму. З іншого боку, труднощі, суперечності й помилки в проведенні реформ, формування в суспільстві свідомості рішучого заперечення однопартійної системи як неспроможної вплинути на подолання всевладної бюрократії партійних і радянських органів. Своєрідним прискорювачем розвитку суспільно-політичних рухів і партій у багатопартійній системі було пробудження національної самосвідомості, прагнення народу України до суверенітету і незалежності.

Начерки історії виникнення неформальних організацій містилися у роботі О. Гараня "Від створення Руху до багатопартійності", яка вийшла друком у 1992 р. [8] В іншій роботі "Убити Дракона. З історії Руху та нових партій України" [9] автор зробив спробу висвітлити роль Руху у політичному житті суспільства, визначити основні причини та тенденції розвитку багатопартійності в Україні із доведенням їх об'єктивності.

Історичні аспекти новітньої політичної історії України, багатопартійності та створення політичної опозиції, ролі НРУ в суспільно-політичному житті України подав В. М. Литвин [18]. Разом з відтворенням протистояння політичних сил він спрогнозував кредо та соціальну базу нових партій праворадикальної орієнтації, Народного Руху України та інших новітніх політичних структур. Цінність його праці обумовлена фактологічним викладенням процесів і подій із залученням маловідомих архівних даних. Він розглядав НРУ за доволі радикальну суспільно-політичну організацію, котра спиралася у своїй діяльності на широкі та різноманітні політичні сили в країні у боротьбі за незалежність, вплив на зміну світогляду громадян України.

У працях В. Ковтуна [16] та Г. Гончарука [11] комплексно проаналізовано періоди становлення та розвитку організації, визначено її вплив на суспільно-політичне життя республіки. У дослідженнях піддано аналізу процес формування концепції і взаємодії чинників виникнення організації. Окремо розглядаються політичні постаті лідерів НРУ із зазначенням їх особистого впливу на розвиток політичних подій і еволюціонування організації. Варто зазначити, що дослідження Г. Гончарука побудоване на основі опрацювання відносно великої кількості різного роду джерел, серед яких важливе місце посідають документи НРУ. У той же час варто відзначити певну суб'єктивність вченого у оцінках історичних подій та спрощення викладу частини матеріалу.

Діяльність НРУ у сфері міжнародних відносин ґрунтовно проаналізовано у колективній монографії вчених Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України "Національні меншини України у ХХ столітті", де висвітлено роботу Ради національностей Руху, досліджено ставлення цієї організації до неукраїнських верств населення, зокрема до євреїв. Автори справедливо наголошували на послідовність у відстоюванні

українськими національними товариствами права на автономію національних меншин, які не мали державності за межами України. Крім того, у праці висвітлено суспільно-політичну діяльність представників національних меншин України із визначенням їх ставлення до титульного етносу та можливості проголошення незалежності. Дослідники справедливо вказували, що передумовою виникнення і розвитку нових політичних об'єднань було прийняття змін до Конституції УРСР із скасуванням керівної ролі комуністичної партії і закріпленням правових основ діяльності різних політичних партій України [23, 275-283].

Національні аспекти діяльності НРУ проаналізовано у кандидатській дисертації О. Шановської на тему: "Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989 – 1996 рр.)" [28]. Авторка фактологічно довела створення Народного Руху України за перебудову як організації національного відродження в Україні, показала консолідацію національно-свідомих сил навколо Руху в умовах горбачовської "перебудови". Завдяки застосуванню новітньої методології вона простежила еволюцію ідеологічної позиції Руху.

У дослідженні Г. Гончарука і О. Шановської [12] діяльність НРУ проаналізовано з точки зору участі організації у формуванні національної ідеї. Проблеми діяльності НРУ активно обговорювалися на конференціях "Народний рух України: місце в історії та політиці", що відбулися у 1994, 1996, 1998, 2000 рр у м.Одеса. Їх матеріали містять оцінки ефективності діяльності організації, думки щодо політичної орієнтації її лідерів, містять хронологію політичних подій за участі НРУ. У працях Ю. Луканова [19, 100-107] та В. Куліка [15, 98-102] висвітлено протиріччя між лідерами організації із визначенням причин їх загострення та оцінкою загальної спрямованості ідеології НРУ.

Варто наголосити, що поза увагою вчених не залишилися й регіональні аспекти діяльності НРУ. Наприклад, в роботах М. Тиского [27] та М. Голубця [10] детально висвітлені форми та напрями роботи Руху в регіонах, співпраця між обласними ланками організації.

Доцільно виділити дисертаційне дослідження С.Бондаренка, який присвятив його вивченню ролі Народного Руху України у національно-політичному житті наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття. Автор зробив в цілому вірний висновок щодо спрямованості розвитку НРУ, вважаючи, що він повторив долю аналогічних масових громадських організацій колишнього СРСР періоду перебудови, які переважно, мали схожі моделі, гасла, соціальні бази. Їх потужність залежала не стільки від внутрішньої згуртованості, скільки від наявності не менш сильного об'єкту протидії, на якому фокусувався весь суспільний негатив. Не випадково після проголошення незалежності України і заборони комуністичної партії дезінтеграційні процеси в НРУ набули незворотного характеру, що в політичних питаннях вилилося в протистоянні ліній І. Драча – М. Гориня та В. Чорновола, а в організаційно-структурних М. Поровського та В. Чорновола. Перемогло лінії Чорновола забезпечила потужна низова підтримка критично налаштованих до " нової " влади громадян, яка в свою чергу зумовлювалася суперечливістю умов постання незалежної Української держави в результаті політичних домовленостей між владою і рухівською верхівкою, а не внаслідок виконання рухівської програми. Перетворення Народного Руху України в політичну партію парламентського типу завершило значною мірою пошук варіантів власного місця в суспільно-політичному житті незалежної Української держави [6].

Варто виділити також дослідження діаспорного історика Р.Сольчаника, який показав ставлення НРУ до

визнання національно-культурних прав меншин в Україні, відзначаючи позитивні зміни, що відбулися на теренах СРСР у справі посилення уваги до їхніх мовно-культурних потреб [26, 129-136].

Окремо слід сказати про вивчення у пострадянській історіографії діяльності видатних лідерів українського національного руху із визначенням їхнього впливу на спрямування роботи політичних партій, громадських організацій і рухів у другій половині 1980-х років. В цілому правляча еліта в Україні на цьому етапі суспільного і державного розвитку виявилася неспроможною до швидких комплексних реформ через те, що по-перше складалася із вихідців соціально-класових груп, які об'єктивно боялися втратити владу. По-друге вона не володіла кадрами, які б відзначалися високою активністю, рішучістю і сучасною управлінською компетенцією. Правлячій еліті в Україні не протистояла серйозна реформістська опозиція, на роль якої могли б претендувати націонал-демократичні сили. Проте вони не мали стратегічної програми реформ, відповідного кадрового потенціалу.

У праці Т. Батенка проаналізовано громадсько-політичну діяльність І. Геля [3], особливо автор зупинився на його роботі в Комітеті по відродженню УАПЦ та участі в русі за легалізацію УГКЦ. Ще дві роботи цього автора присвячені керівникам та активним діячам УГС М. Гориню [2] та Б. Гориню [1]. Багато уваги сучасними дослідниками приділено вивченню роботи В. Чорновола [7, 20], О. Ємця [24], Л. Лук'яненка [14, 24; 22, 31-50]. На жаль, більшість досліджень являють собою некритичний розгляд діяльності цих діячів. Варто виділити роботу М. Михальченка та В. Андрущенка [21], яка присвячувалася висвітленню політичної діяльності Л. Кравчука із аналізом його стосунків із опозиційними політичними партіями та громадськими організаціями на фоні оцінок суспільно-політичних процесів в державі.

Українські вчені вірно зазначали, що тривалий час політичне лідерство в Україні ґрунтувалося в основному на вождизмі з націонал-романтичним і націонал-бюрократичним ухилом. Цей тип лідерства не передбачав глибоких професійних знань, а також опори на фахову команду однодумців і сучасну політичну партію. Науковці також вірно вказували схильність українців до харизматичного типу лідерства. Визначаючи спрямування політичної свідомості та рівень політичної культури населення України, пострадянські вчені справедливо відзначали, що на відміну від політичної культури Заходу, яка здебільшого залишалася деперсоніфікованою, або, інакше кажучи, партійною (виборець орієнтується не стільки на особу кандидата, скільки на партійні сили, які той представляє), політична свідомість переважною більшістю населення персоніфікована [17, 11].

Загалом у дослідженнях пострадянських українських науковців, які вивчали політичну діяльність представників української правлячої еліти вірно відзначалося, що її поява ускладнювалася цілим рядом обставин. У період існування СРСР особи, що намагалися відстояти на політичному рівні національні інтереси, оголошувалися "націоналістами" і до них застосовувалися найсуворіші методи з метою припинення подібної діяльності. Особливо сильного удару було завдано по національній політичній еліті у часи громадянської війни та сталінського режиму, який прагнув фізично знищити всіх українських національних лідерів. Ситуація ускладнювалася й тим, що Україна тривалий час не мала своєї державності. Тому суспільна думка деформувалася відповідним чином. Прагнення до національної незалежності навіть у середині ХХ сторіччя було у невеликої групи національно свідомої інтелігенції, з якою боролися шовіністи з КПРС. Загалом придушення національної самосвідомо-

сті українців, що здійснювалося як за часів радянської влади, так і за часів царизму, негативно відбилося на формуванні національно свідомої еліти.

Більшу гнучкість думок у справі характеристики українських політичних діячів виявляли представники зарубіжної історичної науки. Серед дослідників української діаспори варто відзначити роботу А. Каменського [13], яка була однією з перших праць з проблеми національно-демократичного руху в кінці 1980-х рр. Дослідження написане на основі відомих на заході офіційних друкованих та радіоматеріалів. У ній висвітлено процес зародження національного руху, створення неформальних організацій, їх діяльність, а також надруковано Статут деяких неформальних об'єднань. Аналогічні проблеми було розглянуто М. Прокопом, у праці якого показано вплив національного руху на суспільне життя в Україні протягом 1960 – 1980-х рр. [25]

Потрібно вказати на певну необ'єктивність оцінок закордонними авторами реалій українського національного руху у другій половині 1980-х років. Вони в основному дорікали українським лідерам у недостатній рішучості та радикалізмі дій і прагненні не задавалися питанням, яким чином у осіб, політична свідомість яких була сформована в умовах радянської дійсності може взятися західний погляд на речі та відповідні переконання. Використання методології інтегрального націоналізму названими авторами діаспори ставало на перепоні толерантному сприйняттю лідерів українського національного руху і характеристиці їх дій та поглядів відповідно до реальної обстановки в українському суспільстві. Така постановка питання, до речі заважала визначенню ставлення більшості населення УРСР до можливості розпаду союзної держави, що, фактично, до останнього часу її існування видавалося багатьом досить примарним.

Посилення міжнаціональних протиріч на теренах радянської країни поруч із руйнуванням образу єдності радянського народу у другій половині 1980-х років з одного боку досить жорстко розмежували дослідників у їхніх оцінках участі населення УРСР у суспільно-політичних процесах на захисників класичної радянської політичної системи і прихильників демократизації суспільства на основі багатопартійності та врахування національних інтересів представників СРСР, а з іншого – обумовили появу великої кількості нових перекручень трактування історичного процесу, на основі яких лежала переконаність у перспективності і важливості висвітлення так званих "білих плям" історії.

Перші дослідження історії виникнення НРУ характеризувалися певною мірою надмірним захопленням роботою цієї організації і обмеженістю критичних зауважень на її адресу. Ейфорія пов'язувалася із суб'єктивними чинниками відродження українського національного руху, який тривалий час взагалі не був представлений у політичній палітрі України на такому масштабному рівні. Більш виважений аналіз діяльності Народного Руху дозволив об'єктивніше визначити причини подальшого розпаду цієї організації із зазначенням ролі конкретних політичних лідерів у цьому процесі.

1. Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина ХХ ст.: політичний портрет Богдана Гориня. – Львів, 1997. 2. Батенко Т. Свіча Михайла Гориня: Штрихи до портрета. – К., 1995. 3. Батенко Т. "Я повстаю, отже я існую..." Політичний портрет І. Геля. – Львів, 1999. 4. Богомаз К.Ю. Багатопартійність в Україні: проблеми становлення і основні етапи розвитку. Деп. в УкрІНТЕІ, 27.07.92, №1152 – УК 92. 5. Богомаз К.Ю. Політичні партії і громадські організації на Україні (друга половина 80-х – на початок 90-х років ХХ ст.). – К., 1992. 6. Бондаренко С.В. Народний Рух України та його роль у національно-політичному житті наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття. – Дис... канд. іст. наук. – Тернопіль, 2006. 7. Він спалахнув смолоскипом... (Спогади... спогади... спогади). – Львів: Джерело, Дубно, 1999. 8. Гарань О.В. Від створення Руху до багатопар-

тиності. — К., 1992. 9. Гарань О.В. Убити Дракона. З історії Руху та нових партій України. — К., 1993. 10. Голубець М. Народний Рух України: Львівщина. Рік перший. — Львів, 1998. 11. Гончарук Г. Народний Рух України: Історія. — Одеса, 1997. 12. Гончарук Г.І., Шановська О.А. Національна ідея і Народний Рух України. — Одеса, 2004. 13. Камінський А. На перехідному етапі. "Гласність", "перебудова" і "демократизація" на Україні. — Мюнхен, 1990. 14. Кривдіна І.В. Опозиційна діяльність Л. Лук'яненка (1959-1991 рр.) // Бистришен. — 2001. — №3. 15. Кулік В. В'ячеслав Чорновіл і спроба реанімації Руху // Сучасність. — 1992. — №6. 16. Ковтун В. Історія Народного Руху України. — К., 1995. 17. Козюбра М. Державна влада: межі здійснення та форма організації (політико-правні аспекти) // Українське право. — 1995. — № 1. 18. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. — К., 1994. 19. Луканов Ю. Куди піде рухівський "Тризуб"? // Сучасність. — 1992. — №5. 20. Марусик П. А ми тую червону калину підіймемо... Документальне есе, 1989-1999. — Івано-Франківськ, 1999. 21. Михальченко М.,

Андрущенко В. Беловежське. Л. Кравчук. Україна 1991-1995. — К., 1996. 22. Мусієнко О. Український "Овод" Левко Лук'яненка // Рідна школа. — 1998. — № 9. 23. Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. — К., 2000. 24. Нетудихата Т. І плакали у січні квіти ...: Пам'яті відомого українського політика Олександра Смія. — К., 2003. 25. Прокоп М. Напередодні незалежності України: спостереження і висновки / Б-ка українознавства. — Нью-Йорк, 1993. — Т.62. 26. Сольчаник Р. Україна, Білорусь і Молдова: інтеграція по-імперськи, русифікація і боротьба за національне виживання // Укр. іст. журн. — 1992. — № 9. 27. Тиский М. Історія виникнення Народного руху України на Волині. — Луцьк, 2001. 28. Шановська О. А. Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989 - 1996 рр.): Дис... канд. історичних наук. — Одеса, 2003.

Надійшла до редколегії 26.05.09

І. Погорєлова, канд. іст. наук

СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКО-ПІВДЕННОКОРЕЙСЬКИХ ВІДНОСИН

Розглянуто українсько-південнокорейські відносини у 90-х рр. XX – початку XXI ст. у різних сферах суспільного життя. Доведено перспективність співробітництва з Республікою Корея.

The Ukrainian-South Korean relations are considered in 90-s of XX – beginning of XXI c., is analysed of different spheres of public life. Perspective of collaboration with Republic of Korea is well-proven.

Стратегічна мета України – європейська і євроатлантична інтеграція не повинна виключати можливостей розвитку відносин з країнами інших регіонів світу, зокрема, з Азійсько-Тихоокеанським регіоном (АТР). Так, під час візиту до Республіки Корея (РК) у 2006 р. президент України В.А. Ющенко наголосив, що на тлі своїх європейських пріоритетів Україна глибоко зацікавлена у розвитку відносин з лідерами азійського простору, зазначивши, що серед партнерів в Азії РК займає особливе місце [6].

Для АТР характерним є високий динамізм політичних та економічних процесів, що формують стійку тенденцію до його перетворення на важливий регіон світу. Нинішня фінансова криза напевно сприятиме подальшому об'єднанню АТР (йдеться про можливість створення єдиної валюти, що знизить залежність азійської економіки від долара і посилить економіку регіону). Процеси інтеграції відбуваються у регіоні за допомогою регіональних об'єднань: Асоціації країн Південно-Східної Азії (АСЕАН), зони вільної торгівлі країн АСЕАН+3 (Китай, Японія, РК), Організації азійсько-тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС), започатковано Форум АСЕМ, що об'єднує країни ЄС і Азії. Україна має вразовувати ці інтеграційні процеси, які матимуть наслідки і за межами регіону. Країни АТР у процесі інтеграції визначають перспективи глобальної конкурентної боротьби, розподілу товаропотоків і інвестиційних ресурсів [8, с. 16].

У свою чергу, Південна Корея – потужна і впливова держава Азії, одна з розвинутих країн світу. Тому є закономірним, що одним з головних зовнішньополітичних пріоритетів України в АТР є розвиток відносин з РК. Отже, є потреба дослідити українсько-корейські відносини, їх перспективи. В українській науці піднімаються проблеми розвитку країн АТР і співробітництва з ним нашої держави [1, 8]. Проте, мало досліджень, в яких би розкривалося співробітництво України з РК [2].

Республіка Корея визнала незалежність України 30 грудня 1991 р. Підписання Спільного Комюніке про встановлення дипломатичних відносин між Україною та РК 10 лютого 1992 р. започаткувало політичний діалог між країнами.

Слід вказати, що основна мотивація розвитку відносин з країнами АТР, зокрема, з РК була і залишається для України економічною. Внутрішній ринок РК переповнений і величезні капітали шукають нові вектори для економічної активності, перспективні ринки збуту, інвестиційні проекти. З огляду на це, для Кореї Україна є цікавим і перспективним партнером. Так, президент РК

Лі Мйон Бак нещодавно вказав, що Корея сприймає Україну як важливий центр корейських інвестицій у регіоні Центральної і Східної Європи [7]. Це повинна використати Україна. Корейські компанії інвестують в Україну, незважаючи на ризик через дешеву робочу силу, яка має високу кваліфікацію, наявність природних ресурсів, розвинутих технологій й фундаментальних наук [4, с.3]. РК зацікавлена в імпорті української сировини. Для її ділових кіл важливим є геополітичне положення України: активна діяльність на нашому ринку зміцнює позиції корейського капіталу в європейському економічному просторі.

Які вигоди від співробітництва з Кореєю отримує Україна? Повноцінне співробітництво з РК сприятиме побудові ефективної економіки, обміну новітніми технологіями. Сьогодні успіх країни залежать від залучення іноземних інвестицій в індустріальні галузі, при цьому, важливим є не лише прихід капіталу, а й знань, новітніх технологій. Особливістю економічно-інвестиційного співробітництва України з РК є те, що воно не супроводжується з боку корейців політичними умовами, що дає можливість керуватися насамперед економічною доцільністю.

Інтересам України відповідає освоєння нових ринків, зокрема корейського, що означатиме для вітчизняних виробників закріплення ринків збуту продукції. Так, на думку посла РК в Україні Лі Сонг Джу перспективи двосторонніх економічних відносин дуже хороші: обидві країни доповнюють одна одну; їх економіки мають промислову основу, а кожна з них – свої пріоритетні галузі. В Україні це аерокосмічна галузь, військова промисловість, металургія, а в Кореї – автомобілебудування, суднобудування і електронна промисловість [5].

Співпраця України з "азійськими тиграми" зміцнить її становище на міжнародній арені. Україні слід ефективно використовувати своє геостратегічне положення, вона може стати "мостом", об'єднуючи народи та транспортні коридори Європи і Азії, що відповідає і інтересам країн Азії, які потребують зменшення вартості та часу перевезень своїх товарів. Так, у 2006 р. під час III засідання українсько-корейського Комітету з торгівлі була підтверджена перспективність маршруту Іллічевськ – Пуасан. Транспортні проекти мають отримати належну державну підтримку, Україні необхідно долучитися до співпраці у рамках форуму АСЕМ, до проектів і програм співробітництва з Азією.

Важливим для України є вивчення корейського досвіду при реформуванні своєї економіки. Так, посол

Кореї Хо Сун Чол, пояснюючи зростання економіки РК, вказує, що керівництвом країні приймалося безліч дій, з метою збільшення накопичень, розширення експорту, залучення інвестицій, технологій, що дозволило РК зайняти гідне місце у світі [9].

Сприяти українсько-кореїській співпраці мають зустрічі між делегаціями обох країн, особливо на вищому рівні. Зазначимо, що первинне співробітництво полягало у створенні необхідного фундаменту, зокрема, з 1992 р. у Києві діє посольство РК, а з 1997 р. – посольство України у Сеулі. В цілому, підписано низку документів, які регулюють відносини між країнами у політичній, економічній, торговельній, науково-технічній, культурно-гуманітарній сферах.

Так, у ході державного візиту до РК президента України Л.Д.Кучми у грудні 1996 р. було підписано Спільну Декларацію про принципи відносин та співробітництва між Україною та РК (у якій вказано, що сторони розвиватимуть дружні відносини, всебічне співробітництво), Угоду між урядами про взаємне сприяння та захист інвестицій, Меморандум про взаєморозуміння щодо заснування Спільного Комітету з торгівлі. Практичним результатом переговорів стало створення в 1998 р. спільного проекту Запорізького автозаводу і корпорації "Деу". Сьогодні завод належить близько половини сукупного випуску автомобілів в Україні, це підприємство, що володіє повним циклом виробництва легкових автомобілів.

Наголосимо, що Південна Корея була однією з перших країн, що вклала чималі суми інвестицій до України, з азіатських країн-інвесторів найбільші інвестиції у нашу економіку зроблені саме РК, яка посідає 12 місце (172,4 млн дол.) у загальній кількості інвестицій в Україні. В країні діє 27 підприємств з корейським капіталом.

За умов належного врахування підходів південнокореїського партнера Україна спроможна побудувати життєздатну систему відносин з РК. На Кореїському півострові зберігається проблема роз'єданого народу, небезпека розповсюдження ядерної зброї. Все це необхідно враховувати при визначенні стратегії України щодо РК. Україна підтримує політику об'єднання Кореї, виступає за розв'язання цієї проблем за допомогою діалогу між КНДР і РК і багатосторонніх переговорів. Україні потрібно і надалі підкреслювати підтримку політики мирного об'єднання Кореї. Щодо ядерної програми КНДР, Україна офіційно наголошувала про недопустимість розповсюдження ядерної зброї і висловлювала готовність допомогти у вирішенні ядерної кризи, поділившись власним досвідом. Зі свого боку, Корея підтримувала намір України вступити у Світову організацію торгівлі, сьогодні, в її прагненні вступити в ЄС.

Двостороннє політичне співробітництво розвивається і за допомогою зустрічей, візитів керівників зовнішньополітичних відомств та проведення політичних консультацій, візитів парламентських делегацій і ін. Так, міністр закордонних справ України К. Грищенко здійснив офіційний візит до РК 6-8 червня 2004 р. Під час його зустрічі з президентом РК Ро Му Хйоном було висловлено готовність продовжувати широку взаємодію в ООН. Сторони констатували збіг позицій з реформування ООН, інших актуальних проблем світової політики, зокрема, відбудови Іраку, боротьби з тероризмом.

Знаменною подією для розвитку відносин мав офіційний візит 20-22 жовтня 2005 р. прем'єр-міністра РК Лі Хе Чхана в Україну, який став першим візитом високого рівня в Україну. За результатами переговорів сторони підписали міжурядові угоди: про морське торговельне судноплавство, про грантову допомогу й технічне співробітництво, проект Угоди про безвізові поїздки для власників дипломатичних паспортів.

Республіка Корея стала другою країною після Японії, для якої в Україні ввели безвізовий режим для громадян РК, які знаходяться в Україні строком до 90 днів; для громадян України і РК, які користуються дипломатичними паспортами, на такий же строк; передбачено продовження до 5 років терміну дії багаторазових віз для громадян держав, які відвідують країни в ділових цілях. Спрощення візового режиму мало позитивний вплив на відносини: кількість корейців, які відвідали Україну, як і кількість українців відвідавших Корею, збільшилося в 2-3 рази.

Розширив спектр співпраці між країнами державний візит В.А. Ющенка до Республіки Корея 18 – 19 грудня 2006 р. У ході переговорів під головуванням В. Ющенко і Ро Му Хйона було обговорено широке коло питань (налагодування нових економічних зв'язків, співпраця в авіакосмічній сфері, створення прямого авіасполучення між Києвом і Сеулом, поліпшення умов життя корейської общини в Україні, визнання дипломів про вищу освіту). Було досягнуто домовленості щодо перетворення Спільного комітету з питань торгівлі у Міжурядову комісію з питань торговельно-економічного співробітництва, що матиме ширші повноваження. Крім того, мова йшла про визнання парламентом РК Голодомору 1932-33 рр. актом геноциду українського народу. У відповідь спікер Лім Че-джанг завірив, що парламент працюватиме над адекватною оцінкою цієї трагедії.

За результатами самміту прийняли Спільну заяву, підписали міжурядові угоди про співробітництво у сфері оборонної промисловості і матеріально-технічного забезпечення та про співпрацю у галузі використання космічного простору у мирних цілях. Південна Корея входить у десятку країн з найбільшим військовим бюджетом. Тому стати одним з постачальників озброєння, військової техніки в цю країну вигідно для України, враховуючи наш досвід у танкобудуванні, виробництві високотехнологічної зброї. При цьому слід враховувати потреби РК, можливо, необхідним є постачання не серійної техніки, а випуск техніки під конкретне замовлення. Співробітництво у космічній галузі є предметом зацікавленості України, яка має потенціал в авіаційній, ракетно-космічній галузях. Так, у 2006 р. РК запустила супутник, який було виведено на орбіту українським ракетоносієм.

Відбулося також підписання Рамкової міжбанківської експортної кредитної угоди, яка передбачала фінансування придбання товарів і послуг не тільки корейського виробництва, а й з інших країн, в межах 60 млн. дол. до 5 років.

Зазначимо, що тривалий час зусилля сторін були зосереджені на реалізації зазначених домовленостей, досягнутих у ході візиту В. Ющенка до РК.

Розвивається співробітництво України з Республікою Корея у рамках ООН і інших міжнародних організацій, відзначимо активний рівень взаємодії України та РК з питань виборів до органів міжнародних організацій.

Слід виокремити і співробітництво між законодавчими органами Кореї та України. У Верховній Раді України створена Українсько-кореїська асоціація міжпарламентських зв'язків, у парламенті РК з 1998 р. діє Кореїсько-українська асоціація міжпарламентських зв'язків. У 1995 р., 2000 р. відбулися візити до РК голів ВРУ О.О.Мороза, І.С.Плюща. У квітні 2002 р. Україну відвідав віце-спікер РК Кім Чонг Хо, у 2006 р. – спікер Лім Чае Джунга.

Поглибленню діалогу між державами сприяло те, що в липні 2009 р. вперше за 18 років незалежності, прем'єр-міністр України Ю. Тимошенко відвідала Південну Корею. Метою візиту було активізація співпраці і виведення її на новий рівень. Одним з головних питань

переговорів було участь корейських інвесторів у будівництві енергоблоків на Рівненській і Хмельницькій АЕС і питання інвестицій в інші галузі економіки. Так, Ю. Тимошенко відзначила, що уряд розраховує на співпрацю у сфері енергетики, в аграрному секторі [11].

Корея має досвід впровадження передових технологій і створення атомної промисловості. Логічно, що співпрацю в області енергозбереження зацікавилися в Україні. Двосторонні відносини визначаються в цій галузі Угодою між урядами про співробітництво в галузі використання ядерної енергії в мирних цілях (2007 р.). Україна може здійснювати поставки в РК електрообладнання та продукції турбінобудування. Розширенню взаємодії у даній галузі сприяло підписання 14 травня 2009 р. меморандуму між "Енергоатомом" і корейською електроенергетичною компанією KEPSCO, який передбачає розширення співпраці у сфері проектування та будівництва атомних електростанцій.

Зазначимо, що більша частина візиту Ю. Тимошенко була присвячена спілкуванню з представниками корейських корпорацій. Прем'єр запропонувала їм взяти участь у конкурсі щодо купівлі акцій "Укртелекому", у будівництві нафтопереробного заводу і видобутку природного газу із шельфу Чорного моря. Керівники корейських корпорацій висловили зацікавленість у будівництві портів, залізниць в Україні; у розробці покладів урану; отриманні української сталі.

За результатами переговорів між прем'єр-міністрами України і РК було підписано ряд документів: про взаєморозуміння між Міністерством економіки України і Міністерством економічних знань РК, у сфері використання інструментів торгового захисту і Меморандуми про взаєморозуміння між "Державним експортно-імпортним банком України" і "Експортно-імпортним банком Кореї", між "Укрзалізницею" і корейськими компаніями щодо співпраці у галузі залізничного будівництва.

В цілому, підсумки візиту Ю. Тимошенко до Сеула вищі, ніж конкретні домовленості, досягнуті під час поїздки. Візит може дати позитивний імпульс розширенню двосторонньої співпраці та залученню корейських інвестицій в економіку України. Так, Ю. Тимошенко наголосила, що уряд сприятиме тому, щоб всі "зелені вулиці" для корейського бізнесу були відкриті [11]. Для цього, зокрема, у Кабінеті міністрів буде створена група сприяння корейським інвесторам.

Зважаючи на останні події слід зазначити, що відносини між Україною і РК активізувалися, і не лише у політичній, а й у економічній сфері. Так, зовнішньоторговельний обіг товарів і послуг України з РК у 2008 р. становив 2,69 млрд. дол. і збільшився, у порівнянні 2007 р. в 1,5 раза. Обсяги експорту становили 636,7 млн. дол., імпорту склав 2,05 млрд. дол. [3]. За підсумками двосторонньої торгівлі України з країнами Азії у 2008 р. за обсягами експортних поставок товарів, що здійснювались з України до РК, остання посіла 8 місце, а за обсягами імпорту – РК посіла 3 місце у регіоні. Україна є одним із найбільших торгових партнерів Кореї серед країн СНД. Структура експорту товарів з України у Корею представлена в основному сировинними ресурсами. Важливим для України є збільшення експорту до РК і його перебування на користь високотехнологічної продукції та продукції з високим ступенем обробки.

Водночас, показники економічної співпраці, надходження інвестицій попри позитивну динаміку не відповідають потенціалу у України, і її партнеру. Гірше розвиваються відносини у сільськогосподарському секторі, у який спрямовано незначну частину корейських інвестицій. РК є одним з найбільших імпортерів сільськогосподарської

продукції і українські товари мають можливість збільшити поставки цієї продукції на ринок РК.

Між державами створено інфраструктуру культурного та гуманітарного співробітництва, що включає ряд гуманітарних організацій, культурних і навчальних центрів, встановлено контакти між навчальними закладами, культурними колективами. Співробітництво у сфері технічної допомоги здійснюється по лінії Корейського агентства міжнародного співробітництва. Так, з 1992 р. до 2002 р. через це агентство 207 громадян України стажувалися в РК. В останній час збільшилася кількість обмінів вченими, студентами. Водночас, невирішеним залишається питання підписання угоди про визнання документів про вищу освіту, проект якої був переданий РК ще у 2006 р.

У цілому, Корея надала матеріальну допомогу Україні на суму понад 20 млн. дол. (с. 254). РК допомагає у будівництві "Укриття" на Чорнобильській АЕС (участь РК у проекті складає 300 тис. дол.), організовує лікування в РК дітей, що постраждали від Чорнобильської катастрофи. Неодноразово представники уряду Кореї передавали медичне обладнання в наші лікарні. Компанія Samsung співпрацює з олімпійським комітетом України і є спонсором національної і юнацької футбольної збірної України, підтримує художню гімнастику.

Україні ж слід звернути увагу на покращення умов для етнічних корейців (РК неодноразово порушувала цю тему). До того ж, РК має намір здійснювати інвестування у сільське господарство у тих регіонах України, де надається сприяння у створенні інфраструктури для корейців.

Отже, з моменту встановлення дипломатичних відносин відбулися візити президентів і прем'єр-міністра України в РК, але не відбулося жодного зворотнього візиту на такому рівні в Україну, окрім візиту прем'єр-міністра РК Лі Хе Чхана в 2005 р. Сеул має "борг" візитів вищого керівництва до України. Між державами підписано низку документів, водночас, необхідні кардинальні дії, спрямовані на розширення і поглиблення співпраці між державами в усіх сферах. Українсько-корейські відносини не повинні мати декларативного характеру, оскільки всебічний розвиток відносин з РК дозволить реалізувати ряд задач вітчизняного економічного розвитку. До перспектив партнерства України та РК необхідно віднести: подальший розвиток політичного діалогу, співробітництво в галузях економіки, науки і техніки, міжнародних питаннях (співпраця у межах ООН; нерозповсюдження ядерної зброї; подолання наслідків Чорнобильської трагедії).

1. Азійський напрям зовнішньої політики України: проблеми і перспективи. // Колективна монографія за ред. В. Шведа.-К., Друкарня ДУС, 2008.-222 с. Щергін С. АТР: історія та сучасність. – К., 1993. – 91 с. 2. Афанасьєв І. Дипломатическим отношениям между РК и Украиной – 10 лет // Персонал. – 2002. – № 1. – С. 42–44.; Мандрик І., Іпатюк О. Основні напрями співробітництва між Україною та РК // Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки – 2008. – № 6; Мусіна Л. Економічна політика і розвиток реформ у Південній Кореї: досвід для України // Економіка України – 2002. – № 6. – С. 35–42. 3. Дані наведені за Державним комітетом статистики України // <http://www.mfa.gov.ua/korea/ua/7353.htm>. 4. Канг Гун-Тек Побожовання іноземних інвестицій – стереотип застарілого мислення // День. – 1999.-№29.-С.3. 5. Ли Сонг Джун За 5 лет товарооборот может достигнуть миллиарда долл. // <http://telegrafua.com/182/world/1198/>. 6. Президент зустрівся зі студентами Корейського університету // <http://www.president.gov.ua/news/4974.html>. 7. Президент РК уверен, что Украина преодолет кризис // http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=228989561&cat_id=1225629. 8. Романов Д. АТР в системі економічних пріоритетів України // Автореф. дис...канд. екон. наук: 08.05.01 / НАН України. ICEIMB.-К., 2002.–18 с. 9. Хо Сун Чол Необходимость обороняться закалила наши характеры // Политик Hall.-2007.-№38//www.politikhall.com/?page=filing&a_id=479. 10. Шин Д. Современное состояние и перспективы сотрудничества между РК и Украиной // Національний Вісник ДАУ. -2003.- №8. –С. 253-257. 11. Ю. Тимошенко: будет создана группа содействия инвесторам // http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=228927636

КРИЗА ПАРТІЇ ДЕМОКРАТИЧНОГО СОЦІАЛІЗМУ НІМЕЧЧИНИ ПІСЛЯ УСПІХУ 1998 РОКУ

Спираючись на німецькомовні документи і матеріали, автор висвітлює наслідки успіху Партії демократичного соціалізму у виборах різних рівнів 1998 року, які призвели до внутрішньопартійної кризи.

Based on the documents and materials in German language, the author highlights the impact of the success of the German Party of Democratic Socialism in elections at various levels in 1998, which led to internal crisis.

Партія демократичного соціалізму є досить суперечливою силою на загальнонімецькій політичній арені. ПДС утворилася з правлячої партії НДР Соціалістичної єдиної партії Німеччини, що стало однією з найбільших перепон у її розвитку як загальнонімецької політичної сили.

Метою статті є дослідження кризових процесів, які мали місце в історії Партії демократичного соціалізму після успішного виборчого процесу 1998 року.

У дослідженні було використано статистичні данні виборчої комісії [3], окремі публікації у німецьких періодичних виданнях [2, 5] а також рубрикації партійних функціонерів [6, 7].

В українській історіографії проблематика ПДС досі залишається поза увагою науковців. Розглядаючи німецьких науковців, то загальною історією ПДС займався Манфред Беренд, якому належить праця по загальній історії ПДС до 2006 року [1]. Слід також виділити праці Геро Нойгебауера і Ріхарда Штоса, які у своїх дослідженнях критично розглядали ПДС з різних сторін, використовуючи соціологічні і політологічні дослідження [9].

27 вересня 1998 року на виборах до німецького Бундестагу 14 скликання ПДС змогла досягти найкращого серед усіх загальнонімецьких голосувань результату. На виборах вона здобула 5,1 % голосів виборців і 36 прямих мандатів. Перше місце отримала Соціал-демократична партія Німеччини [3].

Таким чином, вперше Партія демократичного соціалізму змогла здобути статус окремої фракції. Лідером фракції, як і очікувалося, став Грегор Гізі. Окрім того кандидат від ПДС Петра Бласс стала віце-президентом.

Після блискучого для ПДС виборчого процесу 1998 року, партія змогла розпочати свою участь в урядуванні на рівні окремих федеративних земель. Так, на початку листопада 1998 року Партія демократичного соціалізму змогла стати повноцінним партнером у земельному уряді Мекленбурга-Передньої Померанії. Від ПДС в уряді федеративної землі було задіяно три міністри. Між ПДС і СДПН було підписано перший коаліційний договір. Згідно з ним Хельмут Хольтер, Мартіна Бунге і Вольфганг Метлінг ставали міністрами федеративної землі ФРН [1]. Окрім того договір містив ряд пунктів, які розходились з попередніми позиціями Партії демократичного соціалізму, зокрема у питаннях фінансування общин і забезпеченні потрібних робочих місць.

Проте недоліки на коаліційному рівні на той час не викликали якогось ажіотажу, адже ПДС вперше змогла виступити у якості владної сили. Цей факт спричинив і певне похвалення у пресі, адже фактично не пройшло ще й 10 років як діяльність СЕПН було припинено народом. Тепер виборці проклали шлях для спадкоємиці СЕПН ПДС до участі в уряді. Разом з цим у ФРН потрапила і колишня партійна еліта НДР [5].

Увійшовши до парламенту, окремі члени партійного ядра і керівництва вже зійшлися на думці, що партія остаточно піднялась на політичну сцену ФРН. Разом з цим вони намагалися перейняти спосіб мислення і дії старих німецьких політичних партій. Це врешті решт призвело до того, що відбувалися конфлікти між окремими членами партії і цілими групами.

Серед партійних осередків, платформ як завжди виокремлювалася група, яку представляли Грегор Гізі, Дітер Кляйн і Андре Брі. Вони все активніше прагнули до саморозвитку, намагаючись змінити діючу програму. Як завжди противагу їм представляли ліві сили всередині ПДС – Комуністична платформа, Марксистський форум. Вони захищали попередній партійний курс, який було закріплено програмою 1993 року [9, S.18].

На їх думку єдине, що змінилося у порівнянні з 1993 роком – це розвиток капіталізму, проти якого, на їх думку слід було активно боротися. Гізі і його прибічники бачили потребу у постійній зміні програми і політики ПДС, яка має слідувати тенденціям нового часу. Звісно, таким чином ПДС мала б також підтримувати інтерес до себе з боку їх коаліційних партнерів – Соціал-демократичної партії Німеччини.

На початку 1999 року, 16-17 січня у Берліні проходило перше засідання VI загальнопартійного з'їзду. Цей партійний з'їзд став одним із найконфліктніших за останній час. Одним із завдань була розробка нової партійної програми, що на тлі внутрішніх суперечок було нелегко.

Андре Брі, в одному зі своїх інтерв'ю зазначив, що ПДС наразі є неконкурентноспроможною, адже стара ліва гвардія всередині ПДС стримує її розвиток. Він також наголосив на тому, що той соціалізм, який існував у колишній НДР не заслуговує на те, аби його захищати [2].

Було вирішено створити комісію, що складається з 17 чоловік, у яку мають бути включені представники від лівих партійних об'єднань. І вже ця комісія мала вирішити чи потребує ПДС нову програму або достатньо буде внести зміни до існуючої. Це припинило на деякий час суперечки стосовно партійної програми, оскільки на порядок денний виходило питання про участь ПДС у наступних виборах до Європарламенту.

У березні 1999 року у Зюлі відбулося друге засідання VI загальнопартійного з'їзду, яке було присвячено виборам до Європарламенту. На засіданні було проголошено позицію ПДС, яка виступала проти подальшої мілітаризації Євросоюзу. Позиція ПДС врешті решт виявилася досить дієвою і на виборах до Європарламенту ПДС здобула 5,8% голосів виборців і увійшла до складу Європарламенту, отримавши 6 мандатів [3].

Хоч вибори до Європарламенту і вселили у членів ПДС віру у свої сили, вони не змінили ходу дискусії навколо зміни партійної програми. Основним ідеологом правого крила ПДС залишався Грегор Гізі. Своє бачення політики ПДС він виклав у "12 тезах щодо політики сучасного соціалізму" [6]. Гізі вперше поставив себе у позицію агресивного опозиціонера, заявивши, що у разі неприйняття партією його тез, він стане чужим для неї. "12 тез" містили ряд провокаційних пунктів, які стосувалися висловлювань Карла Маркса або непрямо вказували на ідеали, які були притаманні комуністичним суспільствам, що не означало, що Гізі закликав до встановлення подібних режимів, проте у невідповідних читачів це мало викликати певні підозри та непорозуміння.

Позиція Гізі мала значний вплив на інші політичні сили. Так, колишній бургомістр Берліну від СДПН висловився за створення коаліції з ПДС, Гізі зустрівся з Гельмutom Колем і Вольфгангом Шойбле – представниками ХДС [1, S.96].

Можна по різному оцінювати подібні дії. З однієї сторони, ПДС, здобувши певні важелі влади виявилась у багатьох випадках дійсно невідповідною до участі у владних відносинах, забуваючи про свій статус опозиціонерів, який партія так активно пропагувала перед виборами 1998 року. З іншої – це була політика пристосування, яку підтримали інші політичні партії, які бачили, що владні дії ПДС вже відійшли від декларативного характеру і партійні осередки проводять свою політику спираючись на реальний стан речей а не на утопічні ідеї. Разом з цим ПДС постійно опинялася у ситуації, коли існувала загроза втратити своє обличчя, постійно підлаштовуючись під інші політичні сили.

Третє засідання VI загальнопартійного з'їзду, яке проходило з 7 по 9 квітня 2000 року у Мюнстері стало першим в історії Партії демократичного соціалізму, яке відбувалося на заході Німеччини. Її делегати виступали під загальним гаслом "Солідарність – чесність – майбутнє. Соціалістична опозиція".

На цьому засіданні, на третій день, відбулася ще одна визначна подія. Грегор Гізі виголосив промову, яку він оголосив останньою на з'їзді. Незадовго до цього Лотар Біскі оголосив, що більше не буде висувати свою кандидатуру на пост голови партії. За ним послідував і Грегор Гізі, який оголосив про своє небажання продовжувати головування у парламентській фракції ПДС. Таким чином найактивніший партійний функціонер і стратег залишив свій пост. Обидва політики пояснили свій вчинок тим, що дають простір для більш молодого покоління. [11]

Відтепер розпочався новий етап для ПДС. На першому засіданні VII партійного з'їзду у Котбусі, який проходив 14 жовтня 2000 року було офіційно обрано Габі Циммер новою головою партії. У своїй привітальній промові промови вона наголосила на тому, що ПДС не має йти шляхом розвитку партії Зелених, тобто шляхом відходження від власних ідеалів [1, S.106].

На засіданні у Котбусі, Партія демократичного соціалізму фактично стала на новий шлях свого розвитку. Було оголошено "перемир'я" між внутрішніми партійними групами, а на чолі партії опинилися функціонери, які все ж таки підтримували просування ПДС у правому напрямку, а їх прихід до влади і проведення партійного з'їзду призупинили партійні суперечки, при цьому продовжуючи курс попереднього керівництва вправо.

Перша половина 2001 року стала ареною дебатів навколо нової програми партії, які припинилися менше ніж рік тому, і які могли призвести до нового конфлікту всередині ПДС. Наприкінці квітня Габі Циммер опублікувала новий проект програми, авторами якої були брати Андре і Міхаель Брі а також Дітер Кляйн. Напротивагу їм, на початку травня Моніка Бельцер, Екехард Ліберам і Вінфред Вольф другий проект програми Партії демократичного соціалізму.

ПДС не змогла представити своїм потенційним виборцям хоча б загальне уявлення про свої цілі і мету а також не пристосовувалася до постійних соціальних і культурних змін на сході Німеччини. Партія демократичного соціалізму дуже довго намагалася стати повноцінною народною партією на території ФРН і представляти собою альтернативу для тих виборців, які її шукають, а ставши такою альтернативою не змогла у повній мірі скористатися своєю позицією.

Перед виборами 2002 року опинилася у становищі, яке неможна охарактеризувати ані скрутним ані перспективним. Партія демократичного соціалізму існувала як третя за силою партія і постійно вдавалася до суперечок всередині партії і на політичній арені, але відсутність великих передвиборчих процесів і принципових

змін у партії не сприяла підтриманню інтересу до себе серед населення.

Габі Циммер намагалася знайти золоту середину між реформаторами і традиціоналістами., що призвело до того, що ПДС опинилася у нейтральній позиції, що не могло бути передумовою до успішної передвиборчої кампанії [10, S. 131].

Ще у листопаді 2000 року, одразу після партійного з'їзду у Котбусі, нове партійне керівництво висунуло вимогу до січня 2001 року підготувати проекти про основи і структури передвиборчої боротьби, про методи її фінансування. Щодо програми, то її мали ухвалити навесні 2002 року на партійній нараді.

Передвиборчу програму було викладено у документі під назвою "Лише справедливості гарантує майбутнє. Стратегія ПДС 2001/2002" і представлено на другому засіданні VII партійного з'їзду, який відбувся у жовтні 2001 року у Дрездені [12].

На початку 2002 року керівництво ПДС вважало, що партія є достатньо сильною, аби набрати не 6% а навіть 9% голосів і отримати щонайменше 7 мандатів, становище ПДС у якості третьої за силою партії залишалося непохитним, а на сході вона взагалі розглядалася як найсильніша політична організація.

Першу ж репетицію виборів Партія демократичного соціалізму провалила. У квітні 2002 року було проведено вибори до федеративного земельного парламенту у Захсен-Ангальті. Попри те, що ПДС разом з СДПН пройшли до парламенту, Партія демократичного соціалізму значно погіршила своє ситановище у порівнянні з 1998 роком.

Головний стратег передвиборчої кампанії Бартш не вбачав у подібних результатах ніякого негативу і продовжував стверджувати, що програму завершено, проте для голови пратії Габі Циммер було зрозуміло, що партія, у своєму прагненні до влади, втрачає політичне обличчя. З однієї сторони було підкріплено подальшу мету ПДС позиціонувати себе як опозиційну партію, з іншої вона все ще була задіяна в урядах і припиняти свою участь у них їй не хотілося [10, S. 137].

Ситуація на загальнополітичній арені Німеччини перед виборами постійно змінювалася. Зараз ПДС вже не могла просто йти у опозицію до всіх. Слід було постійно озиратися по сторонам, зокрема звертати свою увагу на СДПН і корегувати свої дії по відношенню до СДПН. Як вже зазначалося, ХДС на той час вже висунула свого головного кандидата – Едмунда Штойбера. Було також цілком зрозуміло, що парламентська фракція ПДС не буде віддавати за нього свої голоси, у якості бундесканцлера, хоча про повну підтримку Герхарда Шрьодера теж нічого прямо не говорилося. Грегор Гізі у своїй публікації висловився так, що "необирання Штойбера є вибором ПДС" [7].

Влітку 2002 року відбулася зміна стратегії у лавах СДПН, що могла потягнути за собою погіршення передвиборчого становища ПДС. СДПН висловилися за підтримку роботодавців і невисловила ніякої конкретики щодо можливої червоно-зеленої коаліції. Сама ж ПДС у цей час замість того аби розвивати свою передвиборчу кампанію (на зразок кампаній 1994 і 1998 років), сконцентрувалася на діях СДПН, що не дозволило надати власній кампанії якогось істотного імпульсу. Соціал-демократична партія, у свою чергу, ніяк відкрито не демонструвала свої відносини з ПДС, тому партія не змогла постійно привертати до себе увагу з боку преси. Ніяк не змінив існуючого становища і відхід Грегора Гізі з поста сенатора у Берліні, який було пов'язано з аферою, до якої його було втягнуто. Журнал "Більд" виявив, що Грегор Гізі використовував належні йому (через його посаду) години польотів у приватних

цілях. Хоча саму відставку керівник кампанії Бартш прокоментував як таку, яка не має належного впливу на стан ПДС і яка є лише переміщенням політичних кадрів всередині партії.

У жовтні Соціал-демократи розпочали нову стадію своєї політичної кампанії, яка була пов'язана з введенням військ до Іраку, проти якого вони активно виступали. Таким чином СДПН потроху почала здобувати статус антиімлітаристської, у зв'язку з чим поставало питання про доцільність вибору ПДС, якщо навіть Соціал-демократична партія виступає проти війни. Звісно, ПДС вже більше 17 разів виступала у парламенті проти будь-яких військових дій, але СДПН змогла відібрати у ПДС ще один козир.

Іншою подією, яку могла використати ПДС у своїй передвиборчій кампанії стала повинь у східній Німеччині. Але знов таки, саме СДПН, а точніше діяльність Шрьодера змогла відібрати першість. Під час подолання наслідків повинь, Шрьодер отримав можливість показати себе у якості талановитого менеджера, який піклувався про добробут своїх громадян. ПДС, хоч і закликала до солідарності з постраждалими, але Габі Циммер не хотіла робити національну катастрофу інструментом у політичних протистояннях [4].

У серпні було проведено конференцію керівника передвиборчої кампанії. Соціальні опитування відображали досить хитку позицію ПДС. Замість очікуваних 6% партія набирала 4%, а про заявлену кількість мандатів вже не могло йти мови. Відтепер, опинившись у скрутному становищі, ПДС відкрито йшла на коаліцію з Соціалдемократами, стверджуючи, що лише у такому варіанті у СДПН будуть шанси увійти до уряду, що викликало відхилення подібних заяв зі сторони самої СДПН [10, S. 130-131].

Так, за місяць до виборів Партія демократичного соціалізму почала робити спроби виправити своє становище, намагаючись подати себе як партію, яка не дасть Штойберу посісти пост Бундесканцлера. Мало того, ПДС пійшла на більш рішучі дії, наприкінці серпня представники ПДС виступили з позицією, що якщо буде

вибір між Шрьодером і Штойбером, а Соціал-демократи зможуть зупинити участь німецьких збройних сил у війні в Іраку, то ПДС буде готова віддати свої голоси у парламенті за Шрьодера [10, S. 130-131].

На виборах до німецького парламенту, які відбулися 22 вересня 2002 року ПДС, у порівнянні з 1998 роком погіршила свій результат на 1,1 відсоток, здобувши лише 4,3% голосів виборців (див. Додаток 6). Замість запланованих семи, ПДС здобула лише 2 прямих мандатів у Берліні. Таким чином здобувши лише двох представників у парламенті – Петру Рау та Гезіне Лютцш.

Вибори стали для ПДС повною поразкою. Показово, що найактивніше посприяли поразці ПДС саме ті землі, у яких ПДС брала участь в урядах аби підтримувала уряд під керівництвом СДПН. Це були Берлін, Саксонія-Анхальт і Мекленбург-Передня Померанія. Можна сказати, що здобувши успіх на виборах 1998 року Партія демократичного соціалізму через внутрішні суперечки, зміну керівництва, непродуманість своєї стратегії втратила здобуті позиції, що наочно показали вибори 2002 року.

1. Behrend, Manfred. Eine Geschichte der PDS. Von der zerbrockelnden Staatspartei zur Linkspartei/M. Behrend. – ISP-Köln: 2006. – 219 S. 2. Andre Brie: PDS hat strategische Defizite // Berliner Zeitung. – 2/3.1.1999. – S.5. 3. Wahl zum 14. Deutschen Bundestag am 27. September 1998 // <http://www.bundeswahlleiter.de/europawahl98.html>. 4. Chronik der PDS // http://archiv2007.sozialisten.de/partei/geschichte/view_html?zid=35814&bs=1&n=0. 5. "Der kurze Marsch zur Macht" // Der Spiegel. – N43. – 1998. – S. 38-41. 6. Gerechtigkeit ist modern. Eine notwendige Antwort auf Gerhard Schröder und Tony Blair. Gregor Gysi: Zwölf Thesen für eine Politik des modernen Sozialismus // <http://www.glasnost.de/pol/gysiblaier.html>. 7. Gysi, Gregor: Jetzt machen wir wieder Politik! // Politik in Deutschland. – № 22.-2002. 8. Neu, Viola. Das Janusgesicht der PDS : Wähler und Partei zwischen Demokratie und Extremismus /V. Neu. – 1. Aufl. Baden-Baden : Nomos, 2004. – 289 S. 9. Neugebauer, Gero. Wahlkampf und Bündnispolitik der PDS/G. Neugebauer. – Opladen : Leske + Budrich , 1996. – 245 S. 10. Neller, Katja Thaidigsmann, Isabell. Wer wählt die PDS? // Die Bundestagswahl 2002. Analysen der Wahlergebnisse und des Wahlkampfes. 11. PDS-Parteitag in Münster // <http://www.vsp-vernetz.de/soz/000806.htm>. 12. Parteitagbeschlüsse der Linkspartei.PDS von 1989 bis 2007 // <http://www.die-linke.de/index.php?id=1123>

Надійшла до редколегії 05.06.09

А. Сергієнко, асп.

ЦЕРКОВНІ ЗМІНИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В 60-70-Х РОКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ

Аналізуються церковні зміни в Російській імперії в 60-70-х роках ХІХ століття

There are analysed the church changes in the Russian empire in 60-70-th of the XIX century in this article

Друга половина ХІХ ст. в історії Російської імперії була ознаменована кардинальними політичними та суспільними змінами. Правління Олександра ІІ прийнято, в більшості, називати періодом "Великих реформ". Не будучи реформатором за покликанням чи темпераментом, Олександр ІІ став ним у відповідь на потреби часу. [4]

Перетворення, що давно називали, розпочалися з селянської реформи 1861 р., котра дала поштовх до проведення інших реформ. Є цілком природний інтерес до цього періоду історії з боку науковців, які ретельно досліджували зміст основних реформ (судова, земська, військова, освітня та ін.): їх причини, підготовку, реалізацію та підсумки.

Варто відзначити, що з історії Російської Православної Церкви написаний не один десяток праць. Підходи до вивчення проблеми, яка нас цікавить, змінювались і багато в чому залежали від зміни ідеології та кола джерел для дослідження. З ідеологічними трансформаціями, оновленням та розширенням джерельної бази, змінювався і характер оцінок дослідників стосовно змін в церковному житті 60-70-х років ХІХ. Слід відзначити, що дане питання знайшло своє відображення, в більшій чи меншій мірі, як в загальних працях з історії Російської Православної Церкви (Преображенський І., Рунке-

вич С.Г., Знаменський П.В., Смолич І.К.) [17] так і в працях присвячених визначеним аспектам з церковного життя. Оскільки самі нововведення не виносились на загальний розгляд, і не було прямих публікацій програми, більшість дослідників сприймали зміни в Церкві як окремі перетворення не пов'язані між собою. Тому, питання церковної реформи на сьогоднішній день залишається відкритим та актуальним для сучасної науки.

В даній статті ставиться за мету з'ясувати причини, початок, хід та результати церковного реформування 60-х–70-х років ХІХ століття в Російській імперії.

Тотальний контроль держави над життям Церкви був основною рисою церковно-державних відносин в Російській імперії ХІХ століття. Церква стала інструментом державної політики, а Синод та обер-прокурор відігравали роль зв'язкової ланки між ними.

В суспільстві, в пресі розгорались дискусії про роль духовенства в державі, виборність в Церкві, необхідність зборів єпископів та реформу церковного суду. З'являються праці, як світських осіб так і духовенства, котрі присвячені становищу духовенства в Російській імперії [2].

До початку 1860-х рр. в результаті дискусій сформувався, умовно, три різні програми реформ, котрі в значній мірі відображали інтереси певних осіб та зацікавлених груп. Однією з них була партія єпископів, завданням яких було домогтися відновлення автономії Церкви і, можливо, збільшення регіональної влади єпископів та скликання помісних соборів.

Другу партію, менш організовану, але таку, що має вплив в державних колах, представляли високопоставлені чиновники. Вони пропонували, в формі, що відповідає державним інтересам, перебудувати Церкву як фундаментальний соціальний інститут: скасувати духовенство як касту, зробити облаштування приходів більш раціональним, залучити єпископів до церковного реформування [16, с. 89]

Представниками третьої групи було приходське духовенство, увагу до якого привернула праця священника І.С.Белюстіна "Описання сільського духовенства" (1858). Їх зусилля були направлені на покращення власного статусу духовенства та його матеріального становища.

Важливу роль в проведенні державою реформ в церковному відомстві відіграв Петро Олександрович Валуєв, який з 1855 р. був директором Другого департаменту Міністерства державного майна, а з початку 1859 р. очолив Третій відділ цього Міністерства. Таким чином, він опинився в сфері розробки Селянської реформи та конституційних проектів. В 1861-1867 рр. він обіймав посаду Міністра внутрішніх справ.

П.О.Валуєв став першим, хто на офіційних підставах представив перед царем пропозицію щодо необхідності проведення церковних реформ. Свої пропозиції він надіслав царю у формі доповідної записки з питань про перетворення та покращення становища духовенства від 18 серпня 1861 р. Безпосередньо проект реформ П. Валуєв обговорював з митрополитом Московським і Коломенським Філаретом (автором славнозвісного маніфесту від 18 лютого 1861 рр.).

Основний зміст проекту зводився до наступного: дозволити вільний вихід зі стану духовенства, відкрити доступ до нього іншим; скоротити кількість службового духовенства, на законодавчій основі надати їхнім дітям певні пільги та привілеї; реформувати духовні навчальні заклади з метою підвищення рівня підготовки священників; зблизити приходське духовенство з іншими станами, залучивши їх до участі в поширенні початкової освіти, особливо серед простих людей. Вирішити найбільш актуальне питання: забезпечення фінансового добробуту причтів, – планувалося з допомогою більш ефективного використання традиційних і нових джерел прибутків.

Особлива увага в проекті відводилась церковній ієрархії. Передбачалося залучення архієреїв до державного управління шляхом участі кількох членів Синоду в засіданнях Державної ради. Даний пункт вказує на те, що П.О. Валуєв розглядав церковну реформу як один із елементів проекту змін системи державного управління. Детальною розробкою реформ та їх реалізацією, за проектом П.Валуєва, повинен був зайнятися особливий урядовий комітет, створений на тій же підставі, що й Головний комітет з селянського питання.

Щойно ідеї П.О.Валуєва стали відомі в царському оточенні, брат царя Костянтин Миколайович та і сама імператриця виступили проти реалізації цього проекту міністра. Останньому залишалося лише чекати слушної нагоди, для здійснення своїх задумів. Лише 6 серпня 1862 р. Радою міністрів було затверджено створення при Синоді, з духовенства та світських осіб, особливого Присутствія, яке очолив митрополит Ісидор.

Затвердження законопроектів щодо реформування Церкви проходило таким шляхом: підготовлені проекти

особливим Присутствієм надсилалися спочатку на затвердження імператору і тільки потім отримували силу закону; їх тексти розсилалися на місця і впроваджувалися на практиці. В Повному Зібранні законів Російської імперії багато з них так і не були опубліковані. Саме Присутствіє працювало з матеріалами і так званими записками, які були складені його учасниками, а також з відгуками на анкети, котрі були розіслані по єпархіях як архієреям так і приходському духовенству. Потім ці відгуки узагальнювалися і використовувалися при складанні законопроектів.

Найбільш важливими питаннями, що стояли на порядку денному в 60-ті роки були: по-перше – визначити статус дітей духовенства, по-друге – припинити традицію укладання шлюбів в середині самого стану духовенства, котра була загальнопоширеною, але не мала законодавчого підґрунтя, по-третє – визначити статус дружин духовенства, а особливо вдовиць, котрі хотіли залишити духовний стан.

В 1864 р. дітям духовенства дозволялося вступати до гімназій [11, Т.39, №41472], а в 1866 р. було дозволено вступати до семінарій всім без виключення православному [12, Т.41, №42567]. Обер-прокурор Синоду Д. Толстой (1865-1882рр.), отримав дотацію у півтора мільйони рублів для духовно-освітніх закладів та дозвіл на створення нового Комітету з підготовки реформи в сфері духовної освіти (14 травня 1866 р.) на чолі з київським митрополитом Арсенієм Москвіним. До складу цього комітету, в більшості, увійшли світські чиновники. За короткий термін був створений новий проект, по суті, це була не реформа, а перегляд статутів та штатів церковних освітніх закладів. В 1867 р. цар затвердив основні статuti та штати духовних училищ та семінарій [10, Т.42, №44571, №44572], а в 1869 р. – статут духовних академій. Зміни торкнулися управління та змісту навчання. Духовні училища та семінарії в духовному відношенні стали підпорядковуватися місцевим архієреям, а окружні академічні управління були скасовані. В семінаріях введені вибори ректорів.

З навчальних програм духовних академій були вилучені фізико-математичні науки, скоротили загальноосвітні предмети, а останній, четвертий, курс навчання був присвячений педагогічній практиці в семінаріях. Більше того, з навчальних програм вилучалась біблійна історія, герменевтика, церковна археологія, полемічне богослів'я – все те, що підштовхувало б семінаристів до зацікавлення іншими науками [14, с. 154]

В 1867 р. Київський генерал-губернатор О.П.Базак надіслав імператору доповідну записку зі скаргою стосовно формування складу чиновників в регіоні, в якому основні посади обіймали представники польської знаті, які перешкоджали русифікації регіону. Раціональним вирішенням цієї проблеми, на його думку, стало б залучення дітей російського православного духовенства, котрі були російськомовними і мали відповідну освіту. Але їхня замкнутість в духовному стані була перешкодою, тому О. Базак пропонував виключити семінаристів з духовного стану і надати їм світський юридичний статус, можливість зробити світську кар'єру і дозволити отримувати освіту у світських вищих навчальних закладах. Погоджуючись з думками, котрі були викладені в доповідній записці, імператор передав вирішення цього питання до Комітету міністрів.

26 травня 1869 р. був виданий закон, котрий оголошував, що діти осіб православного духовенства не належать особисто до духовного звання. Але разом з цим, він повністю зберігав їх права на освіту в духовних навчальних закладах, вступ до кліру та надавав нові права: діти священників та дияконів отримали права

дітей особистих дворян, а діти церковнослужителів – права поважних громадян. Одночасно з духовенства були виключені всі особи, які не мали священного стану і не перебували на посадах церковнослужителів (посадою церковнослужителя вважався лише псаломщик). Офіційно прийняття цього закону мотивувалось надлишковою кількістю духовенства [9, с. 241].

Другим кроком реформ стала ліквідація спадковості приходів: шлюби в середині духовного стану, родинна зацікавленість в тому як розділяться церковні місця, привела до закріплення тривалих зв'язків між родинами духовенства. Така шлюбна практика стала традицією в духовному стані, не маючи на те законодавчої основи. Шлюби такого характеру мали дві причини: вони забезпечували пенсійне утримання тому духовенству, котре залишило свої посади за віком, забезпечувало сиріт, і дозволяло займати посади кліриків шляхом отримання їх в придане. Це давало можливість родині священника контролювати своє церковне місце: воно відходило до семінариста, котрий отримав відповідну освіту та одружився на доньці колишнього священника, та обіцяв утримання її родині [1, с. 138].

Юридичний взаємозв'язок між внутрішньоклерикальними шлюбами і правом передачі місць був розділений законом від 1867 р. За ним представники родин духовенства не отримували права укладати шлюб з представником інших станів, але й не мали права представляти претензії щодо призначення нового священника в приході [10, Т.42, №44610].

Третім кроком стало підняття питання про юридичний статус дружин духовенства, котрі номінально мали статус своїх чоловіків до того часу, доки ті залишались в стані духовенства. Якщо клірик позбавлявся духовного стану, з цього стану виходила і його дружина, вона зараховувалась зі своїм чоловіком до стану платників податків. В скрутному становищі перебували вдови кліриків. Оскільки церква була не в змозі виплачувати їм утримання, вдови потребували нового джерела прибутків, яким могло стати нове одруження. Але цей ризикований крок міг привести до того, що вдова могла втратити свій привілейований статус і зараховувалась до того стану, до якого належав її новий чоловік [15, Т.9. Ст. 272, 283]. Спеціальна комісія, котра займалась цим питанням в 1870-71 рр. пропонувала ввести дружин духовенства, як і дітей, в послужні списки лише для відомостей про склад сім'ї, а не як знак юридичного статусу. Але такі проекти підняли хвилю обурення в Державній Раді, подальші пропозиції, щодо сімейних реформ, так і не були затверджені.

16 квітня 1869 р. вийшов проект, запропонований особливим Присутствієм *"Про склад приходів і церковних причтів"*, що поклав початок формуванню нових штатів в єпархіях, до цього проекту входили наступні положення, що отримали силу закону: про перегляд складу приходів та церковних причтів; про умови призначення на свячено- і церковнослужительські місця; про переміщення і звільнення священнослужителів; про службові права духовенства" [10, Т.42, №46974]. Губернські присутствія повинні були зайнятися переглядом меж приходів та складом причтів, а також розподілом приходів за штатами (їх скорочення). Дозволялось залишати ті приходи, причтам яких прихожани призначають від себе утримання. В кожній церкві за новими штатами дозволялось мати двох кліриків: священника та псаломщика, в разі багаточисельності приходу можливе було призначення другого священника в якості помічника настоятелю [8, с. 218].

Присутствіє стверджувало: якщо прихожани хочуть залишити свої приходські церкви, котрі за штатами ско-

рочувались, вони "повинні призначити від себе належне утримання своїм причтам" [7, с. 215].

Затвердження штатів для єпархій проходило в кількох етапів. Вперше розпис штатів був введений 20 березня 1871 в Олонецькій єпархії. В цьому ж році були затверджені штати Архангельської, Астраханської, Володимирської, Волинської, Катеринославської, Калузької, Костромської, Могилевської, Саратовської, Тамбовської, Тобольської, Томської [7, с. 214].

За введеними штатами 1873 р. у 18 єпархіях самостійних приходів нараховувалось 7818 (замість 9810) склад причтів в цих єпархіях зменшився на 14701 особу. За цими штатами кількість приходів скоротилась на 20%, загальна кількість духовенства на 38%, кількість священників на 10%. Для відкриття нових приходів потрібно було отримати безпосередній дозвіл Св. Синоду [6, с. 174].

В 1875 р. були затверджені штати для Литовської, Мінської та Полоцької єпархій. Кількість священників повинна була збільшитись на 69 осіб, нараховуючи 1446; загальна кількість духовенства в цих єпархіях нараховувала 3044 особи [5, с. 238].

В 1877 р. затвердили штати для Донської, Нижегородської, Тверської, Тульської єпархій. Для них кількість духовенства скоротилась на 33% [5, с. 265].

На протязі 1870-х років нові штати були введені фактично у всіх єпархіях. За підрахунками І. Преображенського, синодального чиновника, на основі звітів обер-прокурора Св. Синоду, за шістнадцять років дії закону 1869 р. кількість білого духовенства скоротилась на 34900 [13, с. 31].

Отже, наслідком змін в церковному житті 60-70-х років XIX століття стала ліквідація станової замкнутості духовенства, було реформовано духовні навчальні заклади; діти духовенства могли вільно обирати собі професійну діяльність, отримувати освіту в світських університетах, а майбутні клірики могли вільно одружуватись на представницях інших станів. Зміни не принесли значних результатів, на які розраховували на початку 60-х років. Можна сказати про ліквідацію переповненості духовного стану, зі звітів зникли скарги на невлаштованість молодих семінаристів. Реалізовані проекти церковних змін візуально викреслили юридичне поняття духовного стану в імперії, хоча в Зводі законів Російської імперії духовенство продовжували називати одним з чотирьох станів. Політика скорочення приходів ще більше перешкоджала вирішенню проблеми забезпечення духовенства за рахунок прихожан. В результаті, незавершеність перетворень в духовному відомстві, невирішеність питання про матеріальне забезпечення духовенства, централізованість прийняття рішень, без урахування місцевих, регіональних умов, все це привело до ускладнень і, як наслідок, до кардинальних змін у 80-х роках XIX століття.

1. Freeze G.L. Caste and Emancipation: the Changing Status of Clerical Families in Imperial Russia. / Freeze G.L. – University of Illinois Press, 1976.
2. Белюстин И.С. Описание сельского духовенства. / Белюстин И.С. Париж, 1858; Ростиславов Д.И. О православном белом и черном духовенстве Т.1-2. / Ростиславов Д.И. – 1866; Елагин Н.В. Русское духовенство. / Елагин Н.В. – Берлин 1859; Елагин Н.В. Белое духовенство и его интересы / Елагин Н.В. – СПб., 1881. 3. Грекулов Е.Ф. Церковь, самодержавие, народ. / Грекулов Е.Ф. – М., 1969. – 185 с. 4. Захарова Л.Г. Реформы 1860-1870-х годов: поворотный пункт российской истории? // Отечественная история. – 2005. – № 4. 5. Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Св. Синода за 1877 г. – СПб., 1878. 6. Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Св. Синода за 1875 г. – СПб., 1876. 7. Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Св. Синода за 1873 г. – СПб., 1874. 8. Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Св. Синода за 1871 г. – СПб., 1873. 9. Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-прокурора Св. Синода за 1869 г., – СПб., 1870. 10. Полное Собрание Законов Российской Империи, Собр. II, 1867 – Т.42, №44610 №46974. 11. Полное Собрание Законов Российской Империи, Собр. II, 1864 – Т.39, №41472. 12. Полное Собрание Законов Российской Империи, Собр. II, 1866 – Т.41, №42567.

13. Преображенский И. Отечественная церковь по статистическим данным с 1840-1841 по 1890-1891. / Преображенский И. – СПб., 1891, 765 с. 14 Русское православие / [Под ред. Клибанова] – М.: Политиздат, 1987 г. – 719 с. 15. Свод законов Российской Империи, повелением государя императора Николая I составленный. / СЗРи – Т.1-15. Изд. 1857. 16. Сладкевич Н.Г. Очерки истории общественной мысли в России в конце 50-нач.60-х гг. XIX в. / Сладкевич Н.Г. – Л., 1962, 420 с. 17. Смолич И.К.

история Русской Церкви (1700-1917) / Смолич И.К. – Кн. 8., 1996.; Преображенский И. Обзор деятельности ведомства православного исповедания за время царствования Александра III. / Преображенский И. – СПб., 1901, Знаменский П.В. История русской церкви. / Знаменский П.В. – М., 2000 (переиздание), Рункевич С.Г. Русская церковь в XIX веке. / Рункевич С.Г. – СПб, 1901

Надійшла до редколегії 29.05.09

С. Чолій, асп.

РЕФОРМУВАННЯ МОБІЛІЗАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ В АВСТРО-УГОРЩИНІ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Досліджено процес реформування мобілізаційної системи в Австро-Угорщині та виділено основні його етапи.

In the article the author describes the main aspects of establishment and development of the Austro-Hungarian conscription system.

Створення Австро-Угорщини 1867 року було спричинене насамперед військовими поразками від італійських та пруських військ кількома роками раніше. Природно, що після врегулювання найгостріших національних протиріч, зусилля керівників монархії були спрямовані насамперед на реформування збройних сил. В загальноєвропейському контексті існування націй-держав досвід творення системи оборони Австро-Угорщиною є унікальним як країни, котра була батьківщиною для більш ніж 9 національних та 7 конфесійних груп населення.

Увага до цієї проблеми зумовлена насамперед неоднозначним її трактуванням в історіографії. Оцінки процесу військових реформ в імперії Габсбургів, зокрема з боку сучасників цих подій, зводились до їх трактування як прямого запозичення пруської призовної системи, котре не дало реальних результатів, тобто часто розглядались скептично [7, 8, 9]. Загальні праці-огляди Австро-Угорщини надають нам інформацію щодо її законодавства, в тому числі у сфері мобілізації [5, 9]. В той самий час праці з історії збройних сил Австро-Угорщини переважно містять великий масив інформації щодо основних змін у чисельності особового складу, переліки частин військ та родів зброї та іншу статистику, що полегшує прослідковування процесів змін у війську [2, 3, 4, 13, 14].

Водночас варто зазначити, що основним принципом викладу вищезгаданих праць є хронологічний або тематичний (розгляд окремих родів військ або впливу окремих особистостей на збройні сили Австро-Угорщини). Дослідники переважно не виокремлюють змін у мобілізаційній системі впродовж періоду 1867-1918 років та недостатньо глибоко застосовують характерні риси різних його хронологічних відтинків для суцільного аналізу цього п'ятдесятилітнього періоду.

Із загальною концепту праць з військової історії Австро-Угорщини можна виділити працю Дж. Лукаса, котрий чи не єдиний обґрунтовує доцільність періодизації історії збройних сил Австрійської та Австро-Угорської імперій (XVII – початок XX ст.), базуючись на принципі організації армії [27]. Саму ідею періодизації можна використати і для аналізу процесів реформування мобілізаційної системи Австро-Угорщини. Принципом періодизації виступатимуть зміни у підході держави до мобілізації, які можна простежити і на базі статистичної та іншої інформації, котру можна отримати із розглянутої вище літератури.

Дана стаття має на меті проаналізувати заходи з реформування мобілізаційної системи як основи функціонування збройних сил в Австро-Угорщині, виділити основні його етапи та їх фактичне наповнення. В контексті зазначеної теми статті варто також зазначити, що автор, базуючись на ідеї періодизації Дж. Лукаса, але і опонуючи йому, вперше пропонує поділити час існування збройних сил

Австро-Угорщини на три окремі періоди, котрі можна виокремити відповідно до змін у законодавстві Австро-Угорщини. Також на базі архівних фондів під новим кутом зору розглянуто політику Австро-Угорщини щодо формування добровольчих військових корпусів на прикладі добровольчого корпусу водіїв Галичини.

Внаслідок подій 1867 року країна пройшла через значні зміни у адміністративному та, відповідно, військовому устрої. Монолітне тіло Австрійської імперії було поділено на дві основні частини: Австрію та Угорщину. Перша складалася із 14 типових за складом та управлінням провінцій, друга ж була більш монолітною та централізованою в адміністративному відношенні та мала автономну частину (Королівство Хорватія і Славонія) у своєму складі [21, с. 410-421].

Водночас окремі частини монархії перебували на різних рівнях соціального та економічного розвитку: територія Чехії та Моравії славилася своїм високорозвиненим промисловим виробництвом, а східні провінції Галичина, Буковина, Трансільванія були аграрними. Все це в комплексі накладало свій відбиток і на призовий контингент.

Загалом, засновуючись на військовому законодавстві Австро-Угорщини, а також на низці інших факторів мобілізаційної політики, автор пропонує поділити весь час існування збройних сил Австро-Угорщини на три основні періоди. Їхні хронологічні межі, відповідно, є підстави запропонувати наступні: 1867 р. – кінець 70-х років XIX століття; початок 80-х років XIX століття – 1911 р.; 1912 – 1918 рр. В основі такої періодизації лежать насамперед різні редакції закону про військову повинність: від 5 грудня 1868 р., від 2 жовтня 1882 р. та від 5 липня 1912 р.

Зміни кінця 60-х років у військовій сфері полягали насамперед в тому, що стару рекрутську систему комплектування було замінено загальною військовою повинністю (конскрипцією). Як приклад для наслідування було взято пруську ландверну систему, проте її було пристосовано до умов Австро-Угорщини, коли держава не була настільки багатою, щоб забезпечити все придатне до служби населення військовим вишколом [24, р. 29; 12, с. 219]. Також важливим фактором у підготовці військ був високий ступінь безграмотності у окремих регіонах країни, зокрема в аграрних Галичині та Боснії і Герцеговині, що часто ставало на заваді підготовці висококваліфікованих артилеристів, моряків, молодшого командного складу тощо [7, с. 16; 24, р. 32-33].

Перший період реформ пов'язують із іменем ерцгерцога Альбрехта. Зміни полягали у встановленні загальної військової повинності та розподілі військ на дві національні частини – австрійську та угорську. Було створено війська першої лінії (спільна армія), ландвер (війська другої лінії), резерв навчених рекрутів та ландштурм (запасні частини). Дійсна служба у війську тривала 3 роки. Правова діяльність окремих частин

війська регулювалися окремими законами. Так, угорський ландвер (гонвед) та ландштурм закликався до служби згідно до закону від 6 грудня 1868 року, ландвер Тиролю і Форальбергу (заселені переважно німцями провінції на кордоні зі Швейцарією та Італією, які були відомі своєю лояльністю до Габсбургів) – згідно до законів від 19 грудня 1870 р. та від 14 травня 1874 р., ландштурм Тиролю – згідно до закону від 19 грудня 1870 р. Військовослужбовці, призвані на службу, переходили почергово в загальну армію або її запас, після 7 років в запасі – в ландвер та його запас, а потім – аналогічним чином у ландштурм [9, с. 6-24].

Щорічний призов на дійсну службу становив близько 90 тис. чол. (станом на 1870 р.) і постійно збільшувався [23, с. 82].

Другий період реформування збройних сил Австро-Угорщини започаткований Шефом генерального штабу графом фон Беком. Він полягав у реальному поширенні військової служби на все населення та перетворенні ландверу у повноцінні збройні сили першої лінії, котрі могли б замінити або доповнити загальну армію. Також передбачалось перетворити ландштурм в збройні сили другої та третьої ліній. Особи, які не могли проходити службу з чітко визначених в законі причин, мусили сплачувати військовий податок та зараховувалися до ерзац-резерву [27, р. 5-12].

Тепер ландвер отримував військовослужбовців напряму із призовних дільниць та був прирівняний за принципом комплектування до загальної армії. Також практично всі категорії чоловічого населення мали щорічно залучатися до військових зборів та тренувань для збереження кваліфікації. Переважно це були тренування впродовж 2-4 тижнів під час загальноімперських маневрів влітку-восени кожного року [10, с. 90, дод. 1; 19, арк. 3-4; 20, арк. 3].

Але невелика чисельність регулярної армії та нестача матеріальних ресурсів призвела до того, що багато чоловіків так і залишалися ненавченими аж до їх списання зі служби та проходили службу лише на папері. Також надзвичайно велика кількість рекрутів відсіювалась з різних причин (низький зріст, за станом здоров'я тощо) [23, с. 83].

На окупованій території Боснії і Герцеговини, де була запроваджена цивільна та військова адміністрація Габсбургів, на місцеве населення була також поширена загальна військова повинність. Реформи регулювались змінами до чинного законодавства: вже згадуваним законом про загальний військовий обов'язок від 2 жовтня 1882 р., законом про військовий податок в Австрії і Угорщині від 13 червня 1880 р., законом про військову повинність у Боснії та Герцеговині від 24 жовтня 1881 р., законом про австрійський ландвер від 24 травня 1883 р. [23, с. 1-39].

Плани генерала Бека передбачали значне збільшення кількості війська – зростання числа піхотних полків від 80 до 102, додаткове формування 15 драгунських полків та великої кількості артилерійських частин. Загалом в результаті реформ мало постати 60 піхотних та 12 кавалерійських дивізій, близько однієї чверті котрих належали до ландверу. Останні мали виступати в ролі резервних частин для військ першої лінії [27, р. 21-24]. Проте ціла низка причин, і зокрема перебої з фінансуванням та обструкція окремих національних груп у парламенті, призвели до того, що на 1914 рік були наявними всього 49 піхотних та 11 кавалерійських дивізій [25, р. 4-6]. Загалом до 1911 року щорічний рекрутський контингент зріс до 126 тис. чол., що склало менш ніж 0,25% всього населення імперії [28, с. 6].

З 1912 року розпочинається третій етап реформ у збройних силах. Він полягав у зменшенні терміну дійсної служби з трьох до двох років. Цей захід мав на меті значно збільшити кількість дійсно навчених військовій справі громадян та чисельність резерву на випадок мобілізації [6, с. 97]. Архівні документи, опрацьовані та залучені автором, свідчать про те, що перші проекти такої реформи з'явилися ще на початку XX століття і мотивувались насамперед скороченням державних видатків [2, с. 2; 18, арк. 3, 9].

Згідно до даних австрійської преси початку XX століття, також існували проекти подальшої уніфікації збройних сил імперії. До 1917-1918 рр. планувалося також значно збільшити (до 250 тис. чол.) призовний контингент та перейти до більшого рівня охоплення населення військовим обов'язком [11, с. 1-6; 6, с. 96-98]. Реальних результатів ці заходи не дали через скорий початок першої світової війни.

Не зважаючи на це та на позицію окремих дослідників [7, 27, 28], автор пропонує виділити у існуванні збройних сил Австро-Угорщини третій період. Його нижня хронологічна межа окреслена новою редакцією закону про військовий обов'язок від 5 липня 1912 року. Верхня – 28 жовтня 1918 року – час виходу Австро-Угорщини з війни. На користь цієї тези свідчить наповненість цього періоду величезною кількістю змін у підходах до мобілізації, структури збройних сил, технологічних новацій, котрі мали місце впродовж першої світової війни [25, 26].

Запровадження загальної військової повинності та її поширення на все населення імперії викликало потребу обліку чоловічого населення. Впродовж всього часу існування Австро-Угорщини до війська призивали переважно чоловіків віком 20-23 років (1-3 вікові класи). За окремих умов могли залучатися і молодші (як добровольці) або старші чоловіки (за недобору). До проходження служби чоловікам було заборонено одружуватися під загрозою високих штрафів. [5, с. 18-27] За умов мобілізації до війська мали вступати чоловіки віком 21-42 років. Під час першої світової війни вікові межі мобілізації були розширені до 18-55 років [1, с. 20-21].

Окремому обліку підлягали люди професійних категорій. Ускладнення структури армії та збільшення її чисельності значно збільшило потребу в особах з професійною підготовкою. Загалом до 1914 року до цієї категорії було віднесено ковалів, візників, кондукторів, працівників пошти та телеграфу, водіїв, механіків, теслярів, інженерів, архітекторів, будівельників, лікарів та ветеринарів, фармацевтів, коновалів, різників, держслужбовців, духовних осіб та вчителів [15, арк. 31 та ін.].

У Австро-Угорщині також існувала своєрідна система використання коней, яка полягала у тому, що держава проводила навчання кінських ресурсів так само, як і людських. Мобілізація коней регулювалась законом від 16 квітня 1873 р. Час від часу військові частини закупляли собі коней, об'їжджали та навчали їх, після чого передавали у довгострокову аренду цивільним. Після 5-6 років користування кінь переходив у власність арендаря, але за умов мобілізації всі такі коні переходили у власність держави аж до кінця війни. Таким чином разом із створенням резерву навчених солдатів, створювався резерв навчених коней. Одночасно всі інші (цивільні) коні імперії підлягали окремому обліку та медичним перевіркам (ремонт) [23, с. 114-126].

XX століття принесло із собою значний технічний прогрес у галузі засобів пересування, хоча більшість перевезень на периферії традиційно проводилася на возах, котрі також підлягали мобілізації та ревізіціям у мирний та військовий час [22, с. 252].

Для контролю над автомобілями та мотоциклами впродовж першого десятиліття XX століття було ініці-

йовано створення "Добровольчого корпусу водіїв". Фахівці-водії, таким чином, задовго до початку війни перебували на особливому обліку та мобілізувалися для навчання та маневрів разом із своїми транспортними засобами. За умов мобілізації всі такі засоби переходили до розпорядження військової влади [16, арк. 28-85; 17, арк. 8-63]. Створення такого корпусу – типовий приклад політики Австро-Угорщини щодо залучення окремих категорій або груп населення, особливо цінних Відню, до військової служби. Стає зрозумілим, що ще до початку першої світової війни центральний уряд використовував добровольців для формування окремих частин військ. Ця політика була продовжена і під час війни за національним принципом (Польські легіони, легіон Українських січових стрільців тощо).

Таким чином, підсумовуючи вищесказане, можна прийти до того висновку, що реформування збройних сил в Австро-Угорщині було насамперед пов'язане із внесенням змін до системи мобілізації необхідних для війни ресурсів, насамперед людських. Автор, засновуючись на статистичних та архівних даних, виділяє в процесі реформ три основні етапи, чого раніше не було здійснено в історіографії. Цей поділ засновується на докорінних змінах у військовому законодавстві, пов'язаних із поступовим розширенням призовного контингенту та його глибшою спеціалізацією.

Австро-Угорщина використала як підґрунтя для військових реформ пруську ландверну систему, проте пристосувала її для власних специфічних умов – полінаціональності, безграмотності великої частини населення, неоднорідності в розвитку різних провінцій монархії тощо. Водночас було запроваджено кілька передових як на свій час заходів – окремий облік професійних категорій населення та засобів пересування, конскрипція коней, залучення добровольців до служби в окремих частинах військ.

Основним завданням таких реформ було максимальне охоплення конскрипцією всього чоловічого населення імперії. Мобілізаційні реформи виступили в ролі об'єднавчого фактора у внутрішній політиці Австро-Угорщини, хоча вони і не досягли своєї абсолютної мети – максимального охоплення населення імперії військовим обов'язком.

1. Андрусишин Б. Україна в роки першої світової війни. // Перша світова війна і слов'янські народи: Матеріали міжнарод. наук. конф., К., 1998.
2. Вооруженные силы Австро-Венгрии. Ч. I: Организация, мобилизация и состав вооруженных сил. По данным к 1 января 1912 года. – СПт.: Военная Типография, 1912.
3. Вооруженные силы Австро-Венгрии. Ч. II: Боевая подготовка армии. По данным к 1 декабря 1912 года. – СПт.: Военная Типография, 1912.
4. Вооруженные силы Австро-Венгрии: Дислокационная карта и высшие начальники. 1913. – К., 1913.
5. Глюкмань К. Австро-Венгерская армия. / Пер. с нем. – К., 1910.
6. История первой мировой войны. В 2 т.: т. 1. – М., 1975.
7. Меддерс Н. Заметки об австрийской армии: по официальным источникам и путевым запискам. – СПт., 1891.
8. Откровенное слово об Австро-Венгерской армии в сравнении с германской армией. – К.: Типография Окружного Штаба, 1891.
9. Руммхальс А. Ф. Австро-Венгрия. Отдель II: Вооруженные силы. – СПт., 1876.
10. Сведения из области военного дела за границей: извлечены из иностранной периодической печати офицерами Варшавского Военного Округа. – Варшава: Типография Окружного Штаба. – 1908. – №13.
11. Сведения об Австро-Венгерской армии. – К.: Типография Штаба Киевского Военного Округа. – 1913. – №8.
12. Тейлор А. Дж. П. Габсбургская монархия 1809-1918. – Львів, 2002.
13. Устройство вооруженных сил Австро-Венгрии. Часть I: Организация войск. Раздел I: Пехота, Кавалерия, Артиллерия с заведениями артиллерийского ведомства и инженерные войска с их заведениями. / Сост. Новицкий. – К.: Типография Окружного Штаба, 1898.
14. Устройство вооруженных сил Австро-Венгрии. Часть I: Организация войск. Раздел II: Обозные войска и заведения, Санитарные войска, Военно-врачебные и аптечные заведения и организация добровольной помощи раненым и больным в военное время, Военно-продовольственное ведомство и интендантские учреждения, охранительные войска и Личный состав государственного конно-заводства. / Сост. Новицкий. – К.: Типография Окружного Штаба, 1898.
15. Центральний Державний Історичний Архів Львова (далі – ЦДІАЛ), ф. 146, оп 4, спр 3359. Циркуляр та розпорядження – матеріали про проведення підготовчих робіт до мобілізації на випадок війни. Т. 3. 16. ЦДІАЛ, ф. 146, оп 4, спр 3368. – Циркуляр та розпорядження – матеріали про проведення підготовчих робіт до мобілізації на випадок війни. Т. 12. 17. ЦДІАЛ, ф. 146, оп 4, спр 3369. – Циркуляр та розпорядження – матеріали про проведення підготовчих робіт до мобілізації на випадок війни. Т. 13. 18. ЦДІАЛ, ф. 146, оп 4, спр 5850. – Інтерполяція депутата Галицького крайового сейму Шміда в Австрійський парламент про заміну трирічної військової служби на дворічну. 19. ЦДІАЛ, ф. 146, оп 54, спр 168. – Оглядова таблиця проведення маневрів Краківським корпусом на 1901 і 1903 рр. 20. ЦДІАЛ, ф. 146, оп 54, спр 170. – Оглядова таблиця проведення маневрів Перемишльським корпусом на 1901 р. 21. Цольнер Е. Історія Австрії. – Львів, 2001.
22. Шмидь. Справочная книга по тактике Австро-Венгерской армии. – К.: Типография Штаба Военного Округа, 1911.
23. Щербовъ-Нефедовичъ П. О. Австро-Венгрия. Отдель II: Вооруженные силы. Часть 1. – СПт., 1885.
24. A History of the peace conference of Paris. Vol. IV. – London, 1921.
25. Jung P., Pavlovic D. The Austro-Hungarian forces in World War I (1): 1914-1916. – Oxford, 2003.
26. Jung P., Pavlovic D. The Austro-Hungarian forces in World War I (2): 1916-1918. – Oxford, 2003.
27. Lukas J. Fighting Troops of the Austro-Hungarian Army 1868-1914. – New York, 1987.
28. Nowakowski T. Armia Austro-Węgierska: 1908-1918. – Warszawa, 1992.

Надійшла до редколегії 01.06.09

К. Шіцина, асп.

ЕЛЕМЕНТИ ПОПУЛІЗМУ ТА ПРОПАГАНДИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЛУЦІЯ КОРНЕЛІЯ СУЛЛИ

*У статті розглядаються найбільш показові прояви популізму в політичній практиці римського диктатора Луція Корнелія Сулли. Автор робить висновки стосовно впливу сулланської пропаганди на свідомість та поведінку різних соціальних категорій *populus romanus*.*

*The article deals with the most demonstrative examples of the populism in the political practice of the roman dictator Lucius Cornelius Sulla. Author comes to the conclusion about the influence of Sulla's propaganda to the consciousness and behavior of the different social categories of *populus romanus*.*

Останнім часом у вітчизняній науковій літературі все більш помітним стає залучення до загальноєвропейської тенденції поглибленого вивчення культурно-антропологічних портретів в історії людства. Історія життя кожної людини є унікальною, тим більше, якщо це історія життя видатної персоналії, яка своєю діяльністю зробила внесок у розвиток європейської спільноти. В нашому дослідженні ми не будемо детально характеризувати весь життєвий шлях такої непересічної особистості, як Луцій Корнелій Сулла, а приділимо більше уваги тим моментам, які в сучасній історіографії залишаються в тіні загальновідомих подій. Незначні, на перший погляд, приклади можуть допомогти зрозуміти краще загальну мотивацію вчинків диктатора, його цілі та засоби їх досягнення. З цієї

метою, основними завданнями дослідження було визначено: порівняльний аналіз прикладів застосування пропаганди в суспільно-політичній діяльності Сулли, а також висвітлення непрямих популістських методів, засвідчених у джерельній базі.

Із зазначеної проблематики сучасними науковцями було розглянуто наступні моменти. В публікації Б. Фрайєра наведено характеристику сулланської нумізматичної пропаганди в період 83-82 рр. до Р. Х., [20, с. 585, 598–599, 602], а також наголошено на маніпулюванні італіками шляхом гарантування визнання за ними їх громадянських прав [20, с. 597, 603]. У статті Є. Ремеджа досліджено епіграфічні свідчення пропагандистської діяльності Сулли [24, с. 93–121]. Серед сучасних

російських дослідників найбільш детально проаналізував застосування релігійної пропаганди та її вплив на свідомість тогочасного соціуму А. В. Короленков [4, с. 57–64; 5, с. 222–226, 274, 330–333]. Загалом, сучасні автори солідарні в твердженні, що успіхи в політичній кар'єрі Сулли супроводжувалися послідовним застосуванням різних видів пропаганди з метою зміцнення своїх позицій [4, с. 63; 20, с. 585; 22, с. 92–93]. Незважаючи на порівняно високу ступінь дослідження питання, деякі принципово важливі моменти, відображені в джерельній базі, все ще залишаються поза увагою науковців, що пояснює актуальність обраної теми.

Зокрема, недостатньо вивченою залишається діяльність Луція Корнелія Сулли в 90-ті роки I ст. [Тут і далі – всі дати до Р.Х.]. Достеменно відомо, що саме на 90-ті роки припадають дві спроби майбутнього диктатора бути обраним до претури, адже після успішних операцій під час Югуртинської війни та перемог над племенами германців, значно зросли шанси на зайняття ним більш високих політичних посад. Ми погоджуємося із датуванням цих спроб 99 та 97 рр.: перша спроба в 99 році була невдалою, й тільки після повторних виборів, в 97 р., Сулла отримав бажану посаду [5, с. 125]. Плутарх вважав, що провал на перших виборах до претури був спричинений бажанням натовпу бачити Суллу спочатку на посаді едила – в такому випадку він був зобов'язаний провести щорічні ігри на честь Аполлона (*Iudi Apollinares*). Тим більше, що в Місті знали про наміри мавританського царя Бокха, з яким Сулла встановив дружні відносини під час війни з Югуртою, надіслати до Риму африканських звірів [9, Plut., Sull., V, 1–2]. На думку В. Лецнера, Сулла в своїй промові перед коміціями сам пообіцяв провести видовищні ігри, чим завоював прихильність народу [22, с. 93]. Можемо частково погодитися з цією позицією: як і в сьогодення, для досягнення успіху, кандидатів була необхідна вдала передвиборча програма. Навіть якщо Сулла не давав публічної обіцянки, без свідомого надання ним відповідної інформації через посередництво агентів [20, с. 585] та клієнтелли, пересічні римські громадяни (вони ж і виборці) навряд чи знали б про перспективу подарунків від мавританського царя. Але, перш за все, провал Сулли в 99 р. був спричинений невдалим політичними обставинами та спробами прихильників Сатурніна повернути свій політичний вплив [5, с. 125].

Врешті-решт у 97 р., Сулла, обійшовши еділітет, став претором. Він не забув про свою обіцянку квіритам і невдовзі влаштував ігри, спеціально для яких було доставлено сто самців хижаків. Вперше в історії публічних видовищ Риму левів показували вільними: в сценах бою тварин та в сценах полювання, в яких вбивати звірів мали мавританські стрільки, надіслані разом із ними [26, Sen., De Brev. Vit., XIII, 6]. Отже, Сулла виконав те, чого від нього очікували римляни, до того ж з таким розмахом, на який ніхто не сподівався. Тут мала місце ще одна важлива обставина: ігри на честь Аполлона були започатковані в 212 р. міським претором Публієм Корнелієм Суллою, пращуром Луція Корнелія [13, Liv., XXV, 12, 4, XXVII, 23, 5]. Ф. Інар з цього приводу робить слушний висновок: влаштовуючи свято, Сулла прагнув продемонструвати це як сімейну справу, як призначення роду служити культові Аполлона [3, с. 60–61]. Це цілком відповідає традиційній релігійній пропаганді Сулли, якою він супроводжував всю свою політичну діяльність [4, с. 63].

Після завершення терміну претури, Сулла отримав призначення в Каппадокію, де необхідно було повернути на престол Аріобарзана [9, Plut., Sull., V, 6–7] та залякати понтійського царя Мітрідата VI Євпатора. Останній, внаслідок своєї бурхливої зовнішньої політи-

ки, все ближче наближався до сфери римських інтересів. Під час перебування Луція Корнелія на сході, відбулася подія, яка за браком джерел провокує багато запитань у дослідників. На березі Євфрату було проведено переговори з Оробазом, послом парфянського царя Арсака [9, Plut., Sull., V, 8–9; 14, Liv., Per., LXX]. На переконання сучасних авторів, це була перша зустріч двох світових держав [8, с. 306], на якій Сулла ініціював "розподіл світу" по Євфрату [3, с. 63]. За Плутархом, який, найбільш імовірно, отримав цю інформацію з мемуарів самого диктатора, Луцій Корнелій наказав поставити три крісла – для Оробаза, Аріобарзана й для себе, – і під час переговорів сидів посередині [9, Plut., Sull., V, 8–9]. За браком необхідності офіційного договору підписано тоді не було [5, с. 135], але своїм втручанням у справи двох східних держав – Парфії та Каппадокії, – Сулла чітко дав зрозуміти, хто є головним в цьому регіоні [5, с. 135]. Не витримавши приниження, парфянський цар Гордій стратив свого посла [9, Plut., Sull., V, 8–9]. У Періохах Лівія під 99–92 рр. взагалі відмічено, що "до Сулли приходять парфянські послани від царя Арсака, прохаючи дружби римського народу" (*parthorum legati a rege Arsace missi venerunt ad Syllam ut amicitiam populi R. peterent.*) [27, Liv., Per., LXX]. Отже, навіть скорочений варіант Лівія принижує варварських послів дієсловом *peterere* – невідоме царство, вже під час свого першого знайомства з могутнім Римом, *просить* у нього дружби.

Виникає питання: чому цю масштабну подію не було відзначено належним чином у наративних джерелах та нумізматичних пам'ятках? Справа в тому, що Рим і Парфія ще не усвідомлювали всіх наслідків своїх майбутніх взаємовідносин. Для Риму, який нас цікавить більше, це було тільки чергове східне царство, яке рано чи пізно має скоритися римським легіонам. Сулла діяв так, як і мав діяти на його місці кожний пропретор. Тому не слід вважати переговори Сулли та Оробаза якоюсь екстраординарною для того часу подією [12, с. 319]. На той момент це були не більш ніж чергові переговори, що відступили на другорядне місце на тлі більш складних внутрішніх проблем. Але для пропагандистської політики Луція Корнелія ця подія мала величезне значення – це була чергова перемога на користь *populus romanus*, і, що мало найбільше значення, це була перемога в очах його солдат.

Після захоплення влади в Римі в 88 р., окрім законодавчого розв'язання найбільш гострих політичних проблем, Сулла зробив спробу вирішити основні проблеми соціального характеру. Серед заходів, що стосувалися поліпшення матеріального становища римлян були наступні: скасування закону Сульпіція Руфа, за яким сенаторам заборонялося мати борг більше двох тисяч драхм [9, Plut., Sull., VIII]; часткова ануляція боргових зобов'язань і обмеження лихварських відсотків за т. зв. *lex uncia* [11, с. 153; 19, с. 54–58]. В процесі цих реформ було прийнято закон "про дванадцятку долю". В науковій літературі існує декілька варіантів його інтерпретації. Т. Моммзен припустив, що Сулла та Руф швидше за все відновили закон 357 р., за яким максимальний розмір боргових відсотків складав 10–12% річного капіталу [8, с. 284]. Інші дослідники наполягають на введенні Суллою мораторію на всі борги [18, с. 397]. За спостереженням Т. Франка, в період з 91 р. і до кінця диктатури Сулли, "римські нобілі були кривно зацікавлені в політиці інфляції" [19, с. 54–58], тобто в падінні грошового курсу та в псування монети. Погоджуючись із позицією Т. Франка, Н. В. Чеканова підкреслює, що Сулла під час вирішення боргового питання діяв не задля поліпшення становища найбільшого населення Риму, а, перш за все, в інтересі

сах представників сенатської знаті, які на той час були переобтяжені боргами [17, с. 169; див. також: 11, с. 148–162]. Нажаль, текст закону є досить суперечливим, але можна констатувати спробу покращення фінансового становища в Місті, що мало вагоме значення для його іміджу в умовах, що склалися на той час.

Незважаючи на прискорені темпи реформ, не було залишено поза увагою й аграрне питання. Воно вирішувалося розселенням громадян за межі Риму та виведенням колоній ветеранів [14, Liv., Per., LXXVII]. Слід наголосити, що в Періохах Лівія цей захід Сулли підкреслено виноситься окремо, як особливо важливий, тоді як інші позначені загальним виразом "*civitatis statum ordinavit*". Відштовхуючись від цього, можна зробити наступні висновки. По-перше, на 88 р. аграрне питання вже відчутно давало про себе знати, що може бути пов'язане з невпинним збільшенням населення Міста та його околиць, зумовленим в свою чергу все більш зростаючим прагненням італіків будь-якою ціною здобути громадянство [17, с. 40–41]. По-друге, сама по собі посиленна увага Сулли до вирішення проблеми в дуже обмежений час і за умов, коли його позиції не були достатньо міцними, свідчить про його твердий намір подолати не лише політичні, а й соціальні проблеми. Характерно, що незважаючи на свою заклопотаність, Сулла встиг в черговий раз продемонструвати перед загалом свою вірність класичним республіканським морально-етичним нормам: рабу, який виказав оголошеного ворогом (*hostis*) Публія Сульпіція, за послугу державі була дарована воля, але за зраду свого господаря він був скинутий зі скелі [9, Plut., Sull., X; 14, Liv., Per., LXXVII]. Таким чином, законопроекти 88 р. демонструють прагнення Сулли діяти в інтересах сенатської верхівки, але водночас створити для *populus romanus* образ захисника старовинних традицій, підкреслити свій курс на відновлення загальновідомих норм та звичаїв.

Навесні 87 р. Сулла залишає територію Італії і вирушає на війну з царем Мітрідатом VI Євпатором. Звичайно, підкорення Римом Малої Азії та грецьких територій відбулося ще в попередні століття, проте внаслідок активної діяльності понтийських агентів тут панували відверто антиримські настрої. Поліси Еллади постійно змінювали свою зовнішньополітичні вподобання, переходячи то на один, то на інший бік, ще більше ускладнюючи просування римських легіонів по згаданих територіях. Цікавим є той момент, що невдовзі після переправлення п'яти сулланських легіонів в Грецію, тут починається чеканка власної монети [5, с. 207, 398; 9, Plut., Lucull., II. 2]. Нагляд за справами при монетних дворах було доручено Луцію Ліцинію Лукуллу. На перший погляд, цей захід був продиктований суто матеріальною необхідністю. Але, не кажучи вже про згадану пропагандистську кампанію Мітрідата під час підготовки до війни з Римом [1, App., Mithr., XXVII], нагадаємо, що навіть його еллінський прибічник, афінський тиран Арістотіон випускав свою монету. Вона містила понтийські династичні символи, а на реверсі був напис: Мітрідат [i] Арістотіон [5, с. 206, 398]. За таких умов випуск сулланської монети може розглядатися як відповідь на провокаційні дії супротивника, й автоматично набуває більш вагомого значення для нашого дослідження, як один з методів поширення проримської пропаганди.

Привертає увагу й інша подія часів мітрідатової війни: група аристократів, не витримуючи розправ Цинни в Римі, переїхала в Грецію, щоб знайти захист біля легіонів Сулли. Звичайно, це була та частина правлячої римської еліти, яка займала просулланські позиції в боротьбі двох партій. Серед них була також народні трибуни, яких переслідував їх колега П. Ленат [2, Vell.,

II. 24. 2]. Звичайно, що самих лише політичних переконань було недостатньо, щоб примусити нобілітет залишити Рим і Італію. Тут мали місце такі умови, коли ніхто не міг бути впевненим у своєму майбутньому й навіть у своєму житті [1, App., B. C., I. 71]. Пізніше ця подія мала широкий резонанс на користь Луція Корнелія: міська аристократія мусила залишити батьківщину й шукати порятунку в бойових діях із зовнішнім ворогом. Позиції Сулли до встановлення диктатури були досить сумнівні, адже на той час, завдяки діям Цинни та Марія, він не мав права командування легіонами [20, с. 586, 594] і практично діяв на власний розсуд. Прибуття представників знатних фамілій, їх служба під його керівництвом, надавали йому більшої ваги в очах громадян та армії. Диктатор не забував цієї підтримки: в своїх листах та під час переговорів він вимагав від сенату повернути всі права громадянам, які втекли від розправ Цинни до нього в Ахайю [14, Liv., Per., LXXIV; 20, с. 591]. Навіть дещо пізніше, під час святкування свого тріумфу 29–30 січня 81 р., він не втратив можливості похизуватися пафосним поверненням нобілітету та їх сімей до Риму [1, App., B. C., I. 101; 9, Plut. Sull., XXXIV. 1–2].

З переходом військової ініціативи на бік римських військ та полегшенням стану на фронтах бойових дій, Луцій Корнелій Сулла розпочав активне втручання у внутрішні справи полісів, а також сприяв поширенню серед їх громадян прихильності до Риму. Завдяки наявним наративним та епіграфічним джерелам, нам відомо про наступні приклади такої політики. Беотійський поліс Ороп, за підтримку та вірність римській владі, був позбавлений фінансових претензій вершників, а жреці місцевого культу Амфіарая отримали для культового користування досить великий наділ землі [16, Cic., De deor. nat., III. 48; 25, с. 260–266, п. 36]. До того ж, розпорядження Сулли стосовно Оропу було легалізовано двічі – в формі особистого декрету від 86 р., і пізнішої постанови сенату від 80 р. (*senatusconsultum de Amphiarai Oropii agris*) [25, с. 260–266, п. 36]. Подвійна легалізація підтверджує особисту зацікавленість диктатора в вирішенні локальних грецьких проблем та намагання здійснити свої обіцянки. Інший беотійський поліс – Фіви, незважаючи на покарання за підтримку Архелая, саме завдяки наказам Сулли став місцем проведення ігор на честь чергової перемоги в війні, задля чого в полісі було споруджено новий театр [9, Plut., Sull., XIX].

За постановою сенату того ж періоду, малоазійська Стратонікея, за зразкову вірність під час війни, отримувала право користування своїми давніми законами, її громадяни, полонені в ході військових дій, звільнювалися, храму Гекати було надано право притулку (*асілії*), забезпечувалися привілеї для послів в Римі [5, с. 259–260]. Всі залежні від Стратонікеї поселення були зобов'язані платити їй данину, а за самим полісом визнавалося право на володіння оточуючими поселеннями, гаванями та прибутками від підкорених територій [10, с. 19]. Щоправда, цей *senatusconsultum* був ініційований Суллою тільки в 81 р., але на прикладі Оропу можемо припустити, що схожа процедура відбулася й у випадку з Стратонікеєю: під час бойових дій Сулла видав особисте розпорядження, а вже пізніше вийшла постанова сенату. Схожі тексти містять постанови про Таби та про фасосців [5, с. 260]. Луцій Корнелій особисто займався також справами союзу технитів Іонії та Геллеспонту. Збереглося підтвердження привілеїв цього союзу, згадане Суллою в листі до громадян Коса: вони оголошувалися вільними від літургій, військового податку, та постою військ [23, п. 13].

Пропагуючи проримсько-просулланські ідеї серед населення інших країн, Сулла не втрачав можливості

проводити агітацію на свою користь й серед власних легіонів. Так, частими явищами були: поширення серед легіонерів чуток щодо щасливих знамень про майбутні перемоги [9, Plut., Sull., XVII, 2–4], проведення каральних експедицій в землі енетів, карданів, синтів, [1, App., Mithr., 55; 5, с. 240], переслідуючи подвійну мету – тренування та захоплення здобичі. Все це в комплексі сприяло зростанню відданості легіонерів своєму полководцю, їх віри у його військовий талант, а отже забезпечувало стратегічну перевагу невеликої, у порівнянні з понтійськими силами, римської армії.

Після укладення Дарданського мирного договору з Понтом, Луцій Корнелій повернувся в Італію. На початку 83 р. він знову ініціював випуск власної монети типу IMPER ITERVM, що прославляла перемоги римлян на сході та божественну допомогу Сулли в їх досягненні [20, с. 598]. В середині того ж року відбувається чеканка монети нового зразку: на реверсі містився портрет Сулли на колісниці тріумфатора [4, с. 64., прим. 48; 5, с. 274; 20, с. 599]. Б. Фрайер висловив думку, що це було перше зображення живої людини на римських монетах [20, с. 599], до того ж випущено до проведення тріумфу. Більш важливим для нашого дослідження є те, що такі монети були ефективним пропагандистським викликом для ворогів. Разом з тим, військам було суворо заборонено займатися мародерством та грабунком [20, с. 603], що забезпечувало їм лояльність населення та швидке просування Італією.

Як відомо, перша вирішальна битва відбулася біля Тифатської гори й завершилася перемогою сулланських легіонів. На честь цієї події місцевому храму Діани Тифатської було віддано в володіння цілющі джерела. Крім того, Луцій Корнелій залишив тут два написи з похвалою [2, Vell. Pat., II. 25. 4], які, можливо, були першими його написами на території Італії [24, с. 110]. Як справедливо зауважують деякі дослідники, такий крок був дуже сміливим: хоча з точки зору релігії це був благочестивий вчинок, але фактично святкувалася перемога над власними співгромадянами [5, с. 277]. Як і в інших випадках, реакція тут могла бути подвійною: вороги сприйняли таку поведінку як зухвалу самовпевненість, а прихильники – як черговий прояв віри їх воєначальника в своє виключне щастя. Що ж стосується пересічних солдат та громадян, то ефект мав бути безумовним: самі боги супроводжують армію, що прийшла звільнити Рим від тиранії маріанців, і щасливий воєначальник віддячує їм за це належним чином.

Із встановленням диктатури в Римі, Сулла в межах своїх реформ 82-82 рр., зробив спробу вплинути законодавчим шляхом на суспільні чесноти. Було прийнято закони про обмеження розкоші: встановлювалася максимальна сума витрат на поховання, заборонялося вживати певні страви, обмежувалися витрати на бенкети [9, Plut., Sull., XXXV. 3-4; 5, с. 322]. Окремим законом каралося хабарництво (*lex de peculatu*), за яким вводилася якісно нова санкція – сплата штрафу, що в два з половиною рази перевищував вказану суму [3, с. 340–341, 348–349; 21, с. 208]. Повернувшись Луцій Корнелій і до вирішення боргового питання: його постановою легалізувала обіг монети із зниженим вмістом срібла, а також продовжувалася дія закону Валерія Флакка від 86 р., що полегшував сплату боргів [5, с. 323].

Слід наголосити, що починаючи з часів диктатури Сулли в римському соціумі спостерігається посиленна увага до питань релігії [3, с. 349]. Зокрема, відбувається офіційне визнання сотеріологічних символів, які поширилися внаслідок східних походів та контактів з Єгиптом. Зростає популярність есхатологічних настроїв, в яких між собою перепліталися мрії про майбутній золо-

тий вік та недалеко загибель світу [7, с. 447; 15, с. 60–61]. Крім того, проводиться активне культове будівництво на території Італії. В столиці було відновлено знищений пожежею у 83 р. храм Юпітера Капітолійського, храм Геркулеса, а на есквілінському пагорбі встановлено скульптуру божества (*Hercules Sullanus*) [3, с. 351, 355]. Більше того, в Місті було відреставровано Форум, Гостилієву курію, Капітолій, розпочато будівництво Табуларію [3, с. 351–352; 5, с. 332]. За межами римського померію було реконструйовано храм Юпітера Анксур (*Jupiter Anxur*) в Тарраціні, святилища Геркулеса в Тибурі та біля Сульмона, Фортуні – в Пренесте [5, с. 332]. Отже, релігійне будівництво поширилося не тільки на столицю, а й на всю Італію. Відновлювалися також споруди, зруйновані в ході громадянської війни, на місці підкорених поселень італіків засновувалися колонії сулланських ветеранів. Прикладом може бути давнє самнітське місто в Кампанії, що набуло статусу римської колонії у 80 р. і отримало ім'я *Colonia Cornelia Veneria Pompeianorum*, скорочено – Помпеї. Як видно з самої назви, колонія була присвячена Луцієм Корнелієм богині Венері, своїй улюбленій покровительниці [1, App., B. C., I. 97. 452; 9, Plut., Sull., XXXIV. 4; 3, с. 325]. Отже, продовжуючи свій курс соціальної політики, обраний ще в 88 р., Сулла під час диктатури приділив належну увагу нагальним проблемам всередині країни, вирішивши питання економічного та релігійно-ідеологічного характеру.

Таким чином, можна зробити висновки, що політична кар'єра Луція Корнелія Сулли від самого початку супроводжувалася активним пропагуванням серед римського соціуму іміджу благодійника та продовжувача старовинних республіканських звичаїв. Перша законодавча ініціатива майбутнього диктатора свідчить не лише про його посилену увагу до вирішення невідкладних завдань, а й про прагнення розв'язати другорядні питання, спрямовані на створення уявлення про нього, як дбайливого захисника юридичних та морально-етичних традицій Республіки. В період свого перебування за межами Італії, Луцій Корнелій постійно поширював проримські ідеї серед населення Греції та Малої Азії, водночас успішно нав'язуючи думку про своє виключне щастя та богообраність римським легіонам.

Встановивши одноосібну диктатуру, за допомогою перш за все саме військової сили, Луцій Корнелій Сулла знову активно займається питаннями ідеології та релігії. Він виявляє педантичну послідовність, підтверджуючи юридично своє законодавство періоду мітрідатової та громадянських війн. Отже, диктатор впродовж всієї суспільно-політичної діяльності дотримувався початково обра-ного ним пропагандистського курсу, що в значній мірі забезпечило його перемогу в найважливішій для нього війні – війні за владу над власним народом.

1. Аппиан Александрийский. Римская история / Аппиан Александрийский ; [пер. с греч. под ред. Жебелева С. А., Крюгера О. О., Голубцовой С. Е., Кофанова Л. Л.]. – М. : ООО Издательство АСТ, "Ладомир", 2002. – 878, [2] с. 2. Веллей Патеркул. Римская история / Веллей Патеркул. [Ред. Немировский А. И., Дашкова М. Ф.]. – Воронеж: Издательство Воронежского университета, 1985. Кн. II. – 1985. – 211 с. 3. Инар Ф. Сулла / Франсуа Инар. – Ростов-на-Дону : "Феникс", 1997. – 416 с. – (След в истории). 4. Короленков А. В. Лев и лисица : психологические приемы Суллы в войне с мариянцами / А. В. Короленков // Античный мир и археология. – Саратов. – 2002. – Вып. 11. – С. 57–64. 5. Короленков А. В. Сулла / А. В. Короленков, С. М. Смыков – М. : "Молодая гвардия", 2007. – 430 [2] с. : ил. – (Жизнь замечательных людей : сер. биогр. ; вып. 1045). 6. Крисп Гай Саллюстий. Сочинения / Гай Саллюстий Крисп ; пер., статья и комментарии Горенштейна В. О. – М. : Наука, 1981. – 222 с. 7. Машкин Н. А. Эсхатология и мессианиззм в последний период Римской республики / Н. А. Машкин // Изв. АН. СССР, СНФ, III. – 1946. – №6. – С. 445–452. 8. Моммзен Т. История Рима. В 5 т. / Теодор Моммзен ; пер. с нем. – М. : ООО "Издательство АСТ" ; Х. : "Фолио", 2001. – (Классическая мысль). Т. 2. Кн. 4. От битвы при Пидне до смерти

Суллы. – 2001. – 525 с. 9. Плутарх. Сравнительные жизнеописания : в 2 т. / Плутарх ; пер. с древнегр. Сост. и прим. Томашевской М. – М. : "Правда", 1990. Т. 2. – 1990. – 608 с., ил. 10. Свенцицкая И. С. Некоторые черты экономического развития Западной Малой Азии в системе Римской империи / И. С. Свенцицкая // ВДИ. – 1956. – №2. – С. 18–27. 11. Селецкий Б. П. Финансовая политика оптиматов и популяров в конце 90–80-х годов I в. до н. э. / Б. П. Селецкий // ВДИ. – 1983. – № 1. – С. 148–163. 12. Смыков Е. В. Рим и Парфия: первые контакты (К вопросу о договорах Суллы и Лукулла с парфянами) / Е. В. Смыков // Межгосударственные отношения и дипломатия в античности. Хрестоматия. – Казань, 2000. – Ч. 1. – С. 317 – 332. 13. Тит Ливий. История Рима от основания города: в 3 т. / Ливий Тит. Пер. Зеллинского Ф. Ф. – М. : "Наука". – 1991. Т. 2. – 1991. – 528 с. 14. Тит Ливий. История Рима от основания города : в 3 томах [Электронный ресурс] / Ливий Тит. Пер. Гаспарова М. Л. – М. : "Ладомир", 2002. Т. 3. Кн. XXXIV–XLV. – Режим доступа до джер.: <http://ancientrome.ru/antlitrr/ivi/perihae.htm>. 15. Утченко С. Л. Идеино-политическая борьба в Риме накануне падения республики / С. Л. Утченко – М., 1952. – 300 с. 16. Цицерон. Философские трактаты / Перевод с лат. М. И. Рижского. – М. : "Наука", 1985. – 383 с. – ("Памятники философской мысли"). 17. Чеканова Н. В. Римская диктатура последнего века Республики / Н. В. Чеканова. –

СПб. : ИЦ "Гуманитарная Академия", 2005. – 480 с. – ("Studia classica"). 18. Bloch G. Histoire Romaine. La Republique Romaine de 133 a 44 avant J. C. Des Gracques a Sulla / G. Bloch, J. Carcopino – Paris, 1935. – 412 p. 19. Frank T. On some financial legislation of the Sullan period / T. Frank // AJPh. 1933. – № 54. – P. 54–58. 20. Frier B. W. Sulla's Propaganda : The Collapse of the Cinnan Republic / Bruce W. Frier // AJPh. – Vol. 92, № 4. – 1971. – P. 585–604. 21. Keaveney A. Studies in the Dominatio Sullae / A. Keaveney // Klio. – Bd. 65. – 1983. – P. 185–208. 22. Letzner W. Lucius Cornelius Sulla. Versuch einer Biographie / Wolfram Letzner. – Munster, 2000. – 348 s. 23. Pickard-Cambridge A. W. The Dramatic Festivals of Athens / Arthur W. Pickard-Cambridge. – [2 edit.] – Oxford, University Press, 1989. – 472 p. 24. Ramage E. S. Sulla's Propaganda / Edwin S. Ramage // Klio – Bd. 73. – 1991. – P. 93–121. 25. Riccobono S. Fontes iuris Romani antejustiniani. P. I. Leges / S. Riccobono. – Firenze, S. a G. Barbera, 1941. – P. 260–266. 26. Senecae L. Annaei. Ad Paulum de brevitate vitae [Электронний ресурс] / L. Annaei Senecae. – Режим доступу до джер.: <http://www.thelatinlibrary.com/sen/sen.brevita.shtml>. 27. Titi Livy. Ab urbe condita. Perioche. [Электронний ресурс] / Titi Livy. – Режим доступу до джер.: <http://www.thelatinlibrary.com/livy/liv.per70.shtml>

Надійшла до редколегії 28.05.09

В. Юрченко, асп.

ЦИРКУЛЯРИ ЦЕНЗУРНИХ УСТАНОВ КИЄВА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

В статті досліджуються циркуляри цензурних установ Києва як джерело з історії України XIX – поч. XX ст.

The article is investigated circulars of Kiev's censorship institutions like a source of Ukrainian history XIX – XX century.

Після проголошення незалежності України вітчизняні історики одержали можливість розширити тематику своїх досліджень. Це в свою чергу вимагає введення до наукового обігу нових історичних джерел.

Важливим інформативним джерелом вивчення суспільно – політичної історії України XIX – поч. XX ст., є циркуляри, тобто листи однакового змісту, які розсилались центральними державними установами Російської імперії у кілька установ, наприклад, губернаторам, начальникам губернських жандармських управлінь чи головам цензурних комітетів. Мета даної статті – дослідження інформативних можливостей циркулярів цензурних установ, адже цим практично ніхто з вітчизняних джерелознавців не займався.

Циркуляри були двох видів – інструктивні та інформативні. У перших містяться розпорядження вищестоящих установ підлеглим. У других – вищестоячі установи інформували місцеві цензурні установи про утворення нових цензурних комітетів, призначення чи звільнення цензорів, закриття чи призупинення видання газет і журналів і т.п.

Прикладом інформативного циркуляру є циркуляр Головного управління в справах преси МВС такого змісту: "...з 1 липня цього року (1907) з дозволу Міністерства внутрішніх справ покладено початок облаштування при Головному управлінні у справах преси особливої бібліотеки, в якій будуть зосереджуватися всі друковані твори, що вийшли у світ за поточні 12 місяців.

У зв'язку з утворенням цієї бібліотеки, з 1-го цього липня встановлюється загальна реєстрація друкованих творів за картовою системою із зазначенням усіх відомостей, що стосувалися цих видань, а саме: назви друкованого твору, об'єму, ціни, місця надрукування, імені автора і видавця, фірми типографії і т.д. Складення цих карток покладається на членів комітетів та інспекторів у справах преси... Результати встановленої таким чином реєстрації книг будуть друкуватися щотижнево в Книжковому літописі Головного управління у справах преси." [4, арк. 49]

Ще одним прикладом інформативного циркуляру є циркуляр Головного управління у справах преси від 10 квітня 1905 р. № 3148 в якому йшлося про таке: "...Головне управління в справах преси, за наказом п. Міністра внутрішніх справ, має честь повідомити Ваше

Превосходительство, що нагляд за періодичною пресою в губернських містах, де немає спеціальних установ чи посадових осіб у справах преси...складає один із головних обов'язків віце-губернаторів." [4, арк. 17] Або такий циркуляр: "...наказом Головнокомандуючого арміями Південно – Західного фронту від 31 липня цього року за № 26 в Київській губернії введено військову цензуру в повному об'ємі, відповідно до ст. 6 "Тимчасового положення про військову цензуру." [4, арк. 197]

Інструктивні циркуляри, які зберігаються у фондах цензурних установ Києва у ЦДІАК України, за змістом поділяються на:

1. Розпорядження з загальних питань преси.
2. Розпорядження, що стосувалися цензурування періодичних видань.
3. Розпорядження, що стосувалися цензурування творів українською мовою.
4. Про цензурування творів польською мовою.
5. Про цензурування творів єврейською мовою.
6. Розпорядження про заборону в пресі розгляду справ про політичні злочини і взагалі про недопущення в пресі ніяких відомостей про політичних злочинців.
7. Про твори, які підлягали дозволу поліції.
8. Керівництва по цензуруванню художніх творів і про художні виставки.
9. Про права цензури відносно засобів тиснення.
10. Про цензурування медичних преїскурантів та оголошень.
11. Про цензурування духовних творів.
12. Про порядок друкування на обкладинках схвалення Міністерства народної освіти. [3, арк. 1]

Розглянемо, для прикладу, циркуляр №7 від 17. 05. 1862 р., який відносився до розпоряджень з загальних питань преси і стосувався різних обмежень щодо друкованого слова. В цьому циркулярі зазначалося:

"I. У всіх взагалі друкованих творах не допускати порушення належної поваги до вчення і обрядів християнських віросповідань, охороняти недоторканість Верховної влади та її атрибутів до осіб царствующого дому, непорушність основних законів, народну мораль, честь і домашнє життя кожного.

II. Не допускати в пресі творів і статей, які містили шкідливі вчення соціалізму та комунізму, схиляються до потрясіння та повалення існуючого порядку і поширенню анархії ...

III. При розгляді творів і статей про недосконалість існуючих у нас постанов, дозволяти до друку лише спеціальні вчені роздуми, написані належним тоном.

IV. У роздумах про недоліки і зловживання адміністрації не допускати друкування імен осіб, власної назви місць та установ.

V. Роздуми, вказані у попередніх двох пунктах, дозволити лише в книгах, які містять не менше десяти друкованих аркушів, і в періодичних виданнях, на які підписна ціна з пересилкою не менше семи карбованців у рік" [3, арк. 3] (тобто у тих, які були не доступні простому народу).

Шостим пунктом міністрам внутрішніх справ та народної освіти було дано право припиняти шкідливі, з точки зору влади, періодичні видання на термін не більше восьми місяців.

Наступним пунктом було наказано "не допускати до друку статті: а) в яких розгортається неприязнь і ненависть одного стану до іншого і б) в яких містяться образливі насмішки над цілими станами чи посадами державної і громадської служби." [3, арк. 3]

В іншому циркулярі за № 984 від 13 квітня 1875 р., що також належав до першої групи, Головне управління в справах преси МВС звертається до київського окремого цензора з внутрішньої цензури з вимогою бути уважнішим при цензуруванні дешевих видань, призначених для народного читання, тому що "...ведеться в імперії навмисна пропаганда між простим народом, яка має на меті посилити у ньому невдоволення своїм становищем і взагалі існуючим порядком речей..." [3, арк. 16-17] Одним із знарядь для цієї пропаганди, – говорилося в цьому ж циркулярі, – служить поширення в середовищі простого народу брошур обурливого змісту, які продавалися по самій низькій ціні, або роздавалися безкоштовно. У випадку виявлення шкідливих місць у цих виданнях їх потрібно забороняти, повідомляючи при цьому Головне управління..."щоб рукопис, заборонений в одному кінці Росії, не міг бути дозволений якимось чином, в іншому." [3, арк. 17]

Згідно з іншим циркуляром, № 6042 від 1892 р., встановлювалась певна процедура, яку проходили твори, перш ніж вийти у світ. Рукописи, що представлялися в цензуру, повинні були бути чітко та чисто переписані, зшиті, пронумеровані по сторінках і оплачені встановленим гербовим збором. Для отримання випускного білету потрібно було представляти: дев'ять екземплярів віддрукованого твору з розглянутим і підписаним цензором оригіналом та посвідчення типографії, в якому необхідно було зазначати в якій кількості екземплярів віддруковане видання. Цензурний дозвіл друкувався на зворотній сторінці титульного аркушу, але прізвище цензора, що скріпив рукопис чи книгу, не оголошувалося. На кожному віддрукованому екземплярі книги чи брошури повинно було зазначатися ім'я і місце проживання типографіка, літографіка чи металографіка. Даний цензором дозвіл на друкування рукопису чи книги був дійсним протягом таких термінів: для творів однотомних – одного року; тих, що містили від двох до трьох томів – двох років; більш об'ємних – трьох років. Після закінчення цих термінів, якщо твори не були видані, вони підлягають новому перегляду і дозволу цензури на загальній основі. [3, арк. 57]

Екземпляри видань повинні були своєчасно доставлятися в Головне управління в справах преси типографіями і літографіями, через чиновників, що цензурували місцеві періодичні видання з особливими для підцензурних і безцензурних видань списками із зазначенням наступних відомостей:

1. Дня видачі білета на випуск видання у світ, чи квитанції про прийом встановленої законом кількості

екземплярів видання, якщо воно віддруковано без попередньої цензури

2. Повного заголовку твору, з зазначенням місця надрукування, фірми типографії, року і кількості сторінок.

3. Формату видання і кількості віддрукованих екземплярів.

4. Повного перекладу іншомовних видань, за виключенням німецьких, французьких, англійських, латинських, грецьких та польських. [3, арк. 63]

Щодо цензурування періодичних видань, то прикладами таких циркулярів можуть служити циркуляри № 1130 від 17 березня 1881, № 2183 від 29 травня 1881 р. якими у періодичних виданнях заборонялися статті, що містять міркування про необхідність зміни існуючого державного устрою, а також висловлюються сумніви у патріотизмі у вищих колах суспільства; заборонялося повідомлення слухів про зміни в особовому складі вищих державних чинів. [3, арк. 126, 129] У циркулярі № 2213 від 31 травня 1881 р. зазначалося, що "періодична преса може приносити безперечну користь лише тоді, коли вона чесно і відверто сприяє роз'ясненню повсякденних питань, слугуючи для вираження справжньої суспільної думки. Систематичне ж розміщення різних суджень, безпідставних відомостей та брехливих чуток, спрямованих на збудження невдоволення проти заходів, що вживалися урядом, не може бути допущене". [3, арк. 133]

До циркулярів, які відносилися до цензурування творів українською мовою, можна віднести циркуляр Головного управління в справах преси від 21 грудня 1885 року, в якому київському окремому цензору по іноземній цензурі зазначалося: "Внаслідок порушеного Вашим превосходительством питання про те, як поступати у тих випадках, коли типографії, всупереч вимогам цензури, будуть друкувати твори на малоросійському наріччі так званою кулішівкою, маю честь вас повідомити, що в таких випадках, крім невидачі випускного білету, потрібно призупиняти випуск у світ видання через місцевого губернатора...який має право доручити чиновнику, що наглядає за типографіями, опечатати екземпляри видання, щоб попередити випуск їх у світ без дозволу цензури...Рукописи написані кулішівкою зовсім не дозволяти до надрукування..." [3, арк. 294]

Така політика царського уряду відносно національних меншин прослідковувалася і в циркулярі від 20 червня 1859 р., в якому було заборонено друкування азбук, які містили польський алфавіт, а також вводилося за правило, щоб твори українською мовою, написані для поширення між простим народом, друкувалися не інакше як російськими буквами, і щоб подібні народні книги, надруковані за кордоном польським шрифтом, не були допущені до ввозу в Росію. [2, арк. 1] Не допускалися до надрукування статті, в яких пропагувалося поновлення незалежності Польщі. З особливою увагою наказувалося розглядати твори польською мовою для народного читання і букварі. [2, арк. 5]

Стосовно цензурування творів єврейською мовою, то для цензорів єврейських видань, була складена спеціальна інструкція. В обов'язки цензорів єврейських книг входило: вилучення із книг і статей місць, які можуть підтримувати у народі схильність відчуватися від навколишнього християнського населення; місця де вихваляється все єврейське і в той же час паплюжиться все іноплеменне. Наказувалося забороняти книги, які за своїм духом і спрямованістю не відповідають поглядам уряду. [1, арк. 5-6]

До шостого пункту різновидів циркулярів можна віднести циркуляр № 2063 розісланий не лише цензором, а й губернаторам, в якому наказувалося "щоб у пресі не

з'являлося ніяких відомостей і повідомлень про арешти по політичних справах і про дізнання та слідства, які проводилися по них...ніякі відомості про політичні справи, не оприлюднені в "Правительственном вестнике" не повинні мати місця на сторінках газет і журналів...". [3, арк. 364]

Як приклад сьомого пункту різновидів циркулярів розглянемо циркуляр № 191 від 1884 р. В ньому йшлося про те, що попередньому перегляду і дозволу місцевої поліції підлягають усі оголошення, призначені для надрукування в періодичних виданнях, за виключенням оголошень бібліографічних, які повністю підлягають загальній цензурі, тобто віданню цензурних комітетів і окремих цензорів з внутрішньої цензури. [3, арк. 374] Щодо цензурування художніх творів, то в одному з циркулярів зазначалося, що всі портрети Височайших осіб повинні були представлятися на попередній перегляд міністерства імператорського двору. [3, арк. 381] Ще в одному циркулярі № 3148 від 1889 р. говорилося, що "в деяких ілюстрованих виданнях нерідко розміщуються політипажі, які зображують оголених жінок. Ілюстровані журнали і газети своїми малюнками постійно привертають до себе увагу юнацтва; тому допущення в них зображень вказаного виду повинно бути віднесено до неухважності цензури, якій підлягають всі ілюстровані видання." [3, арк. 380]

Стосовно прав цензури, які відносилися до засобів тиснення, то прикладом може бути циркуляр № 2467, у якому наказувалося: "...беручи до уваги, що штемпелі можуть містити у змісті своєму будь – що протизаконне чи взагалі незручне для розповсюдження серед публіки, пан міністр внутрішніх справ визнав за необхідне: 1) піддати тексти каучукових штемпелів, як тих що ввозилися з-за кордону, так і тих, що виготовлялися в Росії, цензурному перегляду; і 2) торгівлю вищеназваними штемпелями піддати тому ж нагляду, якому підлягають заклади, які займаються виготовленням і продажем засобів тиснення." [3, арк. 386] В розпорядженнях про пропуск у пресу медичних преїскурантів і оголошень, говорилося, що при дозволі в пресі оголошень про продаж ліків не допускати розміщення реклами в газетних оголошеннях про медичні засоби, дозволяючи розміщення в таких оголошеннях лише одну назву дозволених засобів і місце їх продажу. Друкування ж оголошень про засоби, які не були розглянуті Медичною радою і не дозволені до ввезення з-за кордону, було зовсім заборонено. [3, арк. 394]

До одинадцятого різновиду циркулярів відносилися розпорядження, що стосувалися цензурування духовних творів. Для прикладу розглянемо циркуляр № 2319 від 13 червня 1880 р. в якому наказувалося доставляти в Комітет цензури духовних книг для перегляду всі зображення, які відносилися до православної віри, християнського богослужіння і священної історії що надходили із-за кордону і були призначені для поширення серед публіки. [3, арк. 410] В іншому циркулярі було постановлено просити сприяння світської влади наглядати за тим, щоб іновірці ніде при свідках і публічно чи на багатолюдних зборах не критикували православну віру і церкву, а також не поширювали в народі таких книг, брошур, картин і листів, у яких міститься щось докірливе для православ'я. [3, арк. 414]

Щодо дванадцятого різновиду циркулярів, то в них зазначалося, що книги призначені для навчальних закладів розглядалися Ученим комітетом Міністерства

народної освіти. По розглянутих творах робилися висновки, що даний твір рекомендується, просто схвалюється, чи лише допускається у вигляді керівництва, чи у вигляді посібників, для бібліотек основних та учнівських; деякі ж книги призначаються комітетом для тих і інших класів навчальних закладів. У такому вигляді визначення Комітету і його особливого відділу, затверджені міністерством народної освіти, друкуються в журналі міністерства і повідомляються департаментом народної освіти авторам чи видавцям розглянутих книг. [3, арк. 422] Київському окремому цензору наказувалося, що при дозволі до надрукування нових видань книг, схвалених Ученим комітетом для кожного нового видання вимагати у видавців посвідчення про отримання дозволу Ученого комітету, тому що твір, який отримав раніше схвалення при новому виданні, в результаті нових умов, може бути і не схвалено. [3, арк. 425]

Цензура виконувала і морально – етичну функцію. Це ми можемо прослідкувати за допомогою циркуляру, в якому говорилося, що "останнім часом у деяких періодичних виданнях стали з'являтися статті, присвячені розгляду питань, що відносилися до етичної сторони життя, причому в статтях цих по деяких питаннях, таких, наприклад, як альфонізм, проституція і т. ін. нерідко висловлювалися погляди зовсім протилежні установленим суспільним поглядам і поняттям про моральні основи. Так, наприклад, заняття проституцією у вказаних статтях прирівнювалося до чесного ремесла, в альфонізмі не вбачалося нічого аморального і таке інше." [3, арк. 261] У зв'язку з цим Головне управління в справах преси просило Цензурні комітет і окремих цензорів з внутрішньої цензури не допускати подібних статей у невеликих дешевих виданнях, які доступні для широкого загалу. Були накладені арешти на такі брошури:

"Правила Фаллуса. Как достигают величайшего блаженства в супружестве", "Тайны Камма – Сутры. Как достичь наибольшей половой силы", "Только для мужчин." [5, арк. 144] та інші.

Основна маса досліджуваних циркулярів зберігається у фондах Київського цензурного комітету (ф.293), Канцелярії Київського окремого цензора (ф.294) та Київського тимчасового комітету у справах преси (ф.295) Центрального державного історичного архіву України у м. Києві. Незначна кількість зберігається у фондах канцелярій губернаторів, в обласних архівах міст, які були губернськими центрами.

Проведене дослідження свідчить, що циркуляр – різнобічне, багатогранне історичне джерело, яке містить велику кількість інформації про всі сторони діяльності цензури: правила організації цензури на місцях і в столицях, перелік заборонених і дозволених видань, причину заборони тих чи інших газет і журналів; видання якого змісту взагалі не допускалися до друку, коли і на який термін було призупинено видання. Циркулярні цензурних установ показують ставлення влади до різних періодичних і неперіодичних видань в різні історичні епохи.

1. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі ЦДІАК). – Ф. 293. – Оп. 1. – Спр. 162. 2. ЦДІАК України. – Ф. 293. – Оп. 1. – Спр. 552. 3. ЦДІАК України. – Ф. 294. – Оп. 1. – Спр. 4а. 4. ЦДІАК України. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 2. 5. ЦДІАК України. – Ф. 295. – Оп. 1. – Спр. 75.

Наукове видання

ВІСНИК КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 98

Друкується за авторською редакцією

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали. Рукописи та дискети не повертаються.

Засновник та видавець – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Свідоцтво Міністерства інформації України про державну реєстрацію засобів масової інформації КІ № 251 від 31.10.97. Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", директор Г.Л.Новікова. Адреса ВПЦ: 01601, Київ, 6-р Тараса Шевченка, 14, кімн. 43. ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

Підписано до друку 17.02.10. Формат 60х84^{1/8}. Вид. № 445. Гарнітура Arial. Папір офсетний.
Друк офсетний. Наклад 500. Ум. друк. арк. 7,6. Обл.-вид. арк. 9,63. Зам. № 29-5086.

Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет"
01601, Київ, 6-р Т. Шевченка, 14, кімн. 43,
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; (38044) 239 31 58; факс (38044) 239 31 28